

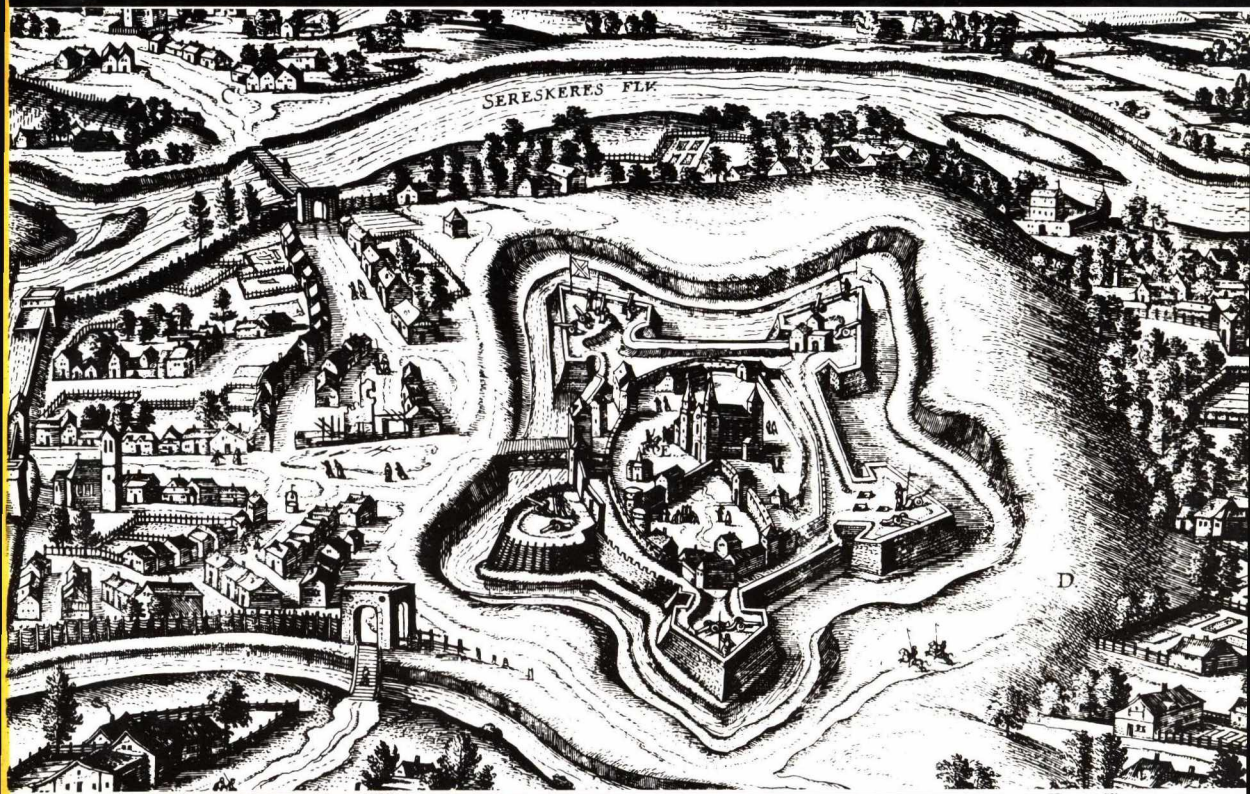
MŰVÉSZETTÖRTÉNETI
FÜZETEK 13/1
Cahiers d'histoire de l'art
AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST

Balogh Jolán

VARADINUM

★

VÁRAD VÁRA

MŰVÉSZETTÖRTÉNETI FÜZETEK

1. Kéziratok és nyomtatványok
2. Kéziratok és nyomtatványok
3. Kéziratok és nyomtatványok
4. Kéziratok és nyomtatványok
5. Kéziratok és nyomtatványok
6. Kéziratok és nyomtatványok
7. Kéziratok és nyomtatványok
8. Kéziratok és nyomtatványok
9. Kéziratok és nyomtatványok
10. Kéziratok és nyomtatványok

AKADEMIAI KIADÓ · BUDAPEST 1983

MŰVÉSZETTÖRTÉNETI FÜZETEK 13/1
CAHIERS D'HISTOIRE DE L'ART

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
MŰVÉSZETTÖRTÉNETI KUTATÓ CSOPORTJÁNAK KIADVÁNYAI

Főszerkesztő

ARADI NÓRA

Szerkesztő bizottság

ARADI NÓRA, DERCSÉNYI DEZSŐ, MIKLÓS PÁL,
POGÁNY Ö. GÁBOR, VAYER LAJOS

Technikai szerkesztő

ENTZ GÉZA ANTAL, SZABÓ JÚLIA

AKADÉMIAI KIADÓ · BUDAPEST 1982

VARADINUM

*

VÁRAD VÁRA

Írta

BALOGH JOLÁN

1. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ · BUDAPEST 1982

VÁRADJÁRÓK
VÁRADJÁRÓK
VÁRADJÁRÓK

13
13
13

ISBN 963 05 2900 9 (13/1—13/2. kötet)

ISBN 963 05 2901 7 (13/1. kötet)

© Akadémiai Kiadó · Budapest 1982 — Balogh Jolán

Printed in Hungary

AKADÉMIAI KIADÓ

TARTALOM

1. KÖTET

Bevezetés	7
Castrum Varadiense (A középkori vár—Bihar-Várad)	9
1. Az Árpád-ház kora	9
2. Az Anjou-kor	15
3. A bronzszobrok és egyéb szoborművek	19
4. A XV. század	26
5. A XVI. század	32
Arx Varadiensis (Az újkori vár—Vég-Várad)	38
6. A Zápolyák kora	38
7. A Báthoryak kora	43
8. Bethlen Gábor kora	54
9. A Rákóczyak kora	61
10. A török uralom kora	71
11. A bécsi Haditanács (Hofkriegsrat) kora	72
Jegyzetek	76
Általános rövidítésjegyzék	82
Zusammenfassung	89
Verzeichnis der Abbildungen	97
Képjegyzék	104

2. KÖTET

Adattár	9
I.a) Levéltári források	10
I.b) Forrás- és oklevélkiadványok	11
I.c) Általános irodalom	14
II. Történeti adatok	22
III. Rajzok, modellek, metszetek, fényképek	249
Appendix I. A középkori székesegyház, vár, város	273
Appendix II. A váradi bronzszobrok	310
Appendix III. Az újkori vár, város	317
Appendix IV. Fejedelmi fundátorok	341
Utószó	396

BEVEZETÉS

In memoriam
impulsoris varadiensis
huius operis

A Körös-parti település ezzel a névvel jelenik meg a történelemben: Varadinum. Így szólnak róla az első feljegyzések, krónikák, legendák, oklevelek. De ez a név is történelmet rejt magában, amiképpen az eredeti magyar elnevezés egyszerűen, de sokat jelentően így hangzik: Várad. Ez a név vall az első település formájáról: eleve megerősített hely, azaz vár volt, de kis méretű; így járult a szótövhöz a régi magyar kicsinyítő képző, így formálódott ki a név: Várad. Mikor pedig az országban több Várad nevű település keletkezett, megkülönböztetésül jelzőt tettek a név elé, így lett a középkorban a neve Bihar-Várad, az újkorban, az erdélyi fejedelemség idején Vég-Várad. Csupán a XVII. század végén a bécsi kormány, főként a bécsi udvari haditanács (Hofkriegsrat) irataiban tűnik fel az új elnevezés: Gross-Wardein – megkülönböztetésül Péterváradtól. A német név magyar fordításban mint Nagy-Várad (Nagyvárad) terjedt el és honosodott meg. A köznyelvben azonban megmaradt az ősi név: Várad. Ezt a nevet őrizte meg a román nép is nyelvének megfelelő hangbeli módosítással: Oradea (Várad, Váradja). Ez a hivatalos neve ma is.

A Körös-parti településnek mind a neve, mind az évszázados története arról tanúskodik, hogy a vár volt a középpontja, mégpedig kiemelkedő jelentőséggel országos viszonylatban is.

CASTRUM VARADIENSE (A KÖZÉPKORI VÁR – BIHAR-VÁRAD)

1. AZ ÁRPÁD-HÁZ KORA

A középkori vár történelme a honfoglalás után a X. században kezdődött. A folyóktól övezett terület kiváló stratégiai pont volt, különösképpen Biharban, ahol kemény küzdelem folyt a terület meghódításáért. A birtokbavétel fontos mozzanata volt az új vár, Várad¹ építése, mégpedig olyan földrajzi adottságok között, amelyeket a magyarok földváraik helyéül kiszemeltek: folyóktól övezett alacsony magaslat, mocsaras környezetben, nagy mezőségtől körülvéve, amint ezt Severin Roter vízfestménye világosan szemlélteti (108. a. kép). Várad is földvár² volt, kör alakú alaprajzát hitelesen felvázolta két olasz hadimérnök: Giovan Marco Isolani (1598) és Cesare Porta (1598–1599 körül). Ők a helyszínen rajzolták le a középkori várat (99., 103., 105. kép), amelynek kör alaprajza – a névvel együtt – világosan tanúskodik az első földvárról. A középkori vár erre épült rá; kő vagy téglafalai a földvár sáncvonalát követték. E dokumentumon kívül a váradi honfoglalás kori lelet, valamint a Várad várát övező falvak nevei is (Tarján, Megyer, Jenő, Kér, Besenyő) világosan bizonyítják a hely korai megszállását és hadászati jelentőségét.

Fokozódott Várad jelentősége a bihari ducatus idején, feltehetőleg éppen akkor, amikor László herceg lett a bihari ducatus ura. A régi földvár nyugati oldalán ekkor épülhetett a toronyvár (lakótorony), melyben kápolna is volt, az 1598-ban kelt leltár szerint „Capella vna instar turris per Sanctum Ladislaum facta”. A leltár írója úgy tudta, hogy Szent László király szívesen ájtatoskodott benne, ezért Szent László kápolnájának nevezték (Diuj Ladislai oratorium seu deutotizatorium uocatur). A szívósan megőrzött hagyomány alapján nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy ezt az első toronyvárat Szent László építtette, feltehetőleg még ducatussága idején. Így egészült ki az ősi technikával épült földvár a valószínűleg téglából rakott toronyvárral. Eredeti rendeltetése: védelemre szolgáló erősség és egyben hercegi, majd királyi szállás volt. A toronnyal megerősített kör alakú vár lett azután az épülő templomot körülfogó védelmi övezet.

A XI. században Várad vára tehát így alakult ki: kör alakú vár egy hatalmas toronnyal. Ez az elgondolás felidézi a debreceni Szt. András-templomot – melyet Imre váradi püspök (1297–1317) építtetett³ –, illetve annak kerítésfalát, melyről az 1802-ből való metszet tudósít.⁴ Az 1981. évi ásatások napfényre hozták a kerítésfal két középkori szakaszát. A kerítésfal széles, zömök Veres tornya (1640/42) sem képzelhető el középkori előzmények nélkül. Ilyen következtetések nyomán körvonalazható a váradi erősség rendszere: körfal hozzá- vagy beépített toronnyal. Ez a kerete az erősségben felépített templomnak. Ily módon a templomvárnak egy különleges formája alakult ki, amelynek késői mását a székelgyházi vártemplomokban⁵ találhatjuk meg, mint például Sepsiszentgyörgyön

vagy Csíkkarcfalván, Csíkszentmihályon stb. A székely vártemplomoknak az építési rendszere merőben különleges, és a szász erődtemplomoktól gyökeresen eltérő. Biharban – a helynevek tanúsága szerint – volt székely lakosság.⁶ Felmerülhet tehát a kérdés: vajon a székelység ezt a különleges építészeti formát nem Biharból vitte-e át a Székelyföldre? Olyan kérdés ez, amely inkább sejtés, mintsem feltételezés, mégis a meglepő formai hasonlatosság alapján fel kell vetni.⁷

Szent László király a korán, még ifjúságában megkedvelt helyet, mely talán vadászatainak⁸ a központja lehetett – mint a legenda sejteti –, továbbfejlesztette. Az ország keleti részének az egyházi szervezete akkor még igen laza volt. Égetően szükségessé vált az erősítés. Ezért „monostort” (monasterium) alapított prépostsággal és 24 kanonoki tisztséggel, azaz oly szervezettel, mely méreteiben, jelentőségében püspökséggel ért fel, és rövidesen – talán még Szent László idejében – azzá alakult, és utóbb magába olvasztotta a biharit, amelyről azonban csupán egyetlen adat tudósít, és az is külföldi. A váradi „monostor” jelentőségét bizonyítja, hogy első püspöke királyi herceg volt: Kálmán, az alapító király unokaöccse. A jelentős szervezet szükségessé tette a nem kevésbé jelentős templomépítést.

A váradi káptalan ún. Statutumai (1375 körül) félreérthetetlenül bizonyítják, hogy az első székesegyházat Szent László építtette. Az sem lehet kétséges, hogy a királyi alapítású templom monumentális alkotás volt. Ugyancsak a Statutumok alapján valamelyes képet is alkothatunk róla. Megírják, hogy alapításától fogva igen szép volt (ex prisca fundatione sui satis speciosa), keleten és nyugaton pedig két-két torony emelkedett. Négy tornyát a bennük elhelyezett oltárokkal együtt világosan megnevezik. A négytornyos építkezést a Képes Krónika 1368–1370 táján készült miniatúrája (7. kép) is bizonyítja. Ezeket az adatokat kiegészíti Miskolczy István (1609) feljegyzése, mely szerint a székesegyház hajója 82 lépés (kb. 60 m) hosszú és 56, helyesen 36 lépés (kb. 25 m) széles volt; két kőből faragott oszlopsor (columnae) három hajóra tagolta: a főhajóra és a két mellékhajóra. A tudósításokat összegezve előttünk állhat a háromhajós, négytornyos székesegyház. Ilyen hatalmas építkezés azonban aligha készülhetett el Szent László idejében. Az alapterv azonban feltehetőleg már akkor kialakulhatott, amely – a pécsi székesegyházhoz hasonlóan – fokozatosan valósult meg. Szent László idejében kétségtelenül elkészült a székesegyház főépülete: a háromhajós bazilika a szentélyvel együtt. Erre a korai időre vall Miskolczy feljegyzése a hajó kettős oszlopsoráról. Ugyanebben az időben talán a tornyok építését is megkezdhették. A Statutumok arról is tudnak, hogy Szent László alapította a főoltárt, Szűz Mária, a székesegyház patrónájának tiszteletére, és még két másik oltárt Szent István és Szent Imre tiszteletére szentté avatásuk (1083) után. Az új székesegyház mindenképpen méltó volt arra, hogy királyi alapítójának a tetemeit 1096-ban befogadja (7. kép).

A további építkezés nyilván az eredeti tervnek teljes végbevitelre, befejezésre volt. A négytornyos, háromhajós bazilika⁹ mindenestől Árpád-kori alkotás volt. A Statutumok nem is tudnak újabb építkezésekről egészen 1342-ig, Báthory András püspök idejéig. Egyéb írásos dokumentum sincsen, melynek alapján ilyesmit feltételezhetnénk.

Lényegileg ez az Árpád-kori székesegyház állott fenn a XVII. század elejéig. Az 1598–1600 körül készült rajzok és metszetek erről adnak képet. A Houfnagel-féle rézkarcon (48. kép) látható várszerűen tömör templom két hatalmas homlok-

zati tornyával, valamint északkeleti kisebb tornyával legalább nagy vonásokban hiteles képet ad az egykori székesegyházról. A negyedik torony hiánya is a hitelesség jele rajta, hiszen 1443-ban, a földrengéskor mindkét keleti torony ledőlt, és nyilván csak az északkeletit, a sekrestye felettit állították helyre.

Az egykori székesegyház monumentális hatását a környék Árpád-kori templommaradványai¹⁰ is valami módon érzékeltetik. A tamásdai (13. kép) és belényes-szentmiklósi hatalmas templomtornyok várszerű tömörségükkel, egyszerű architektonikus formáik erejével lenyűgözően hatnak, holott csupán az egykori falusi templomok hírmondói. Mennyivel hatalmasabb erővel tárulhatott a szemlélő elé a váradi székesegyház homlokzata magasba törő két tornyával! Hatásának erejét valamelyest szemlélteti Ákosmonostornak kéttornyú homlokzata is. A világhírtetésű és a késői szemtanú, az olasz tüzérparancsnok (1598) így méltatta Szent László templomát: „per quei tempi molto magnificamente” (az akkori időkhöz képest felette nagyszerűen) épült.

A székesegyház Árpád-kori faragványai közül a várbeli ásatások során mindössze öt töredék került elő. A legfontosabb egy kocka oszlopfaj, melyet csupán Steinhilber László 1881. évi jegyzékéből ismerünk. Nyilván a főhajó oszlopsorának maradványa volt. Korai típusa határozott tanúbizonysága Szent László építkezésének. Formája hasonló lehetett azokhoz a kockaoszlopfajokhoz, amelyek Gyulafehérvárt és Szegeden kerültek elő.

A második töredék bordakeresztződés maradványa (16. kép). Szintén korai darab, tagolása a középső széles, vastag hengertagból és kétoldalt egy-egy keskenyebb lemeztagból áll. A XII. század második felében vagy a századfordulón készülhetett.

A harmadik töredék egy kis méretű kapubéllet maradványa három darabban, melyet váltakozva hengeres és élükkel előre forduló négyzetes féloszlopok tagolnak (20. kép). A féloszlopok fejezetsorának díszítése (18. kép) kettős: a felső sor mintegy mereven rajzos derivátuma annak az akanthusleveles oszlopfaj-típusnak, melyen a csavart szárú, összehajló levelek árkádsort formálnak. Ez a pillérfaj-típus kétségtelenül olasz eredetű, és Magyarországon¹¹ igen elterjedt. A váradi töredéken azonban az eredeti motívumok elhomályosodtak. Ugyanezt mondhatni a pillérsor fejezetének alsó rendjéről, mely visszahajló kettős levelekből alakul merev, kemény stilizáltságban. A faragás keménysége, merevsége, mondhatni bátortalansága helyi kőfaragó kezére vall, akinek a munkáját a rossz minőségű mész is nehezítette. Mindazáltal műve erőteljes és kifejező. Faragási jellegzetességei pedig – az erősen plasztikus, elnagyoltan tömör formák – később is megmutatkoznak más-más stílusban (Scolari-sírkő, gótikus gyámkövek, késő renaissance címeres sírkő – 71., 75–76., 144. kép). Nyilván a helyi kőfaragó műhely sajátosságai mutatkoznak meg bennük. A kapubéllet készítésének az idejét – főként az erősen tagolt lábazat alapján – a XII. századba helyezhetjük. Eredeti helyének meghatározásához nincsen adat. Kis méreteinél fogva nem tartozhatott a székesegyház kisebb hátsó kapujához (janua posterior simplex) sem. Talán a kerengő bejárata volt, vagy más épülethez tartozhatott. A kor meghatározása szempontjából megemlíthető még, hogy vonalasan stilizált palmettalevelekkel díszített töredékek kerültek elő mind a gyulafehérvári székesegyházból, mind Szegedről,¹² de ezeknek csupán a vonalas faragásuk hasonló, díszítési rendszerük azonban eltérő.

A negyedik Árpád-kori töredék a várbeli ásatásokból egy kettős oszlop maradványa (17., 21. kép), igen megrongált, zúzott, töredezett állapotban. Anyaga az előbbi töredékhez hasonlóan szintén kemény mészkő. Egykor kétségtelenül az udvari kerengő oszloppárját hordta.

Az ötödik Árpád-kori töredék elkallódott, de szerencsés módon Steinhausz László rajzából ismeretes: korong alakú dombormű volt egymással szemben álló madárpárral (15. kép). Mind a korongforma (altinella), mind az ábrázolás madaras motívuma félreérthetetlenül Velencére, illetve Velence környékére (Veneto) utal, ahol az ilyen, épületdíszként alkalmazott korongok¹³ gyakoriak. Ugyanez a motívum is többször előfordul, főként textilminták hatására (Szépművészeti Múzeum, Régi Szoborosztály. Lt. sz. 1457). Ez a stíláriis kapcsolat emlékeztet a „Vicis Veneciarum”-ra, mely Váradon közvetlenül a székesegyház szentélyétől keletre alakult ki. Lakosai között olasz lapicidák is lehettek, a székesegyház kőfaragói, akik olasz motívumokat közvetítettek.

Tekintve, hogy Szent László székesegyháza kőben szegény vidéken épült, valószínű, hogy falai téglából épülhettek „nagy kő fundamentumokra”, ahogy ezt mind Ibrányi Mihály jelentései (1639. július), mind az ásatások igazolták. A tégláépítkezésre vonatkozó feltevést pedig valószínűsítik egyrészt a bihari és Biharral szomszédos területek templomainak tégláépületei (Belényesszentmiklós, Tamásda, Aracs, Ákos stb.), másrészt Ibrányi Mihálynak 1639-ben kelt jelentései, melyek szerint igen nagy mennyiségben találtak kitűnő minőségű téglát, ahogy júl. 1-én írja, „sok szép régi téglát”.

A székesegyház építésével párhuzamosan a vár is tovább épült. A tatárjárás idején (1241) a vár – Rogerius véleménye szerint – erős volt. A tatár csapatok először visszavonultak a vár erőssége miatt, „propter castris fortitudinem” – amint Rogerius írja. A vár nagy árokkal, falai pedig fából ácsolt tornyokkal voltak megerősítve. (Nam magnis munitum erat fossatis et turribus ligneis super muros.) Mindazáltal a veszedelem közeledtekor a vár rongált részén széles falat emeltek (amplo muro illud fecimus reparari). A tatárok kitartó ostroma azonban mindezt megsemmisítette.

A székesegyház és a vár építése egyben építő és kőfaragó műhely kialakulását is eredményezte, amelynek kisugárzó ereje volt. Jóllehet ezt éppen a székesegyház pusztulása miatt közvetlenül kimutatni nem lehet, mégis az egykori váradi püspökség területén mindmáig fennmaradt Árpád-kori emlékek aránylag nagy száma beszédesen bizonyítja az építkezések kiterjedését és kitűnő művészi színvonalát. Így kell emlékeztetni nem csupán a herpályi, tamásdai, belényesszentmiklósi templomtornyokra, hanem Gyerőmonostor, Ákosmonostor templomaira is, valamint az Almásmonostorból származó finoman faragott töredékre (19. kép), melynek félpalmattás díszje a pécsi töredékekkel rokon.

Az építő tevékenységnek új lendületet adhatott a váradhegyfoki premontrei prépostság (14. kép) alapítása 1120–1130 körül. II. István a vártól északkeletre, a szőlőhegyek egyikén építtette fel Szent István vértanú tiszteletére a prépostság templomát, mely utóbb temetkező helye lett. A francia eredetű rend építkezésében feltehetőleg francia mesterek is részt vettek. Még az Árpád-korban a városbeli templomépítkezések is megindultak. A XIV. század elején a városnak – amelyet Rogerius civitasnak nevez (1242–1244) – négy temploma volt.

Néhány adat a székesegyházban folyó belső munkálatokat is elének vázolja. A királyi halottnak már a XI. század végén síremléket kellett állítani. Szentté avatása után (1192) újabb síremlék felállítása vált szükségessé, és pedig olyan helyen, ahol a zsolozsmázó papok körüljárhatták. A síremlék fehér márvány oszlopairól két szemtanú, Janus Pannonius és Giovan Andrea Gromo egybehangzóan írnak, leírásaikból oszlopoktól övezett, baldachinos síremlékre következtethetünk. Valószínű azonban, hogy a tumba fölé az oszlopos, baldachinos építészeti keretet csupán a XIV. században emelték, amikor az ilyen típusú síremlékek gyakoriak voltak.

Az elevatióval függ össze az első ismert váradi kézműves neve: „Dionisius artifex”, aki 1192-ben felnyitotta a király sírját, és ezért III. Béla örök szabadsággal jutalmazta (*perpetua libertate donatus*). Fiának Tecus neve bizonyítja magyar voltát. Nyilván kőműves-kőfaragó volt, aki a püspökségnek szolgált.¹⁴

Az elevatióval egyidejűleg vagy kevéssel utóbb készülhetett Szent László első fejereklyetartója, mely valamilyen módon – a két karereklyetartóval együtt – elkerülte a tatár pusztítást. A XIII. századtól kezdve szokás volt az esküt a fejereklyetartóra (*super sanctissimum caput Beatissimi Regis Ladislai*) letenni (1273). Ez az első ereklyetartó 1400 körül pusztult el a sekrestyében támadt nagy tűzvészkor.

A szentté avatást követően pedig rövidesen sor kerülhetett a Szent László-oltár alapítására síremléke közelében (*ad eius sepulchrum*).

A Szent László-kultusz nyomán a legenda jeleneteinek művészi ábrázolása is kialakult, talán már 1200 körül, vagy legkésőbb a XIII. század első felében, hiszen 1300 körül vagy kevéssel utóbb már számos helyen tűnnek fel a falusi templomok északi falán a Szent László-sorozat freskói. Ezeknek a mintaképe pedig lényegileg a váradi lehetett, amelyik feltehetőleg a legkorábban készült.

A királyi szentnek egyre jobban terjedő kultusza Várad jelentőségét igen megnövelte. A korai Szent László-himnusz (1192) „*felix Varadinum*” névvel illeti a Körös-parti települést, egy másik latin ének (1192 után) pedig az ékes székesegyházat magasztalja.

A szentté avatás (1192) óta a magyar királyok figyelme is fokozottan fordult Várad felé. Imre király 1198-ban – megújítva Szent László donációját – a bihari vár adóját a püspöknek és a káptalannak adományozta, majd 1203-ban a Bihar és Záránd megyei falvak és városok vámjának kétharmadát.

A nagyobb jövedelemre különösen szükség lett a tatárjárás után a pusztítások helyrehozatalára. A várat lényegileg újjá kellett építeni, a székesegyházat pedig újra fedni és az elrablott vagy megsemmisített felszerelést pótolni. Hogyan és miképpen mehetett mindez végbe, arról egyetlen adat sincs. Valószínűleg Lodomér püspöknek volt ebben nagy része (kb. 1268–1280), akinek a személyét mind a Statutumok, mind egyéb oklevelek igen magasztalják. Lodomér a Monoszló nemzetségből származott.

A tatárjárás utáni időkből vált szorosabbá a kapcsolat a királyi ház és Várad között. A XIII. század derekán István ifjabb király (1258–1270), az ország keleti részének ura, meglátogatta Váradot, és a püspök, valamint a káptalan által alapított Szent Kereszt-oltárt bőséges adományban részesítette. Az alapító szent nevére elnevezett fia, IV. László pedig Szöllős falut adományozta a káptalannak, amikor koronázása után felkereste a szent sírját: „*quod nos cum summa devotione et*

singulari affectione accedentes personaliter ad ecclesiam Varadiensem” (mivel mi mély áhítattal, különös vonzalommal járultunk a váradí székesegyházhoz) – írja 1276-ban kelt adománylevelében. Ettől kezdve vált szokássá, hogy a magyar királyok koronázásuk után Szent László sírjához zarándokoltak, tisztelve benne a királyi ház és az ország patrónusát. Olykor pedig a királylátogatások az ország kormányzásával függtek össze: IV. László 1279-ben, III. Endre 1291-ben Váradon tartotta a generalis congregatiót.

A történeti adatok fényében Várad Árpád-kori jelentősége és ezzel egyben egykori művészi kultúrája világosan kirajzolódik. A székesegyház felépítése, belső ki-képzése, felszerelése nagy és sokféle feladatot tárt a művészek és kézművesek elé. Annál fájdalmasabb, hogy ennek a művészi kultúrának csak néhány kicsiny, de igen beszédes emléke maradt: egy gyűrű és négy pecsét.

A legrégebbi közülük Sándor püspök (1219–1230) zafírköves gyűrűje (27. kép) Faustina császárné képmásával, a római gemmavésés remekével, amelyre a püspök tulajdon nevét is rávésette, hogy pecsételésre használhassa. Bámulatra méltó és ritka jelenség az antik kultúrának ennyire korai megbecsülése. A püspök feltehetően akkor szerezte, amikor II. Endrével a Szentföldön járt.

A kispasztika körébe tartoznak a pecsétek. A korai püspöki pecsétek közül ismeretes Imre püspöké (1297–1317), de ez is erősen rongált viasz lenyomatban (1299), amelyen ülő szent alakja látható (26. kép), az Árpád-kori egyházi pecsétek szokásos típusában. A váradí káptalannak három középkori pecsétje maradt fenn viaszlenyomatokban. A legrégebben – mely már 1291-ben a régiségtől megromlott állapotban volt a Statutumok (1375) szerint – a váradí székesegyház patrónája, Mária látható, jobb karján a gyermek Jézussal, baljában jogarral (2., 4. kép). A fennmaradt lenyomat 1282-ből (OL. DI. 1117) felettébb rongált. Mindazáltal időbeli meghatározására két jellegzetesség mégis felismerhető rajta: a gyermek Jézus Mária jobb karján ül, Máriának ruharedőkből kidomborodó lábai pedig háromszög alakban helyezkednek el. Az utóbbi stílussajátságot XI–XII. századi német és francia emlékeken¹⁵ találhatjuk meg (paderborni Madonna – 1060 körül; az auton-i Saint Lazare tympanon-domborműve – XII. század; IV. Ottó császár aranybullája – 1210). Hazai emlékek közül Imre király (1196–1204) pecsétjei¹⁶ említhetők. Mindezek alapján a pecsét készítésének ideje legkésőbb a XII. század végére tehető, de lehetséges, hogy még korábbra.

A káptalan 1291-ben két új pecsétet csináltatott. Az ún. kisebbiken (ad causas) ismét a székesegyház patrónája jelenik meg (3., 5. kép): a trónoló Mária bal térdén az álló gyermek Jézussal (6 cm). Ez olyan Madonna-típus,¹⁷ amely a XIII. században tűnt fel Franciaországban (Reims, Madonna-torzó, Musée Archéologique), és rövidesen elterjedt mind Németországban (Muttergottes, Maulbronn), mind Itáliában. A pecsét kompozíciója tehát mindenképpen megfelel készítési korának. Annál sajnálatosabb, hogy csak erősen romlott lenyomatban (OL. DI. 7077) ismeretes. A másikon, a nagyobbik pecséten (ad privilegia) Szent László alakja látható (6. kép) – megerősödő kultuszának nyilvánvaló jeléül –, és pedig a szokásos királyábrázolásoknak megfelelő kompozícióban (Imre és II. Endre aranybullái), jobbában azonban jogar helyett különleges attributumát, a csatábárdot tartja. Feltűnő azonban a félalakos ábrázolás,¹⁸ mely a szent megjelenését közelebbivé, közvetlenebbé teszi. A pecsétről fennmaradt aránylag ép viaszlenyo-

maton (OL. Dl. 4270. – 5 cm) harmonikus kompozíciója jól érvényesül. A pecsételője kétségtelenül finom ötvösmunka volt. Ikonográfiailag is jelentős emlék, mint Szent Lászlónak legrégebbi fennmaradt ábrázolása (1291). Az elpusztult első ereklyetartó fejtípusáról is valamit sejteni enged.

A pecsétek egyben bizonyosságot tesznek a káptalan okleveles gyakorlatának jogi fejlettségéről. Írásbeliségük sokoldalúsága, ezzel egyben tudományszeretetük is korán és sokféleképpen megnyilvánult. A számtalan pusztítás ellenére ennek írásos emlékei is maradtak: az ún. váradi Regestrum (1208–1233), mely helytörténeti nézőpontból hallatlanul fontos; Rogerius főesperes szemléletes feljegyzése a tatárjárásról (1244 körül); Benedek püspök latin beszéde Szent Lászlóról (1281–1296); a püspöki birtokoknak tizedjegyzéke (1291–1294), amely mint magyar nyelvemlék is jelentős. Várad összeköttetésben állt a külföldi tudománnyal is. 1292-ben Bolognában tanult András kanonok, aki valószínűleg azonos Báthory Andrással, a későbbi püspökkel.

2. AZ ANJOU-KOR

A XIV. században a kapcsolat a királyi udvar, az Anjou-ház és Várad között még erősebbé és közvetlenebbé vált. Károly Róbert első feleségét, Luxemburgi Beatrixot a váradi székesegyházban temettette el 1319-ben, majd 1326 késő őszen ismét Váradon járt, és meglátogatván Szent László sírját (de visitacione sepulchri Beatisissimi regis Ladislai) visszatért visegrádi székhelyére. Nagy Lajos koronázása után, 1342-ben zarándokolt Váradra, majd újból 1352-ben, az orosz háború szerencsés befejezése után. A királyi látogatások adományozásokkal és ajándékozásokkal voltak egybekötve. Az előbbiekről oklevelek tanúskodnak, az utóbbiakról feltelezhető, hogy az udvar olaszos kultúráját közvetítették.

Az olasz művészettel és kultúrával Váradnak ebben az időben közvetlen kapcsolata is volt. Báthory András püspök 1333-ban Károly Róbert kíséretében ment le Nápolyba, Futaki Demeter pedig Nagy Lajos követeként járt ugyancsak Nápolyban. 1338–1346 között a váradi káptalannak több olasz tagja volt, közöttük Ladislaus de Eugubio, Károly Róbert orvosának a fia. Ugyanez idő tájt (1321–1356) Tamás főesperes és két kanonok tanult Bolognában. Később a századfordulón (1400–1402) pedig ismét két kanonok Padovában folytatta a tanulmányait.

A két olasz egyetemi város neve feltűnő módon megismétlődik Váradon a helynevekben: „vicus Bononia” és „vicus Padoa”. Felmerülhet a kérdés, nincs-e valamilyen összefüggés a kettő között?

A kulturális kapcsolatok sokfélesége előkészítette és állandóan erősítette Várad művészetének kibontakozását a XIV. században, a gótika idején.

Ez a század újból a nagy építkezések korszaka volt mind a vár, mind a székesegyház történetében. Még a század elején, 1320-ban Telegdi Csanád prépost megalapította a kis prépostságot, a társas káptalant, és felépíttette a vár területén Szűz Mária kisebbik templomát, éspedig a székesegyházzal szemközt (in oppositu templi magni), de közel hozzá (iuxta porticum ecclesie – 1598. inventarium). Az új templom valószínűleg azonosítható azzal az épülettel, amely Houfnagel metszetén és Cesare Porta rajzán (99. kép) a székesegyháztól északra látható.

Még jelentősebb építkezésbe kezdett Báthory András püspök 1342-ben, amikor – a Statutumok feljegyzése szerint – a székesegyházat megnagyobbította (fecit eam amplioem in longitudine), majd „új egyházat kezdett, mely nagyságával körülfogta a régit és szépségével felülmulta, valamint befejezte a cellákat mind a szentély körül, a boltozatokat kivéve” (inchoavit aliam Ecclesiam que priorem sua magnitudine circumiunxit et pulchritudine superat, et consummavit omnes cellas circa chorum preter testudines). A hatalmas építészeti alkotást Futaki Demeter püspök (korábban Báthory vikáriusa) fejeztette be a sugárszerűen elhelyezett kápolnák beboltozásával. A Statutumok leírása világosan érzékelteti az új építkezés nagyszerűségét és szépségét. Báthory oly nagy szentélyt építtetett, amely körülfogta a régit, és ezzel egyben megnagyobbította a székesegyházat, a szentélyt pedig kápolnakoszorúval (cellas) vétette körül. Ez a rendkívül szép és bonyolult alaprajzi forma a XII. században alakult ki Franciaországban (Saint Denis 1140–1144; Langres 1150; Clairvaux II. 1154–1174 stb.), a XIII. században azonban már Európa-szerte feltűnik. Magyarországon is a XIII. század első felében a kalocsai második székesegyház szentélyét kápolnakoszorúval építették fel. Honnan meríthette az ösztönzést Báthory András nagy művéhez, hazai vagy külföldi példa hatott rá, nem tudjuk. Adatok és faragott részletmaradványok hiányában erre még csak következtetni sem lehet. Feltűnő azonban, hogy ugyanebben az időben Arnoldus lapicida élt Váradon (1341), aki neve után ítélve francia lehetett. Talán Várad-Olaszi (villa latinorum Varadiensium) lakói közé tartozott, a vallon (észak-francia, dél-flamand) telepítésű városrészi kézművesei közé. Francia hatást a váradhegyfoki premontréi prépostság is közvetíthetett, mert hiszen állandó kapcsolatban volt a francia anyakolostorral (Prémontre).

A váradi építkezés jelentősége lemérhető azon, hogy Peter Parler IV. Károly császár megbízásából az 1350-es évek derekától kezdve (1353, 1355) építette fel a prágai Szt. Vítus-székesegyház (Veitsdom) szentélyét kápolna koszorúval.

Kevéssel az új székesegyház építésének befejezése után készültek 1368–1370 között a Képes Krónika miniatúrái.¹⁹ Közülük kettő a váradi székesegyházat ábrázolja: az egyik az épülő székesegyház látható, az előtérben az alapító király alakjával (*1. kép*), a másikon Szent László temetése (*7. kép*), a háttérben az immár felépült négytornyos székesegyházzal. Az utóbbin feltűnő a négy torony. A miniatör nem valamilyen általános templomformát ismételt meg, hanem határozottan az előtte ismerős vagy közvetve megismert, váradi székesegyházat akarta megjeleníteni. Ebben ugyanolyan önállóan járt el, mint a temetési jelenetben, mely a Krónika szövegétől független. A székesegyház ábrázolása tehát lényegileg hitelesnek tekinthető.

A XIV. században a székesegyház kápolnákkal is kiegészült. Közülük néhányat beleépítettek az új szentély „celláiba”. A többi kápolnát részben a székesegyház belsejében alakították ki, részben a székesegyház hajójához építették. Houfnagel metszetén (*106. kép*) két kápolna jellegű épület csatlakozik a székesegyházhoz, az egyik a déli falhoz, a másik az északnyugati toronyhoz.

A kápolnaépítésben is Báthory András püspök járt elől jó példával, aki a Szt. András-kápolnát építtette és benne Szt. Bereczk oltárát apja névadó szentje tiszteletére (1345 előtt). Őt követte Futaki Demeter püspök a Szt. Demeter-kápolna alapításával és Bebek Domokos püspök a Szt. Domokos-kápolna felépítésével.

A Szt. Demeter-kápolna és egy névtelen kápolna az új szentélyben volt (in novo sanctuario), az utóbbiban László oppelni herceg nádor felesége nyugodott. A források említik még Ev. Szt. János kápolnáját (1375 előtt), Ker. Szt. János kápolnáját (1375 előtt), a Szt. Katalin-kápolnát (1418 előtt) és a capella Corporis Christi-t (1418 előtt). Az első hármat alapítójuk sírkápolnának szánta, de a többibe is temetkeztek.

Mindezekből a kétségtelenül nagyarányú építkezésekből – az új szentélyből, az új boltozatokból, a kápolnákból – semmi sem maradt. A váradi múzeumban levő gótikus töredékek mind későbbiek. Megint csak Steinhausz László rajzaira vagyunk utalva. Ezek között azonban van néhány nagyon szép profil-rajz olyan töredékekről, amelyek ebbe a korba utalhatók: egy kisebb kapuzat lábazata (22. kép) és három bordaprofil körtetagozattal, az egyiken kőfaragójellel (23. kép). Finom részletező faragásuk gyakorlott lapicida kezére vall.

A székesegyház belső művészi kialakítása is tovább folytatódott a XIV. században, főként az oltáralapításokkal, amelyek ebben a korban sűrűn követték egymást.

A név szerint ismert oltáralapítók a következők: Barsa nembeli Kopasz nádor (1306–1316), Ivánka püspök (1317–1329), Telegdi Csanád prépost (1317–1322), aki 5 oltárt alapított; Károly Róbert, aki 1319-ben felesége, Beatrix temetésekor az Anjou-házból származó Szt. Lajos tiszteletére emelt oltárt. Később 1333 után Barsa nembeli István emlékezetére két oltárt is alapítottak. A század derekán ismét a püspök alapítók következtek: Báthory András (1345 előtt), Futaki Demeter (1350–1372) és Bebek Domokos (1372–1374). Ugyanebben az időszakban oltáralapítványt tett Jakab őrkanonok (1368–1375), Simon bán (1369–1375), Vámos György váradi polgár és László oppelni herceg, az ország nádora (1367–1370). Amikor a Statutumokat 1375-ben Imre őrkanonok egybeszerkesztette, 45 oltárt számlált a székesegyházban. Persze ezek korántsem voltak mind szárnyasoltárok, a koraiak legkevésbé, legfeljebb egy vagy több ezüstsobor (imagines) vagy oltárkép (tabula) állhatott az oltár-mensán. Csak a XIV. század közepétől gondolhatunk többosztatú szárnyasoltárokra (triptychon, polyptychon), olyanokra, amelyek Itáliában voltak honosak.

A XIV. század második felében – az építkezések befejezése után – kerülhetett sor a székesegyház új, festett dekorációjára, a gótikus stílusú falfestményekre. Ezekből egyetlen töredék maradt: egy püspökszent mellképe (66. kép). Stílus a toszkán jellegű a trecento későbbi lágyabb stílusában. Egykor kétségtelenül nagy, összefüggő falfestménysorozatba tartozott, mégpedig szegélydekorációba helyezett mellkép gyanánt, amiképpen ez Itáliában szokásos. A freskók megrendelője, donátora vagy Futaki Demeter, aki megjárta Itáliát, vagy Bebek Domokos, aki már a családi templomban, Csetneken megismerhette az olasz trecento kompozíciókat; vagy pedig mind a ketten, esetleg még utódjaik is, hiszen nagyobb freskosorozat megfestése huzamosabb időt kívánt.

A székesegyházban és a hozzá tartozó kápolnáknak sűrűn temetkeztek. A hatalmas épületkomplexus nem csupán a klérus temetkezőhelye volt, hanem a bihari főnemességé, sőt a királyi házé. Szent László sírja különösképpen is oda vonzotta a végrendelkezőket vagy a hozzátartozókat. A forrásokból a következő temetkezések ismeretesek: Beatrix királyné (1319); Alexander de Nechke de genere Aba

(1326 előtt); Ivánka püspök (1329); Barsa nembeli Tamás fia István, Kopasz nádor testvére (1333); László oppelni herceg felesége, a havasalföldi vajda leánya (1367–1370 körül); Futaki Demeter püspök (1372); Bebek Domokos püspök (1374); és végül Mária királynő (1395), az Árpád-ház utolsó leányági sarja. A temetkezések száma azonban a felsoroltaknál jóval nagyobb volt. Ennek következtében a sírköszobrászat igen kifejlődhetett.

Az ásatások alkalmával néhány sírkőtöredéket napvilágra hoztak. Közülük kettőt lehet nagy valószínűséggel a XIV. századba helyezni. Mindkettő főpapi sír-
emlék. Az egyik sírkő (63. kép) sima lapjára csupán csak egy gótikus díszű pásztorbot van kifaragva, nemes egyszerűséggel, de beszédes tanúbizonysággal. A másik sírkő vörös márványból faragott, széles kerettel és finoman vésett felirattal; keskeny mezejét hangsúlyosan tölti ki a címerfaragvány (64. kép).

E gyér szobrászi maradványokat kiegészítik a pecsétek, helyesebben ezek adnak valamelyes képet az egyházi szobrászat színvonaláról, stílusáról.

Két pecsét maradt meg viszonylagos épségben. A régebbi Báthory Andrásnak kitűnően megkomponált, finoman vésett pecsétje (25. kép), mely mindenképpen méltó a mecénás egyházfőhöz (OL. DI. 3297. – 1340. márc. 16.). Formája ovális, az egyházi pecsétek hagyománya szerint; felső, nagyobbik mezejében a gótikus trónszéken ülő Szent László alakja tűnik fel, az alsó kisebbik mezejében, mely mintegy predellája a trónszéknek, a térdelő Báthory püspök látható.²⁰ Szent László a király-pecsétek hagyományos maestas ábrázolása szerint jobbában jogar gyanánt a csatabárdot tartja, baljában az országalmát. Feltűnő és újszerű azonban a felsőtest megnyújtása, Szent László alakja ezáltal igen hangsúlyossá válik. Jól lehet az ábrázolás kicsiny méretű, mégis a királyi fenségben felmagasló szent alakja a monumentalitás erejével hat. Sajnálatos azonban, hogy a fej nem maradt épen, holott éppen ez adhatott volna fogalmat a Szent László-ikonográfia fejlődéséről a bronzszobrok megelőző időszakban.

A másik pecsét Lukács püspöké 1398-ból (OL. DI. 8313.), akiről alig maradt feljegyzés, családi származásáról is keveset tudunk. Pecsétjének (65. kép) felső mezejét hármasszoros osztatú baldachinos architektúra tölti ki, melynek középső fülkéjében Madonna-szobor látható, a heraldikailag jobb fülkében Szent László, a heraldikailag bal fülkében Szt. Péter. Mind a három alak a gótikus szobrászat ismert típusaihoz igazodik. Feltűnő azonban a Madonna-szoborcsoport az anya karján keresztbe fektetett gyermek Jézussal. Eza típus csupán a XV. század elején gyakori.²¹ Annál feltűnőbb korai megjelenése Lukács püspök pecsétjén.

E pecsétek alapján feltételezhető, hogy a monumentális szobrászat alkotásai sem hiányozhattak Váradról. A pecséteken látható ülő és álló alakok valójában a katedrális szobrászat kitűnő típusai.

A trecento Várad kultúrájáról a leghatalmasabb dokumentum az ún. Statutumok, vagy Bunyitay elnevezése szerint Chartularium. Ez a terjedelmes irat, melyet Imre váradai örkanonok szerkesztett egybe 1375 körül, részletesen tájékoztat a székesegyházról, kápolnáiról, oltáiról, a káptalanról, a püspökségről és a városról is, amely a káptalané volt. A Statutumok nélkül mindezekről alig tudhatnánk valamit. Imre örkanonok munkája maga nemében egyedülálló okirat, hiszen a többi káptalanról, püspökségről ilyen kimerítő, gazdag és részletes feljegyzés nem maradt.

A káptalannak iskolája is volt, amelyet — a Statutumok szerint — az olvasó kanonok vezetett. Tantárgyai pedig a következők voltak: grammaticalia, logicalia, declamationes, poeticalia, philosophicalia.

Mind a káptalannak sokirányú feladatköre, mind az iskolának a gyakorlata szükségképpen fejlesztette ki a könyvkultúrát, kódexek gyűjtését, esetleg másolását is. Említésre méltó még, hogy az a Nekksei (de Nechke) Demeter tárnokmester, egyben Körösszeg várnagya, akinek olasz miniátortól festett Bibliája fennmaradt (Washington Library of Congress), a váradi székesegyház donátorai közé tartozott. A püspököknek pedig különösképpen feladatuk volt a liturgikus kódexekről való gondoskodás.

A váradi vár épületeihez tartozott — a székesegyházon és a kisebbik Máriaegyházon kívül — a püspöki palota is, amely a székesegyháztól délre épült fel még az Árpád-korban. A XIV. században jelentősen bővítették, szépítették. Ennek a jele, hogy Bebek Domokos püspök oklevelét „in palacio nostro”, azaz a nagyteremben keltezte 1373. június 12-én. A palotában külön kápolna állott (1387), mely Szt. András tiszteletére volt szentelve. A préposti, valamint a kanonoki házak a váron kívül, a városban épültek fel, az ún. Káptalanszeren. A prépost lakóhelye a „Hidaspalota” nevet viselte, nyilvánvaló utalással nagytermére; tehát jelentős épület lehetett.

3. A BRONZSZOBROK ÉS EGYÉB SZOBORMŰVEK

A szétszórt adatokból és néhány emlékből legalább nagy vonalakban élénk rajzolóhatott a váradi trecento, a püspöki székhely sokoldalú és mély kultúrájú művészi tevékenysége. Ebből virágzott ki a század utolsó negyedében a két kolozsvári szobrásznak, Mártonnak és Györgynek (Martinus et Georgius de Colosvar) páratlanul jelentős művészete, nagy alkotásaiknak a sorozata.

A testvérpár tehetsége szülővárosukban, Kolozsvárott kezdett kifejlődni, festő édesapjuknak, Miklós mesternek hatására. Ez a feltételezés azon a formai kapcsolaton alapul, amely a prágai Szent György fejtípusa és a magyarfenesi freskók alakjai (46. kép) között mutatkozik: a keskeny, finom arctípusban, a vonalas mintázásban és a szemöldököknek sajátságos konkáv ívben lendülő vonalában. Ez az összefüggés egyfelől valószínűsíti, hogy az olasz hatás alatt készült fenesi freskó mestere Miklós festő. Másfelől rámutat a szobrászfiak művészetének hazai gyökérszálaire. Miklós mester műhelye a tehetséges fiak kitűnő iskolája lehetett. Itt szívták magukba a helyi hagyományokat, amelyek későbbi remekművükön, a Szent György-szobron megnyilvánulnak. Gondolunk itt nemcsak a sajátos fejtípusra, annak különös síkszerű mintázására, apjuk művészetéből vett örökségükre, hanem a talapzat növényvilágának hasonlóképpen síkszerű modellálására, a sík felületre mintegy rányomott levélmotívumokra. Erre példát a környék templomfaragványain láthattak, a nagykapusi templomkapun, a türei pillérfőn, a gyermekmonostori lunetta-domborművön. Ilyen faragványok Kolozsvárt, az Óvár első építkezésein is lehettek. Miklós festő műhelyében azonban a fiatal szobrászok nemcsak a múlttal, a régi hagyományokkal ismerkedhettek meg, hanem a jövő

útjait jelző olasz trecento vívmányokkal is. Itt találkoztak először azzal az olasz művészettel, mely utóbb remekművek kialakításában legfőbb ihletőjük lett. Apjuk művein, a magyarfenesi freskókon láthattak először olasz kompozíciókat, formákat, motívumokat, többek között a sziklás talaj ábrázolását, amit később fejlettebb formában maguk is felhasználtak prágai szobrukon.

A fiatal művészeket, a jónevű Miklós mester fiait korán megtisztelő megbízás, nagy feladatok szólították Váradra. Itt újból az olasz művészettel, az olasz kultúrával találkozhattak, hiszen – mint fentebb vázoltuk – a nagyhírű püspöki székhely ez idő tájt az Anjouktól pártfogolt olaszos kultúra egyik központjává fejlődött ki. Az a sokféle és sokszoros olasz hatás, mely a kolozsvári szobrászokat mind szülőföldjükön, apjuk műhelyében, mind pedig Váradon, a püspöki udvarban, működésük színhelyén érte, művészi fejlődésük irányát eleve meghatározta. Stílusuk kialakulásának – a helyi hagyományok mellett – az olasz trecento művészet lett a fő tényezője.

Már első művükön, a Futaki Demeter püspök megbízásából készült bronz királysobrokon (1360–1365 körül) olaszos igazodás mutatkozott. Az egyiket, valószínűleg a Szent László-szobrot, közel egykorú mészki másolat (Nagyvárad, Múzeum – 28. kép) alapján rekonstruálhatjuk – leszámítva a kőanyagba való áttétel szükségszerű változtatását. Ebben a szoborban, az álló alak realiztikus megfogalmazásában olasz protorenaissance elvek érvényesülnek. A művészek a pajzstartó lovag régi ikonográfiai típusát, mely a külföldi művészetben és a hazai freskófestészetben egyaránt ismeretes volt, az új lovageszménynek megfelelően átfogalmazták. Nem hosszú ruhába burkolt lovagot ábrázoltak, hanem rövid páncélba öltözött vitézt, kinek lábát már nem fedi köpeny, az csupán a vállról leomolva háttérrel alkot és támasztékot ad a karcsú alaknak. A régebbi típus az alak felépítésében nem okozott nehézséget, mert mindent elfedett a köpeny. A rövidpáncélos vitéz megmintázásában azonban éppen az alakfelépítés egyensúlya az új és legfontosabb szobrászi probléma. A merész átalakításhoz az olasz művészet adott útbaigazítást, az segítette őket a fedetlen lábakon álló alak egyensúlyát, felépítését megoldani. Művükre olyanféle emlékek hathattak, mint Giovanni Pisano Szent Mihályja (a pisai székesegyház szószékén – 1310), melyen hasonló megoldást látunk: a rövid páncélba és ruhába öltözött főangyal szabadon kibontakozó alakjának tartását, egyensúlyát a háttérfalként lehulló köpeny biztosítja, amelynek befelé törő redőire a lábak rálépnek, azt mintegy meghúzzák, kifeszítik. Ugyanez az alakfelépítés, ugyanezek a valóságos motívumok mutatkoznak a váradi töredéken, de természetesen az eredeti bronz stílusának megfelelő átalakításban, ami még a mészki másolaton is jól megfigyelhető. A testvérpár az olasz művészet útmutatásait biztos kézzel fejlesztette tovább, és finom érzékkel használta fel a nyugati lovagkultúra eszményeitől áthatott, páncélos vitéz alakjának megmintázásához. A nehéz és korábban szokatlan szobrászi feladatot kitűnően oldották meg. Szobruk felépítésének biztos egyensúlya, nyugodt harmóniája, előkelő, nemes körvonalai még a gyarló másolatban is tisztán és határozottan érvényesülnek. Az eredeti bronz Szt. László- – és vele együtt a hasonló felépítésű Szt. István- és Szt. Imre-szobor – a protorenaissance legkiválóbb alkotásainak sorába tartozhattak. Nagy jelentőségük abban rejlik, hogy formai megoldásukban, sőt anyagukban is függetlenek az architektúrától, ami a középkornak a dómokhoz kötött

köszobrászatával szemben óriási lépés, és ezzel a leghatározottabban a renaissance problémáit előlegezik, annak útját készítik elő.²²

A testvérpár következő alkotása, a prágai Szent György-szobor (30., 38., 40., 42–44., 47. kép) – melyet már eredetiben ismerünk – még szorosabban kapcsolódik az olasz protorenaissance áramlathoz. A szobor merészen valószerű, térbeli felépítését, sok realiztikus részletét csupán az olasz művészet hatásával magyarázhatjuk meg. Amilyen idegenszerűen és érthetetlenül hat a Szent György stílusa cseh-német, prágai környezetében, a XIV. század északi művészetében, olyan természetessé és érthetővé válik, ha az egykorú olasz művészettel, a Dél művészetével hasonlítjuk össze. A középkori olasz művészet – mely a valósággal való kapcsolatáról sohasem mondott le oly mértékben, mint az Észak művészete – már jóval a prágai Szent György előtt foglalkozott a merész és mozgalmas motívumok valószerű és térbeli érzékeltetésével, így az ágaskodó ló ábrázolásával festészetben és szobrászatban egyaránt. Nápolyi és sienai miniatúrákon, a malinesi Anjou Bibliában (35. kép) és a vatikáni Codice di S. Giorgio-ban, továbbá a Liechtenstein gyűjtemény (egykor Bécs, most Vaduz?) toszkán oltárképén (36. kép) olyan Szent György-ábrázolások²³ tűnnek fel, amelyek a prágai szobor kompozícióját előlegezik. De nemcsak a festészetben, hanem az olasz szobrászatban is találunk hasonló törekvéseket. A szobrászok, főleg a toszkánaiak a XII. század vége óta (a luccai S. Frediano keresztelődmedencéjének domborműve) foglalkoztak ezzel a kérdéssel, a XIV. század elején pedig már ágaskodó lovat, térbelileg megmintázott, csavart mozdulattal oldalra forduló állatokat ábrázoltak, eleinte reliefeken, mint például a sienai és a pisai dóm szószékeének meg az orvietói dóm kapuzatának domborművein (33. kép), a San Galgano ereklyetartó zománcképein²⁴ (Frosini [Chiusdino] 34. kép), sőt nagyméretű kerek szobrokban is. Ilyen például a frankfurti Liebieghaus közsobra²⁵ (XIII. század – 31. kép), valamint az orvietói dómnak bronzba öntött evangélista jelképei, különösen Szt. Márk oroszlánja (32. kép). Ezek az ábrázolások realiztikus motívumaikkal és főként az állatalakok térbeli beállításával igen közel állanak a prágai Szent György-szobor kompozíciójához. A prágai szobor erőteljes, organikus felépítésű lótipusa – mely éles ellentétben áll az északi művészet gótikus lovaival – szintén a közép-itáliai művészetben, főként toszkán domborműveken találja meg analógiáit (pistojai ezüst oltár, Tarlati-síremlék Arezzóban, sienai és pisai dóm szószékre reliefjei, az orvietói székesegyház domborművei, San Galgano ereklyetartójának zománcképei Frosiniben [33., 34. kép]). A testvérpárt az antik hagyományokat őrző és közvetítő olasz szobrászat ihlette a prágai szobor pompás lovának a megmintázásában. Közvetlen olasz hatás mutatkozik a növényekkel, apró állatokkal teleszórt, sziklás talapzaton (40. kép). Mindegyik motívumának az előzményei toszkán domborműveken tűnnek fel: a firenzei Battistero első bronzkapuján, Andrea Pisano művén (39. kép), és a firenzei meg a pistojai ezüst oltárokon. Vagy ezeket a műveket, vagy ezekhez hasonlókat a testvérpárnak feltétlenül látnia kellett. A Szent György fejtípusa is profilnézetben (42. kép), az elől és oldalt koszorúba csavart hajjal, olasz emlékeket idéz, az orvietói dóm Szent Mihály-szobrával (41. kép) szinte testvéri rokonságot mutat.

A kolozsvári mesterek bronzszobra azonban a sokszoros és sokféle olasz hatás ellenére sem lett olasz munka. Művükön a helyi magyar hagyományok alakító

ereje is visszatükröződik. Említettük már fentebb a Szent György arctípusának, szemközti nézetének (47. kép) apjuk műveivel, a magyarfenesi freskókkal (45. kép) egyező vonásait, a sajátos homlokráncokat, melyek a későbbi erdélyi művekben is feltűnnek (székelyderzsi freskók, 1419 – 46. kép), úgyszintén a talapzatnak a Kolozs megyei faragványokra emlékeztető laposan mintázott, stilizált növényi motívumait. Még jelentősebb, hogy az olasz igazodású Anjou-kori művészetben, főként a kisplasztikában már a lovas szobor előzményeit is megtaláljuk. A Szent György-lovagok pecsétje (1326), mint Magyarországon készült olasz munka, még inkább István erdélyi herceg pecsétje (1351) és a pécsi székesegyház Szent György-domborműve, mint olasz hatás alatt készült magyar munkák, stílusban és formában a prágai bronzszobrot készítik elő. István herceg pecsétjén (29. kép) és a pécsi domborművön ugyanolyan karcsú könnyed gótikus lovalak és – ami még sokkal lényegesebb – ugyanolyan széles, zömök, organikus felépítésű lótipus jelenik meg, mint a prágai Szent György-szobron. Bármennyire töredékesek és kis méretűek ezek az emlékek, mégis jelentősek, mert nagy szobrászi kultúráról tanúskodnak, és egyben a hasonló tárgyú, de ellentétes stílusú német munkákkal²⁵ egybevetve élesen megvilágítják a helyi magyar felfogást, melyből a Szent György-szobor kifejlődhetett. Ilyenfajta emlékekből kiindulva találta meg a testvérpár az utat az olasz szobrászathoz.

Márton és György remekművében visszatükröződik annak a hosszú művészi fejlődésnek minden állomása, amely a magyarfenesi freskóktól, a türei pillérfőtől, az Anjou-kori magyar lóábrázolásokon keresztül a firenzei és orvietói bronzszobrokig vezetett, amelyeket a testvérpár feltehetőleg itáliai tanulmányútja alkalmával ismerhetett meg. Szűkebb hazájuk, Erdély konzervativizmusa egyes régies vonásokban mutatkozik meg, a helyi magyar művészet hagyományai a lovas és lóábrázolásban, végül az új olasz művészet átalakító hatása a merész kompozícióban és a valószerű stílusban, mintázásban.

A prágai Szent György stílusa az olasz szobrászat jövőbe mutató újításaiból és az olasz hatás alatt fejlődő helyi magyar művészetből nőtt ki, ezek azok az emlékek, melyeknek sorába a prágai szobor szervesen beilleszkedik. Márton és György mindkét irányból vettek át elemeket, de azokat merészen továbbfejlesztették, és oly alkotásban forrasztották egybe, amely kortársaik hasonló munkáit messze fölülmúlja. A testvérpár híres Szent Györgyének fejlődéstörténetileg az a jelentősége, hogy ezzel a művükkel megalkották a térbe komponált bronz lovas szobrot. Ezt nem úgy érték el, mintha a semmiből teremtettek volna újat, hanem a saját koruk művészetében rejlő lehetőségeket és adottságokat genialis tehetségükkel valóban páratlan formában juttatták érvényre. Prágai szobruk a XIV. században volt olyan nagy művészi tett, mint a XV. században Donatello Gattamelata-ja.

A prágai Szent György-szobor stíluselemzése egyúttal a szobrász testvérpár származásának²⁶ régóta vitatott kérdését is eldönti. A bronzszobron – mely egyedüli hiteles magyarázója a testvérpár művészetének – csupa olyan sajátosságok, motívumok tűnnek fel, amelyek az olasz művészethez és az olaszos igazodású helyi magyar művészethez kapcsolódnak. Német hatásnak nyoma sincs rajta, az erdélyi szász művészet korán jelentkező, igen erős stílusjegyeit hiába keressük akár a kompozícióban, akár a részletekben. Sőt éppen ellenkezőleg, a Szent György és a szász emlékek – mint például a földvári pillérfő, a szászsebesi gyámkőfejek –

között igen nagy és lényegbevágó eltérések, sőt ellentétek mutatkoznak.²⁷ Amilyen elszigetelten hat Márton és György műve a szász szobrászat alkotásai között, éppoly szervesen illeszkedik be a magyar művészet emlékei közé, sőt a helyi hagyományok egyenes továbbfejlesztését jelenti.²⁸

Végül nem mellőzhetők azok a sajátosságok sem, amelyek a szobron nyilvánvalóan magyar eredetűek: a lovasnak hátul befont magyar hajviselete és lovának magyar típusú lószerszáma.

Nem lehet kétséges az sem, hogy a szobrot ott mintázták és öntötték, ahol a testvérpárnak öntőműhelye volt, azaz Váradon. Amennyiben a püspökség birtokeihoz tartozó Rézbánya érctelepeit már a XIV. században művelték, akkor a szobrokat bihari rézből öntötték. A Szent György-szobor anyaga – a szakértői vizsgálat szerint – ólombronz (Bleibronz). Ugyanebből az anyagból önthették a többi szobrokat is. A váradi szobrok bronzának a kiválóságát Evlia Cselebi különösen magasztalta.

A prágai szobor megrendelőjének személye szintén a vitás kérdések közé tartozik. A szobor feliratában²⁹ szereplő helynévnek német változata külföldi megrendelőre utal. Ebben az időben Magyarország és Prága, a német császári udvar között igen élénk volt a kapcsolat. Éppen 1372–1373-ban folytak azok a tárgyalások, amelyek Máriának, Nagy Lajos idősebbik leányának és Zsigmond, IV. Károly császár ifjabbik fiának az eljegyzéséhez vezettek. A sűrű követjárások közvetíthették a megrendelést a testvérpárnak. Mivel a szobor kezdetről fogva a Hradsinon, a várban, a székesegyház előtt állt, a megrendelő személye feltehetően vagy valamelyik főpap, vagy a császár volt. Az utóbbi azonban közvetlen megrendelője aligha lehetett, mert akkor a feliratban lenne erre utalás, amiképpen a váradi szobrok feliratai is megnevezik a megrendelőt. De lehetett esetleg a császárnak szánt ajándék.

A szobor a bronzba öntés után rövidesen Prágába kerülhetett. Ezt valószínűsíti Kolowrat Erzsébetnek, a prágai Szent György-kolostor apátnőjének a Breviarium-ban³⁰ (Bécs, Öst. Nat. Bibl. Cod. 1939. fol. 206 v.) levő egykorú, azaz 1387 előtt készült miniatúra (37. kép), amelyen az északi művészettől eltérő sárkánytípus, az almásszürke paripának karikákkal való színjelzése a bronzszoborra emlékeztet. Egyébként merőben más, éppen ezért élesen szemlélteti a Szent György-szobor és az északi művészet típusai között levő alapvető különbségeket. Ugyanez a különbség, sőt ellentét mutatkozik meg, ha a bronzot akár a mainzi dómból származó bassenheimeri Szt. Márton-domborművel (Pfarrkirche), akár a kölni Schnütgen Museum Szent György-szobrocskájával vetjük össze.

A szobrász testvérpár harmadik nagy munkáját, Szent László váradi lovas szobrát 1390-ben Zudar János váradi püspök megbízásából mintázta és öntötte. Az elpusztult remekműről csak kis méretű és elnagyolt ábrázolások maradtak fenn Cesare Porta rajzán (51. kép) és Georgius Houfnagel metszetén (48. kép). Az utóbbin lépő ló látható talapzat nélkül, az előbbin (51. kép) talapzaton álló ló. Porta rajzán a talapzat hitelesíti a szoborjelleget, viszont a pentimentok a lovas és ló alakját elhomályosítják, Houfnagel világosabb rajzából következik, hogy a művészek Szent Lászlót nyugodtan lépő lovon, fején koronával, jobbában harci bárdot tartva ábrázolták. Ez lehetett főművük, nemcsak méretekben, de fejlődéstörténeti fontosságban is. Művészetük ebben az alkotásban érte el a csúcspontot.

A váradi Szent László ismét az építészeti háttértől teljesen függetlenül szabad térbe komponált lovas szobor volt. Ennek fő motívuma azonban, a lépő ló ábrázolása még sokkal nehezebb feladat elé állította a művészeket, mint a Szent György-szobor ágaskodó paripája. Az utóbbin a statikai probléma megoldását tulajdonképpen megkerülték, az ágaskodás benyomását azzal keltik, hogy a ló mellső lábait magasabbra helyezték. A váradi lovas szobornál azonban nem kerülhették meg az egyensúlyi problémát, a lépő ló motívuma miatt okvetlenül meg kellett oldaniok, és ezt a különböző funkciókat végző lábak különböző beállításával érhették el. E feladat harmonikus megoldásában — ami igen nagy újítás a régebbi korszakok mereven álló lovas szobraival szemben — realiztikus hajlamaik és olasz iskolázottságuk segítette őket. Nagy művüket ismét az olasz szobrászat és a helyi hagyományok ihlették. A szobor formai kialakításához közép-itáliai domborművekről vehettek mintát. Olyasféle lovasábrázolásokat ismerhettek, amilyenek a pistojai ezüstoltáron, a Tarlati-síremléken (Arezzo, Duomo) vagy pedig San Cerbone síremlékén (arca), Goro di Gregorio művén³¹ (1324 — Massa Marittima, Duomo) láthatók (49–50. kép). Az olasz mintaképeken kívül ismerhették még az Itáliában levő antik bronzlovakat, illetve lovas szobrokat (a velencei San Marco bronzlovakai, a pavai Regisole, a római Marcus Aurelius). Művük kialakításának másik tényezője a hazai művészet volt, ebből vették a lépő lovon ülő szent király ikonográfiai típusát. Ennek példáját ma már csak a bögsői falfestményen (52. kép) láthatjuk, de abban az időben, a XIV. században kétségtelenül Váradon is volt ilyen típusú ábrázolás. A testvérpár az egyes olasz részletmotívumok és a helyi magyar hagyományok összeforrasztásából alkotta meg főművét, éppen úgy, mint az álló királysobrokat és a Szent Györgyöt. Alkotásuk, mely nemzeti szimbólummá lett, a klasszikus ókor óta az első szabad téren felállított bronz lovas szobor, mely nemcsak vallásos eszménykép volt, mint a Szent György, hanem a nagy uralkodó személyének a megjelenítése.

A lovas szoborról a szemtanúk (Janus Pannonius, a Peer-kodexénekének költője, Heltai Gáspár, Szamosközy István, Miskolczy István) mind magasztalólag írnak. A számos feljegyzés között a legjelentősebb az olasz tüzértiszt nyilatkozata 1598-ban, mely szerint a szobor: „opera certo molto bella et quasi incomparabile per quei tempi” (valóban igen szép mű, és az akkori időkhöz képest hasonlíthatatlan). Mint külföldi elfogulatlan volt, mint olasz a legkiválóbb itáliai alkotásokat ismerhette, a váradi szobor nagyszerűsége mégis lebilincselte.

A bronz lovas Várad lakossága nagyon a szívébe zárta. Legendák fonódtak köréje, amelyek az orosz évkönyvekig jutottak el, és az ostromló törököket babonás félelemmel töltötték el 1598-ban. A váradiak mindegyik török ostrom (1598, 1660) alkalmával féltő szeretettel és nagy gondossággal oltalmazták, míg végül 1660-ban a török martaléka lett. A lovas szent tiszteletének visszfénye az a terrakotta kályhacsempe 1540-ből (98. kép), mely az 1956. évi bukaresti kerámia kiállításán bukkant fel, az ábrázolás megfejtése nélkül. Nem kétséges azonban, hogy erdélyi, talán éppen váradi munka.

Márton és György kolozsvári szobrászok művészete a jövő fejlődés irányát jelző, úttörő jelenség. Azok a problémák, melyekkel ők foglalkoztak: az álló alak, az ágaskodó lovas és a lépő lovas szobrászi megfogalmazása a renaissance legfőbb problémái lesznek a következő századokban. Az új feladatokat egyúttal mind új

anyagban, a bronzban oldották meg, mely újszerű elgondolások megvalósítására nagy lehetőségeket adott. Szobraik a gótikus stílus kötöttségéből kibontakozó, valószerű felfogásukkal jellegzetesen protorenaissance alkotások. Művészetüknek ez az úttörő jellege emeli őket az egyetemes szobrászat irányt jelző nagy egyéniségei közé.

A testvérpár munkássága egyben évtizedekig működő, nagy bronzöntőműhelyt fejlesztett ki. Ahol pedig ilyen műhely alakult, ott rendszerint a kisplasztika is virágzott, amiképpen ezt az olasz példák mutatják (Ghiberti műhelye Firenzében, Donatello műhelye Padovában). Gyakorlati feladat Váradon, a nagy egyházi központban bőven akadt (kandeláberek, füstölők stb.). A Szent György-szobor talapzatának növény- és állat-motívumai, a nyeregtakaró ornamentikája használati bronztárgyakon is megjelenhettek. Az oklevelekben említett ezüstszobrocskák (imagines) között is lehettek olyanok, amelyeket Márton és György mintáztak és öntöttek a püspökségnek belényesi bányájából származó ezüstjéből. Nagybánya remekbe készült ezüst typariuma (pecsételője) – mely bányászjelenetet ábrázol – valószínűleg az ő munkájuk (59., 60. kép). Körülbelül a Szent György-szoborral egyidőben készülhetett; az alakok mozgásának és a sziklás talajnak az ábrázolása erre vall.

A testvérpár utolsó ismert művét, Szent László lovas szobrát alig egy évtized múlva követte a váradi művészetnek páratlan remekműve: a szent királynak második ereklyetartó mellszobra, az ún. győri herma (54., 57., 58. kép), amelyet a sekrestye égésekor elpusztult első helyébe készítettek a századfordulón, de még 1403 előtt, azaz Lukács püspök idejében. A térbeli és időbeli közelség valószínűsíti a lovas szobor és a herma kapcsolatát. Hiszen az új ereklyetartó megformálásához a legtermészetesebb mintakép a lovas szobor feje lehetett. Emellett azonban az arctípusnak egyes vonásai még régebbi mintaképet, illetve hagyományt jeleznek, feltehetőleg az első ereklyetartó közvetett hatását. Az erősen kitágított és kimélyített szemöldörök, felette a szemöldök kemény, kettős ívelése, amelyet a vele párhuzamosan futó homlokráncok erősítenek, és mindezek által a tekintet hallatlanul intenzív ereje, oly sajátságok, amelyek a román stílusorszakból erednek, amint ezt a feldebrői kriptá Maestas Domini freskója (XII. század) bizonyítja (53. kép). Hasonló vonások találhatók mind egyes bizánci mozaikfejeken, mind olasz román kori falfestményeken.³² Valószínű, hogy ez a sajátságos jellegzetesség a lovas szobor fején is megnyilvánult – hiszen a testvérpár még az első ereklyetartót vehette mintául –, és így öröklődött tovább a második ereklyetartó mellszoborra. A sajátos homlokráncok egyben jelzik a kapcsolatot a Szent Györggyel is, úgyszintén a tömött hullámokba rendezett hajmintázás, különösen a fej hátsó részén – hasonlóan a prágai szobor lovának a sörényéhez. A hasonlóképpen tömött hajkorona viszont felső-olasz típusokra³³ emlékeztet, többek között Szent Simeon zárai ereklyetartójának a domborművein látható fejekre, kivált az egyik reliefen (55. kép) Nagy Lajos király-típusára (Francesco da Milano műve 1377–1380). A herma formáját Nagy Károly aacheni ereklyetartójához (XIV. század közepe) hasonlították (László Gyula, Kovács Éva), a fejet Nagy Kázmér (56. kép) krakkói síremlékéhez (Dercsényi Dezső). A hasonlóságoknál azonban sokkalta nagyobbak az ellentétek, és éppen ezek a nagy különbségek érzékeltetik a legjobban a győri herma sajátságait, páratlan voltát, egyszerű formáinak fenséges monumentalitását. A her-

ma nem csupán ötvösmunka, hanem kimagasló szobrászi alkotás, mintegy a lovas szobor fejének ereklyetartó mellszoborrá alakított, stilizált változata.

Ikonoográfiai szempontból szükséges kiemelni és hangsúlyozni, hogy Szent Lászlónak ez a sajátos fejtípusa — beleértve a haj és szakáll stilizálását — kelet-magyarországi, váradai jellegzetesség. A pozsonyi XIV. századi Szent László-domborművön³⁴ (a városháza kápolnájában) merőben eltérő fejtípus látható, mely a nyugati (német, francia) művészetben gyakori királyábrázolásokat követi.

A herma mellrészét négyzetes hálózatba, azaz geometrikus keretbe helyezték, olasz eredetű, stilizált levélrozetta-dísz borítja színes sodronyzománc technikában, ami nagymértékben fokozza az ünnepélyes pompát, úgyszintén a magyar királyi címer Szent László-jelvényével, a csatabárdal. A sodronyzománc technikának ez a legkorábbi jelentkezése hazánkban, mely bizonyítéka mind a váradai műhelygyakorlat fejlettségének, mind külföldi, elsősorban olasz kapcsolatainak akkor is, ha talán a mellrész nem egyidejűleg készült a fejjel, a tulajdonképpeni fejereklyetartóval.

A herma után, egy-két évtizeddel később, a XV. század első negyedében készülhetett az a gyámkő (67. kép), mely fürtös hajú ifjút ábrázol. Arcának kifejezésében, sajátos homlokráncaiban mintegy a hermának és Szent György fejének a hatása tükröződik. Érdekes és jelentős láncszeme a Váradon élő szobrászi hagyománynak, egyben az egyetlen figurális emléke a székesegyháznak.

A sajátos homlokránc erdélyi meg váradai magyar emlékeken fordul elő, mégpedig: a magyarfenesi freskókon (45. kép), a prágai Szent György-szobron (47. kép), a Szent László-hermán (54. kép), a váradai gyámkőfejen (67. kép), a székelyderzsi falfestmény (Pál apostol megtérése — 1419) lovasain (46. kép), a csíkszentmihályi Keresztrefeszítés freskón (68. kép). Ez a sajátosság szemben áll a gótikus ideáltípusokkal, archaizáló jellegű, valószínűleg még a román stílusorszakból³⁵ ered. Az egykorú erdélyi szász fejtípusok merőben mások (szászsebesi gyámkőfejek stb.).

4. A XV. SZÁZAD

A herma meg a gyámkőfej átvezetnek Zsigmond korába. Az új uralkodót személyes kapcsolat fűzte Váradhoz. Első feleségét, Mária királynőt — akinek az örököse lett — ide temettette, és ő maga is Váradot választotta nyugvóhelyének (1406). Ezek a tervei különösképpen is a váradai székesegyház pártfogására indították. Feltehetőleg az ő közbenjárására adta IX. Bonifác pápa a székesegyházat, illetve Szent László sírját látogató híveknek a velencei Szt. Márk-bazilika és az Assisi-beli S. Maria Portiuncula-templom búcsúengedélyét (1401). Zsigmond pedig 1407. júl. 13-án kelt adománylevelében úgy rendelkezett, hogy az általa alapított új főoltárnál (in altari sub nomine Praecelsae Dei Genitricis Virginis Mariae in eadem Ecclesia ex novo constructo ac per nos pie ac celebriter fundato) naponként három misét mondjanak „pulchre et sincera devotione decantare teneantur et debebunt” (ezeket tartoznak és kötelesek szépen és őszinte áhítattal énekelni), utána pedig „in medio Ecclesiae” (az egyház közepén) 18 klerikus váltakozó hangon szüntelen Dávid zsoltárait énekelje „alternatis vocibus . . . sine interruptione

et intermissione aliquali”. Ez az új főoltár valószínűleg szárnyas oltár lehetett, olyan alkotás, mely méltó volt királyi alapítójához. Zsigmond kívánságát azonban – különösképpen a zsolozsmázást – a káptalan vonakodott teljesíteni. Ezt bizonyítják Zsigmond supplicatiói, melyeket ismételten a pápához küldött (1429, 1430, 1435). Mindazáltal a zsolozsmázás Szent László sírja körül megvalósult. Erről tanúskodnak Vincenzo Guidoto (1525) és Oláh Miklós (1536) feljegyzései, sőt Szekhárosi Horváth András verse (1549) is. Zsigmond 1434-ben újból búcsúengedélyt kért IV. Jenő pápától, és pedig „in festo S. Ladislai regis, quando corpus eiusdem Sancti ostendatur” (Szent László ünnepén, amikor a szent testét bemutatják). Ugyanez év szeptember 22-én kelt búcsúengedélyében a pápa hangsúlyozta, hogy ezt a székesegyházat a zarándokok nagy tömege keresi fel: „ad hanc Ecclesiam multitudo populi magna peregrinationis causa confluat.” A székesegyház látogatói között volt Ulászló lengyel király is, Anjou Hedvig férje, I. Ulászló magyar király apja, aki 1412-ben gyalog zarándokolt Szent László sírjához. Ugyanakkor sógora, Zsigmond lóháton követte, és mindketten 15 napot töltöttek Váradon, megünnepelve a húsvétot (Johannes Dlugoss).

Ebben az időben a firenzei származású Andrea Scolari volt Várad püspöke (1409–1426), rokona a temesi grófnak, Filippo Scolarinak. A püspöki palota ekkor már igen terjedelmesen kiépülhetett, annyira, hogy egyszerre két uralkodót láthatott vendégül huzamosabb ideig. Scolari maga okleveleit „in Sala” (1422) keltezte, végrendeletét pedig „in nostro palacio episcopali”. Ebben függött a Szt. Apollónia históriáját ábrázoló és feltehetőleg Firenzében szőtt kárpit, melyet végrendeletileg a kápolnai pálosokra hagyott. A püspöki vár megerősítésével függhetett össze a Hévjónak, a Körös mellékfolyójának az elvezetése, amelyet utóbb a klarissza apácák sérelmeztek.

Várad látogatói közé tartozott a temesi gróf, Filippo Scolari is. Itt-tartózkodásának hatására kérhette 1418-ban a búcsúengedélyt a pápától a váradi székesegyházban levő capella corporis Christi részére. Később pedig 1426-ban szőlőt adományozott a kápolnai pálosok Szt. Apollónia-oltárának, melyet Scolari püspök alapított.

A püspök maga a káptalan könyvtáráról (armarium librorum) gondoskodott, amikor 1419-ben a Szt. Katalin-oltár rektorának, illetve a könyvtár őrének, Nagymihályi Antalnak kanonoki javadalmakat kért a pápától. Supplicatiójában hangsúlyozta, hogy Nagymihályi familiárisa és pecsétőre (sigillifer). Tehát a püspök közvetlen környezetéhez tartozott.

Az a pecsét, melynek Nagymihályi volt a gondviselője, őrzője, fennmaradt, legalábbis viaszlenyomatban (OL. DI, 11918 – 69. kép). A finoman vésett pecsét méltó folytatója a korábbiaknak, de már a gótika ún. lány stílusában. Az ovális pecsétet harmonikus térbeosztással, törékeny, filigrán tagokból felépülő, gótikus architektúra tölti ki, amely három szakaszra oszlik. A középső részben jobbról és balról két szent, Szent László és Keresztelő Szent János, azaz Várad és Firenze védőszentjei láthatók, középen pedig a Madonna, kinek alakja a nagyobb mérete és a fülszele baldachinjának felemelése által erősebb hangsúlyt kap. A felső részben, mintegy az oromzatban emelkedik fel Krisztus alakja az „Imago pietatis” ismert és Itáliában gyakori típusában,³⁶ mellette jobbról és balról, valamivel alacsonyabban egy-egy térdeplő angyal sorakozik. A három alak, mintegy háromszögű kom-

pozícióban, harmonikusan tölti ki a teret. Az alsó szakaszt kis aedicula díszíti, benne a térdelő püspök alakjával. Míg a felső rész itáliai kompozíciókra utal, addig a középső szakasz törékeny, légies alakjai az internacionális gótika stílusáramlatához kapcsolódnak, a főalak az ún. „Szép Madonnák”-hoz. Felmerülhet a kérdés, hogy a Zsigmond királytól alapított új főoltáron nem állott-e hasonló „Szép Madonna”?

Scolari mecénási tevékenységéről végrendelete (1426. jan. 14.) tanúskodik. Ebben a várad-vadkerti Szt. Mihály-egyház megújítására (pro reformatione) 300 forintot hagy. A kápolnai pálosoknak a Szt. Apollónia-kárpitot ajándékozza, valamint az ugyanott általa alapított oltár felszerelésére meg egy malom vásárlására nagyobb összeget. Pénzadományokat hagy a váradi ferenceseknek, az Ágostonrendieknek, klarisszáknak, a Szt. Erzsébet-ispotálynak. Örökösének, Filippo Scolariinak pedig meghagyta, hogy a váradi székesegyházban oltárt építtessen, és melléje temettesse el földi maradványait. Ez a végrendelet, valamint rokonának, Matteo Scolariinak egy nappal hamarabb, január 13-án szintén Váradon kelt végrendelete a firenzei kamalduliaknak juttatott nagy örökséget, főként a Scolariak firenzei javait, amelyből utóbb felépítették Brunelleschi tervei alapján az „Oratorio degli Scolari agli Angeli”-t (70. kép). A firenzei építkezést a két Scolari közösen tervezte el a Körös-parti Váradon.

A temesi gróf teljesítette püspök rokona végső kívánságát, megfaragtatta sírkövét (71. kép), amely az 1883. évi ásatásokból csaknem teljesen épen került elő. A sírkő a szokásos típus szerint az elhunyt püspök alakját főpapi ornátusban ábrázolja. Egyszerű emlék, de éppen szűkszavú egyszerűségében, szigorú vonalvezetésében, a ruházat párhuzamosan ismétlődő redőrendszerében nemesség és méltóság fejeződik ki. Figyelemre méltó a fej kiemelése a körgallér által és a test statikájának érzékeltetése a legyezőszerűen elterülő redőkkel. Mindezek a tulajdonságai igen kedvező képet nyújtanak a helyi, váradi kőszobrászatról.

Scolari idejében Váradon népes firenzei kolónia alakult. Erről tesz bizonyosságot végrendeletének záradéka (1426), mely nem kevesebb, mint hét firenzei tanút sorol fel, jórészt ismert firenzei családok tagjait, közöttük két olasz orvost (Jeronimus de Sancto Miniato, Alexander Antonij de Florentia). Ugyanez idő tájt a káptalanak két olasz tagja volt: Cargiani de Scolaribus (1420) és Conradus de Cardinis de Florentia (1411–1421), aki utóbb a préposti széket töltötte be (1422–1440). Mindezek a közvetlen személyi kapcsolatok megkönnyítették és támogatták az olasz humanista kultúra beáramlását, ami nem lehetett hatástalan Várad művészetére sem.

Az olasz hatás Scolari dalmát utódai (Johannes de Curzola 1435–1438; Johannes de Dominis 1440–1444) alatt sem csökkent. Váradnak olasz lakosai is voltak, közöttük kettő név szerint ismeretes: Zenyth italicus civis (1437), akinek 125 arany forintot érő háza volt Olasziban, és Johannes de Sores ytalicus, aki 1438-ban a püspöktől megkapta a Hidaspalotát, amelyet Conradus de Cardinis prépost romlásnak engedett.

Conradus de Cardinis után Vitéz János következett a préposti tisztségben, kinek mély kultúrája a váradi olaszos környezetben, közvetlen firenzei hatás alatt fejlődhetett ki. Így lett a magyar humanizmusnak, a magyar renaissance-nak nagy magvetője, megalapozója.

Az Anjou- és Zsigmond-kori virágzást kettős katasztrófa szakította meg: 1443-ban a földrengés ledöntötte a székesegyház keleti tornyait, elpusztította a sekrestyét és benne a kincstárt – az ereklyetartókat kivéve –, megrongálta a szentélyt, megsemmisítette a stallumokat. Egy évvel később, 1444-ben pedig a török hadjáratban Várnánál elesett a püspök, Johannes de Dominis. Ebben a nehéz időszakban Hunyadi János vette pártfogásába a váradi székesegyházat. Az ő közbenjárására jutott Vitéz János a püspöki székebe 1445-ben.

Hunyadi János a székesegyházat kívánta támogatni a pápai udvarba küldött supplicatiói által is. Búcsúengedélyért folyamodott 1449-ben, Vitéz Jánossal együtt, hogy a Zsigmond által megkezdett nagyszabású építkezést folytathassák. Sajnos, a supplicatio szövege csak általában szól a székesegyház megújításáról (*eandem Ecclesiam . . . sic de novo coeptam construi fecit opere minime sumptuoso*), melyet a király nem fejezhetett be. Ez a terv összefügghetett Zsigmond temetkezési szándékával, ugyanis már 1406-ban a váradi székesegyházat választotta nyugvóhelyül.

Hunyadi következő supplicatiói 1450-ben, a szent évben keltek. V. Miklós pápa ekkor először Hunyadinak és családjának engedte meg, hogy a váradi székesegyházat látogatva ugyanazzal a búcsúengedéllyel élhessenek, mint Róma nagy bazilikáinak a látogatói: „*quales obtinent basilicas Urbis maiores visitantes*”. Ugyanaznap a pápa Hunyadi és a főurak supplicatiójára ezt az engedélyt kiterjesztette bizonyos feltételekkel az ország hívő lakosaira. Ezek a búcsúengedélyek a váradi székesegyházat a nagy bazilikák rangjára emelték. A Hunyadi család zarándoklása alkalmával pedig a gyermek Mátyás először láthatta Váradot.

Mindezek a búcsúengedélyek és a zarándoklatokkal összefüggő adakozások megkönnyítették a székesegyház restaurálását. A munkálatokat 1456-ban fejezték be. Ez az évszám volt látható Vitéz monogramjával együtt a székesegyház homlokzatán: 1456. Johannes Episcopus Waradiensis.

I R 5 6. I E W

Vitéz János húsz évig (1445–1465) kormányozta a váradi püspökséget. Ez idő alatt Váradot nagy bölcsességgel a magyar humanista kultúra kirepítő fészekévé fejlesztette. Vitéz nagy műveltsége, tudomány- és zenekedvelő egyénisége a külföld kiválóságait is magához vonzotta. Jeles humanisták keresték fel váradi székhelyét, mint Pier Paolo Vergerio, Filippo Podocatharo, Gregorius Sanocki, Miklós modrusi püspök (Nicolaus Machinensis). Váradi udvarához tartoztak Ivanich Pál, Zokoli (Szakolyi) János, zrednai Vitéz Mihály kanonokok, a magyar humanizmus jelentős személyei. Vitéz, hogy az új műveltség minél közvetlenebbül érhesse az országot, rokonait és udvari papjait olasz egyetemeken iskoláztatta, közöttük Janus Pannoniust, Garázda Pétert, Váradi Pétert, ifjabb Vitéz Jánost. Ő maga is 1451-ben – sőt már korábban, 1444 táján – azt tervezte, hogy külföldi egyetemre megy görög és latin tanulmányok folytatására, ugyanakkor a Szentföldet is fel akarta keresni. Országos gondjai azonban – úgy látszik – nem engedték megvalósítani terveit. A közvetlen külföldi tanulmányok elmaradásáért könyvtárával kárpótolta magát. A kéziratokat szenvedélyes kitartással gyűjtötte, közöt-

tük az antik klasszikusokat, melyeket Itáliában, főként Firenzében Vespasiano dei Bisticciótól, olykor Dalmáciában szereztetett be. Az olasz kódexekkel együtt az olasz renaissance miniatúrafestészet termékei is megérkeztek a váradi bibliothekába, melyet mecénása — Georg Peuerbach tanúsága szerint — nemcsak Pannonia, hanem Dácia, azaz Erdély gazdagítására alapított.

Vitéz fennmaradt kódexei közül az egyiket (Tertullianus — Salzburg, Stiftsbibliothek) Briccius Presbyter de Polanka másolta 1455-ben. Szép kötése (80. kép) is Váradon készült. De bizonyára nem ez volt az egyetlen kézirat, amelyet Vitéz Váradon másoltatott és köttetett.

Várad humanista kultúrájának néhány kitűnő írásos dokumentuma maradt fenn: Vitéz János leveleskönyve, melyet Ivanich Pál kanonok 1451-ben szerkesztett egybe, Janus Pannonius híres költeménye, a Búcsú Váradtól, egyben a váradi szent királyok köszöntése (Abiens valere jubet sanctos Reges Varadini — 1459), mely közvetlenül eleveníti meg előttünk a „civitas felix” szépségét. Ebbe a sorozatba tartozik még Nicolaus Machinensis modrusi püspök megemlékezése (1463—1464) a Váradon töltött boldog télről (foelicissima et a me semper memoranda hyeme), amikor tudós férfakkal a nagyszerű könyvtárban (in bibliotheca illa tua dignissima) időzhetett. Ide sorolható még Georgius Peuerbach bécsi csillagász professzor nyilatkozata, aki a könyvtárt hasonlóképpen magasztalja „Tabulae Varadienses” című művében, a Vitéznek szóló ajánlólevelében.

Ez időben Vitéz János Mátyás király kancellárja volt, aki felé a fiatal uralkodó ugyanolyan bizalommal fordult, mint atyja, Hunyadi János. Ennek jele, hogy Vitéz Jánosnak és utódainak adományozta a bihari főispánságot, és ezt a határozatát — Bonfini szerint — nagy ünnepélyességgel hirdette ki. Majd 1463 tavaszán Mátyás a pápához fordult, és emlékeztette arra, hogy már korábban írt neki az új alapítású társaskáptalanról „pro collegio nove foundationis ad sepulcrum sancti Ladislai regis in ecclesia Waradiensi.” Ez lehetett a társaskáptalani Keresztelő Szt. János-templom. Ennek létezéséről az 1472. okt. 24-én kelt oklevél, valamint egy feliratos kapuszemöldök maradványa (78. kép) tanúskodnak.

Tehát 1450—1472 között többféle építkezés folyt a várban, részben a székesegyházban, részben az új társaskáptalani templomban. Ezeknek az építkezéseknek a maradványai lehetnek az ásatásokból előkerült későgótikus töredékek: két gyámkő üres címerpajzzsal (75—76. kép) és néhány boltozati borda (72—73. kép). Azonos típusú gyámkő (77. kép) maradt fenn Mezőtelegden (ref. parókia), amely a Thelegdiék régi várából, illetve kúriájából⁹⁷ származhatik. A szoros stíluskapcsolat félreérthetetlenül bizonyítja, hogy a váradi kőfaragók tevékenysége kiterjedt a vidékre. E tényből kiindulva feltételezhető, hogy a Várad-várbeli gótikus építkezések erősen hathattak az egyházmegye kiemelkedően szép templomépületeire, elsősorban a mezőtelegdire.

Újabb katasztrófa érte Váradot 1474 telén, amikor a török a befagyott Dunán átkelve felnyargalt Váradig, és feldúlta, kirabolta a várost és a környék kolostorait, a pálosok kápolnai kolostorát és a premontreiek váradhegyfoki prépostságát. A vár és a székesegyház megmenekült, a székesegyháznak csupán a tetőzetét kellett lebontani, hogy az ellenség tűzcsóváitól megvédjék.

Ezt az újabb romlást Filipecz János püspök (1476—1490), Mátyás kancellárja és diplomatája hozta helyre. A szomorú tapasztalat alapján gondoskodását elsőd-

legesen a püspöki vár megerősítésére, kiépítésére fordította. Ransanus erről 1488–1490 körül így ír: „Struebat enim Varadini arcem inexpugnabilem cuius ingens murus, turresque et idoneae tanti operi mansiones sat plane ostendunt magnitudinem conditoris.” Tehát új és erős, hatalmas körfalat húzatott, és tornyokat építtetett. A középkori várnak ezeken az új szakaszain feltehetőleg a renaissance is nyomot hagyott egy-egy részletben, talán faragott címerkövekben. Cesare Porta rajza és Houfnagel rézkarca a belső vár rajzában (99., 105., 106. kép) lényegileg Filipecz építkezéseit szemléltetik – leszámítva a Martinuzzi által emelt erődítési szakaszt. Ugyanez idő tájt készülhetett a székesegyház új tetőzete, a tornyok színes mázas cserepekkel való fedése, amelyről Miskolczy István emlékezett meg 1609-ben. A megújított toronyba Filipecz 1478-ban nagyméretű harangot öntetett. A nehéz és nagy feladat nyilván bizonyítja, hogy a bronzöntés nem szűnt meg Váradon, sőt ezután is tovább folytatódott. A váradi műhelynek a tagja lehetett az az Emericus de Varadino, aki 1491-ben Nagymihály (Érmihályfalva) ma is meglevő harangját (82. kép) öntötte.

Ransanus említi még Filipecz bőkezű ajándékait, melyeket a székesegyháznak juttatott: értékes liturgikus öltözeteket, ezüst kelyheket és főként kódexeket, közöttük nagyméretű gradualékat, antiphonariumokat, oly díszeseket, amelyek dúsgazdag királyi donátorhoz is méltók lehetnének. Ezekből a jelentős kéziratokból egyetlen kódex maradt fenn: Filipecz János Pontificale-ja (Esztergom, Érseki Simor Könyvtár – 83. kép), melyet a budai királyi miniatorműhelyben illumináltak, részben Franciscus de Castello Italico stílusában. Filipecz bibliofil hajlamának, tudományszeretetének még jelentősebb dokumentuma Rogerius kéziratának kinyomtatása Thuróczy krónikájának brünni kiadásában 1488-ban. Humanista kultúrájának, antik rajongásának jele pedig az, hogy pecsétgyűrűibe antik gemmákat foglaltatott; az egyik szárnyas lovat, azaz a Pegasust ábrázolta, a másik igen szép szakállas férfifejet profilban (81. kép).

Az 1470-es évekből – azaz Filipecz idejéből – származik a gyönyörű Szent László-ének latin és magyar szövege, középkori költészetünk remeke. Sorai a legközvetlenebbül érzékeltetik a váradi Szent László-kultuszt és különösképpen a lovas szobor mesebeli szépségét:

keped fel toettek az magas koe zalra
fenlykh mynth naph salyog mynth aran
nem elegezyk senky teread nezny . . .

A XV. század második felében a városi élet is nagyon fellendült. A dubniczi krónika a XV. század végén Váradot minden gazdagsággal megrakott városnak nevezi, melyhez hasonló alig volt az országban (civitate[m] illam opulentissimam Waradiensem, Civibus diuicys omnibus plenam, cui inter ceteras Regni vrbes in rebus vix erat par), ezért kapta a „felix Civitas” nevet. Gazdagságát elsősorban nevezetes vásárainak köszönhette, melyek áruforgalma ez időben igen megnövekedett. Mátyás 1478. február 17-én kelt okleveléből, illetve Ország Mihály nádor átiratából feltárulhat előttünk a vásári áruk sokasága: flandriai és kölni szövetek, drága prémek, fegyverek, lószerszámok stb. A céhes élet is kifejlődött. A káptalan 1481-ben megújította a váradi kovácsok, sarkantyú- és kardgyártók régebbi céh-

levelét. Ebből következik, hogy a váradi céhek már a XV. század első felében vagy még korábban megalakultak.

Filipecz tevékenységét Farkas Bálint püspök (1490–1495) folytatta, aki elődjének bizalmas embere volt. Bonfini szerint úgy szerette, mint saját fiát. A mecénás-humanista főpapok közé tartozott ő is. Végrendeletében 203 kéziratot, tehát tekintélyes könyvtárat hagyott a székesegyháznak, valamint egy aranyozott ezüst domborművet, melyet igen nagy összegért, 300 arany forintért vásárolt. Feltehetőleg nem csupán az ezüst tette ennyire értékessé a domborművet, hanem művészi színvonala is. Végrendeletében Farkas Bálint saját temetéséről is intézkedett: az Ev. Szt. János-kápolnát választotta nyugvóhelyéül. Hálás káptalana a budai udvar szokása szerint vörös márványból faragtatott reá síremléket, nyilván valamelyik budai vagy esztergomi mesterrel. Ebben része lehetett Alattyáni Miklós prépostnak, Filipecz János egykori helyettesének, akit Farkas Bálint püspök végrendeletének a végrehajtásával bízott meg. Alattyáni Padovában tanult, ott szerezte fogékonyságát az új olasz művészet iránt, így válhatott a budai renaissance kultúra továbbítójává, terjesztőjévé Váradon.

Mátyás udvarának művészetét hozta magával Kálmáncsehi Domokos is, aki rövid ideig tartó váradi püspöksége alatt (1495–1501) bizonyára éppoly buzgón pártolta a renaissance művészetet, mint székesfehérvári prépost korában. Kálmáncsehi Domokos a bibliofil főpapok sorába tartozott, úgyszintén utóda, Szathmáry György (1501–1505). Váradi tevékenységüknek azonban nem maradt emléke. Szathmáryról csupán annyit tudunk, hogy pártfogolta Fehérvári Fülöp váradi főesperest, aki korán kitűnt írói hajlamaival.

A humanista püspökök udvarát hasonló gondolkodású kanonokok népesítették be. Közöttük találjuk Vitéz János rokonát és neveltjét, ifjabb Vitéz János prépostot, aki Padovában tanult (1467–1468). Ugyanott végezte tanulmányait Handó Gergely kanonok (1466–1468), Alattyáni Miklós prépost (1476), Vitéz Mihály kanonok (1484), Fehérvári Fülöp váradi főesperes (1504) és még számosan a váradiai közül. A ferrarai egyetem hallgatói között találjuk Petrus Oroz prépostot (1489), Emericus Pannonius kanonokot (1500) és Ladislaus Pannonius prépostot (1501). Vitéz Mihály kanonok – és nyilván mások is – könyveket gyűjtöttek.

Bécsben és Krakkóban is számos váradi klerikus és tanuló folytatta tanulmányait a XV. és a XVI. században.

5. A XVI. SZÁZAD

Szathmáry rövid püspöksége új irányt jelentett Várad kultúrájában. Szathmáry az új nemzedékhez tartozott, amelyet nem a stílusváltozás alakított át, hanem már az új stílusban, az új kultúrában nevelkedett. Az ő irányát folytatta tovább utóda, Thurzó püspök (1506–1512), aki Szathmáry közvetlen környezetéhez tartozott. Együtt dolgoztak a királyi kancelláriában, együtt lelkesedtek a klasszikus írókért meg Aldus Manutius remek velencei nyomtatványaiért. Szathmáry építkezései is erősen hathattak Thurzóra, aki rövid ideig tartó püspöksége alatt (1506–1512) jelentős épületeket emeltetett, mindvégig renaissance stílusban. Az olasz renaissance formavilága akkor bontakozott ki Váradon.

Thurzó a régi középkori püspöki palotát építtette újjá. A világhírt Oláh Miklós elragadtatva magasztalta az épület nagyszerűségét (*aedium magnificentia*). A padovai Francesco della Valle „bellissimo edificio”-nak (igen szép épületnek) nevezte. Giovan Andrea Gromo is elismerőleg írt a hatalmas palotáról és kényelmes termeiről. Az épület topográfiai helyéről Cesare Porta rajza (105. kép) és Houfnagel rézkarca (106. kép), valamint az 1598-as olasz jelentés tájékoztatnak; belső beosztásáról, berendezéséről az 1509-es névtelen tudósítás, az 1598-i leltár, meg Miskolczy Istvánnak 1609-ben készült feljegyzései. Az olasz jelentés megjelöli helyét a Királyfia bástyával szemben: „Palazzo contro al Baloardo Kyralfia.” Tehát a főépület a déli oldalon volt. A palota leírói pedig először egy hatalmas kőlépcsőt (*gradus lapideus magnus*) említenek. Ez vezetett az emeleti szobákba (*ad domos seu habitationes et palatia superiora*). A lépcsőtől jobbra húzódott a nagyterem, amelyet az 1509-es feljegyzés „*aula pulchra*”-nak (szép teremnek), az 1598. leltár pedig „*domus major*”-nak (nagy teremnek) nevez. Utána következett az ebédlőterem, meg annak előszobája (*praetorium*), végül egy kisebb terem (*parva domus*). A lépcsővel szemközt nyílt a felső kápolna (*capella superior*), ennek oltárát Madonna-kép díszítette. Mellette találjuk a kápolna előcsarnokát, ahonnan lépcső vezetett a padlásra és a tetőoromzathoz, azonkívül egy kisebb szobát (*stuba*), helyesebben sekrestyét és még két kisebb boltozott helyiséget (*testudo*), közülük az egyik kincstár gyanánt szolgált. Az épület balszárnyán újabb teremsorozat következett, ebben lakott később Izabella királyné.

Thurzó palotaépítkezésének jellemző alapmotívuma a hatalmas külső lépcsőfeljáró, mely az udvarról egyenesen a nagyterembe vezetett (névtelen leírás 1509). Ez az építészeti megoldás a budai Friss palotának Mátyástól építtetett nagy lépcsőjére emlékeztet. Thurzó innen kaphatta az ösztönzést e renaissance építészeti gondolat megvalósításához.

A palota művészi kiképzéséről az a néhány renaissance kőtöredék tájékoztat, amelyek 1881–1883-ban a várbeli ásatásokból kerültek elő. Közöttük van számos ablakkeret töredék egyszerű tagolással és keresztosztással (88. kép), tehát a budai palota mintájára készültek. Ünnepeles rendjük a palota homlokzatát ékesítette. Ajtókeretekhez tartozhatott két pilasztertörzs (84. kép) és egy pilaszterfő maradványa szintén a budai palota toszkán stílusában. A szirénes fríztöredékek (90. kép) felső-olasz hatás alatt dolgozó mester vésőjétől származnak. Olyanféle irányt képviselnek, mint az egykorú gyulafehérvári Lázói kápolna (1512) egyes részletei (szirének a homlokzaton, a belső kapu fríze). Szintén helyi kőfaragó munkája az az átmeneti stílusú egyszerű gyámkö (89. kép), mely egykor valamelyik terem renaissance dongaboltozatát hordta. Külön figyelmet érdemelnek egy balustrade maradványai, melyek a nagy lépcsőt vagy esetleg valamilyen loggiát ékesíthettek. Ezek közé tartozik egy baluszter-orsó (85. kép) a szokásos kora-renaissance stílusban, és két baluszter-pillér homloklapja. Az egyik (86. kép) stílusa olyanféle faragványokra emlékeztet, mint a gyalui töredék³⁸ és még inkább a Lázói kápolna kapujának belső pilaszter-ékítménye.³⁹ A másik baluszter-töredék (87. kép) egészen más irányt jelez; díszítményének lazább felépítése, az imbolgó levélmotívumok a Bakócz-kápolna homlokzatdomborművéhez és Szathmáry György pécsi tabernakulumának a pilaszteréhez kapcsolódnak,⁴⁰ és ezekkel együtt az érett renaissance stílust képviselik. Thurzó kőfaragói tehát – a töredékek tanúsága sze-

rint – Buda – Esztergom és Gyalu – Gyulafehérvár felől jöttek. Ezeknek a tevékenysége és a helyi kőfaragók közreműködése jelentős renaissance kőfaragóműhelyt alakított ki, melynek hatása nyilván kiterjedt mind a város, mind a vidék építkezéseire. Egy váradi mester, „Dionysius Kewmyes” neve fenn is maradt 1528-ból.

Thurzó másik nagy műve volt sírkápolnájának a felépíttetése a székesegyház mellett. Ebben feltehetőleg Bakócz Tamás példáját követte. Itt állították fel sírkövét (91. kép), melynek valószínűleg maga költötte sírversében mint a hely fejedelme és a kápolna építtetője (huius loci princeps auctorque sacelli) hívja fel az utókort kíméltre hamvai iránt. A kápolna egyetlen maradványa éppen ez a nemesen egyszerű sírkő, illetve emlékkő. Díszítetlen sima kerettagolása, szűkszavú és világosan tagolt kompozíciója – fent az újabb kerettel kiemelt, lendületes körvonallal megrajzolt címerpajzsral, lent pedig az epitáfiummal – már a cinquecento nagyvonalú stílusának a jegyében készült. A palotatöredékek meg a sírkő közötti stíluskülönbségek a váradi műhely életképességéről, fejlődéséről tanúskodnak.

Thurzó építkezéseivel a középkori vár renaissance fényt kapott. A csodálatos épületkomplexus, négy és fél évszázad művészi kultúrájának a tanúbizonysága, végleg kialakult és lezárult. A „castrum Varadiense” ebben az időben lehetett a legszebb, hiszen mindegyik stílus – a XI. század végétől a XVI. század elejéig – kimagasló alkotásokkal gazdagította.

Thurzó nemcsak építkezéseiről volt ismert, hanem bibliofil hajlamairól, tudomány szeretéről is. A váradi könyvkultúrának éppen ő adott új lendületet a század elején. Könyvtárába szenvedélyesen gyűjtötte mind a nyomtatványokat, mind a kéziratokat. Az utóbbiak közé tartozott Antonius Gazius szép kötetű, dedikált (1508) kézírata (Szepeshely). Thurzó saját könyveiből bőkezűen ajándékozgatott is, többek között számos kötetet Henckel János váradi kanonoknak, aki az ő támogatásával tanult külföldön (Krakkó, Bécs, Padova, Bologna). Ezek az ajándékkönyvek fenn is maradtak. Henckel – követve Thurzó példáját – mind váradi kanonoksága idején, mind lőcsei plébános korában (1513–1520) rendszeresen gyűjtötte a könyveket. Könyvtára igen jelentős és sokoldalú volt, számos darabjának a kötése Váradon készülhetett. Thurzó udvarának neveltje volt Oláh Miklós is, aki 1533-ban nagy hálával gondolt vissza váradi éveire, amikor Gerendi Miklóssal, a későbbi erdélyi püspökkel görög tanulmányokat folytatott.

A XVI. század második évtizedében már igen megsokasodtak az ország gondjai, ami Váradra is ránehezedett. Mindazáltal a püspöki udvar művészet- és tudománypártolása nem szűnt meg. Az új püspök, az ifjú Perényi Ferenc, a nádor fia (1515–1526) a humanista kultúrában nevelkedett. Leveleinek kitűnő stílusát a kortársak igen magasztalták. Kapcsolatot tartott hazai és külföldi humanistákkal, Celio Calcagninivel, Brodarich Istvánnal. Udvarában élt Magyi Sebestyén váradi kanonok (1516–1522), aki korábban Janus Pannonius verseit adta ki Bolognában (1513).

Az ifjú püspöknek ékes Missale (Győr, Szemináriumi Könyvtár) készült valószínűleg 1522-ben, első miséje alkalmával. A Missale-t (97. kép) Johannes Emericus Spira velencei nyomdájában nyomták még 1498-ban, Paep János budai könyvtáros költségén. Ez a példány finom hártýára nyomott és díszesen illuminált. Festett

díszében a budai királyi miniaturműhely motívumkincse tárul ki. Vannak lapok, melyeknek gyümölcszarangos, bőségszarus díszítésében (fol. 111, 134v) a Cassianus-mester, fra Zoan Antonio Cattaneo madoccai apát távoli hatására ismerhetünk, egyes fejtípusok, mint a tritonoké (fol. 111) szintén ehhez az irányhoz kapcsolódnak. Másutt (fol. 143v) a XVI. század eleji címeres levelek (Török Imre 1507, Schyrmer János 1507) keretdíszével rokon könnyed virágindás dekoráció tűnik fel, ismét más lapokon (fol. 136v, 213v) németalföldi hatásra naturalisztikus növényi díszítések. Más lapokon, és éppen ezek a legszebbek, a finom, könnyed, levegős virágdíszben, melyet puttók, nereidák és más fantasztikus lények vidám csapata népesít be (a címlap Perényi címere – 97. kép, továbbá fol. 207, 134v alsó széle) – a királyi műhely egyik kiváló tagjának, az ún. Bakócz monogramistának a hatása érvényesül. A sokféle stílusirány, az olasz kánonoktól való eltérések magyar mester kezére vallanak. A magyar renaissance miniaturafestésnek és a budai műhelynek a Perényi-missale az egyik legjelentősebb terméke.

Még pompásabb az a hatalmas méretű, pazarul díszített kétkötetes Graduale (Széchényi Ktár, Kézirattár Cod. Lat. 172 a. és b.), mely az egyik miniaturájának festett évszámjelzése szerint 1518-ban készült (II. köt. fol. 273r) – legalább jó részben. Az ország legpazarabb kéziratai közé tartozik. Gazdag festett díszre több kéz munkája. Az egyik mester a vonalas, kaligrafikus jellegű, bonyolult rajzú initialékat festette fodros szélű levelek ötletes változataiból, amelyeket háttérként alkalmazott a gótikus majusculák mögött. Az egyik initialéba pedig metaszetekre emlékeztető tollrajzban Kajafás alakját vázolta fel (I. köt. fol. 155a.). A másik miniátor éppen ellentétesen a legtisztább renaissance initialékat (I. köt. fol. 344v. [92. kép]; II. köt. fol. 53r.) rajzolta, és feltehetőleg a két kötet jó néhány lapszéli indadíszét. A harmadik initiale-festő a Németalföld felől jövő hatásnak engedve, de egyéni naivitással eperfürtöt (II. köt. 292a.), rózsaszágakat (II. köt. 315a.; 297b.), vázákba helyezett liliomokat (II. köt. fol. 360b. [94. kép]) festett a betűk széles mezejébe. Ennek a naturalisztikus iránynak végső naiv jele egy initiale mellé ötletszerűen festett váza mezei virággal (II. köt. fol. 26a.). A lapszéli díszekben kettős irány ötvöződik össze harmonikus egységbe: renaissance vonalvezetés a hullámos indákban (I. köt. fol. 288b.) vagy a kettős volutaszerű hajlásokban (I. köt. fol. 297a.; 344b. [92. kép]), viszont a levélmotívumok közé lendületesen vegyülnek a fodros szélű gótikus levelek. Vannak azonban gótikus vázú keretdíszek is (II. köt. fol. 346b.; 281b.). A renaissance keretek között is találhatók régebbi típusúak a pilaszter-dekorációk kötött rendszere szerint (I. köt. fol. 233a.). A főmester festette a figurális kompozíciókat, amelyekből sajnos kevés maradt, mivel túlnyomó részüket kivágták. Ennek a miniaturnak a tájképfestés volt az erőssége. Miniaturáin (Krisztus keresztelese, Mannaszedés) az egyes jelenetek mögött széles távlatokat nyitott, melyeknek mélységét ügyesen fokozta a repousoire gyanánt alkalmazott fatörzsekkel. A Krisztus keresztelese jelenet (II. köt. 169b. [93. kép]) különösen kiválik kiegyensúlyozott kompozíciójával, a tájképi háttérnek és az alakoknak egymásra vonatkoztatásával. Ebben olasz hatás ismerhető fel, úgyszintén a monstranciát tartó angyalok olaszos rajzában (II. köt. fol. 281b.). Az utóbbi miniaturán feltűnő az aranyindákkal teleszórt absztrakt háttér. Ez a motívum egyes initialékban is visszatér igen finom változatokban (II. köt. fol. 273a.). A két hatalmas kötet valóságos mintakönyve a kor szerteágazó vagy még

inkább sok irányból összefonódó stílustörekvéseinek. Mestereire hatott a budai udvar miniatúra-stílusa (Balajthi István és Tamás címeres levele 1517), leginkább pedig a Bakócz monogramista lendületes ornamentikája és tájképei. Az italianizmus különféle jegyeit is budai hatás közvetíthette. Mégis ez a hatalmas mű távorról sem függ úgy a budai stílustól, mint a Perényi-missale. Kétségtelenül másutt készült, de olyan helyen, ahová Buda hatása elérhetett.

Ez a kétkötetes nagyszabású alkotás, mely egykor még sokkalta pompázatosabb lehetett, keresi eredeti gazdáját. Kassáé nem lehetett, mert a Szt. Erzsébet plébánia-templom 1552. évi leltára nem említi. Nem is plébánia részére készülhetett, hanem valamelyik székesegyháznak. Kassára csak menekítették. A továbbjutásban a történeti adatok segítenek. A kassai leltárakban nem található (1604, 1781), az egeri székesegyháznak 1614-ben visszaadott kincsei sorában sem. Ellenben az Ecsed várából 1617-ben Kassára szállított váradi kincsek leltára említ egy ládát, amelyet öt graduale töltött meg. 1619-ben új leltár készült a visszamaradt, azaz a felvidéki templomok között még szét nem osztott felszerelésről, a leltár végén ez olvasható: „Nr. 95. Graduale duo valde mutila in initio et fine ita ut vix dimidius libri super est unius cuiusque. — Domj in cista.” (Nr. 95. Graduale kettő, elől-hátul igen rongált, annyira, hogy egy-egy könyvnek alig a fele maradt meg.) Ez a leírás pontosan ráillik a Graduale-ra, melynek mindkét kötete elől-hátul csonka, és rongáltsága világosan tanúskodik viszontagságos történetéről. Ez a feltűnő összefüggés — mely aligha lehet véletlen — a váradi eredetet valószínűsíti. Ha ez a pusztán történeti adatok összevetésén alapuló feltételezés bebizonyosodna, akkor a Graduale-ban láthatnánk a váradi miniatúrafestészet sokirányú megnyilatkozását.

A székesegyház még pazarabb kéziratáról szól Szántó István jezsuitának 1587. okt. 12-én kelt jelentése: „Antiphonaria et Gradualia 9 maxima quibus similia nunquam vidi, aureis litteris in multis litteris scripta, unum illorum 600 marcis constitisse scribitur.” (Antiphonarium-ok és Graduale-k, 9 igen nagy, melyekhez hasonlót sohasem láttam, sok betűjük arannyal frott, közülük az egyiket 600 márkát érőnek írják.) Szántó ezeket a kódexeket Báthory István király engedélyével a várbeli kápolna-raktárból átvitte a jezsuita rezidenciába, illetve a Szt. Egyed-templomba. További sorsuk — sajnos — nem ismeretes.

Ugyancsak Szántó jelentése vet fényt a kincstár egyéb javaira. Ugyanis ő ugyanakkor, ugyanonnan elvitt 15 kárpitot, köztük 3 igen nagyot (tria maxima), amelyek egykor a székesegyház szentélyét ékesítették. Elvitt továbbá 33 igen nagy érc kandelábert (candelabra aenea maxima).

Az egyházi öltözetekről az 1588. évi kassai leltárak és az 1617. évi ecsedi leltár tájékoztatnak. A kassai leltár darabjai közül kitűnik Mátyás király ajándéka, az a pompás aranyszövésű miseruha, melynek gyöngyökkel és drágakövekkel ékes keresztjére a Keresztrefeszítés jelenete volt hímezve.

Nem kevésbé gazdag és sokoldalú lehetett a székesegyház ötvösműsorozata Szent László korától elkezdve, jóllehet a századok folyamán számos katasztrófa érte (1241-ben tatár pusztítás, 1400 körül tűzvész, 1443-ban földrengés). A székesegyháznak és a többi váradi templomnak, kolostornak a szükségei az ötvösművészetet kétségtelenül felvirágoztatták, amit nyilván igen megkönnyített a püspökség tulajdonában levő belényesi ezüstbánya. Egy ötvös, Petrus Parvus, név szerint ismeretes (1396). A XVI. század derekától kezdve pedig számos adat bizo-

nyítja a váradi ötvösművészet fejlettségét. Nem lehetett ez másként a középkorban sem.

Az egykori nagy gazdagságból csupán egyetlen hiteles darab maradt: Perényi Ferenc pásztorbotja (96. kép), mely 1526-ban közvetlenül Mohács előtt készült, és valami módon elkerülte az egyházi kincsek 1526. évi beszolgáltatási kötelezettségét. A pásztorbot stílusában érdekesen vegyülnek a gótikus és a renaissance elemek. Az ornamentális díszítés a renaissance-nak hódol, de figurális kompozíciói sajátosságosan régiesek, bennük a gótika hatása mutatkozik. A stílusbeli kettősség helyi mesterre vall. Feltehetőleg váradi ötvös remekelte a belényesi püspöki bánya ezüstműveiből.

A váradi székesegyház utolsó donátora Drágffy János országbíró volt, aki 1524. június 7-én kelt végrendeletében úgy intézkedett, hogy a váradi egyházban levő oltárára „tablat chentanylak”. Az oltárt már korábban alapította, talán éppen temetkezési helyéül, és most annak nagyobb ékességére táblát, azaz fatáblára festett oltárképet rendelt.

Két évvel később Drágffy a mohácsi táborban írta második végrendeletét; ott is esett el az ország zászlajával. Fialat püspöke, Perényi Ferenc szintén ott lelte halálát. A váradi középkori vár története ezzel lezárult. A nagy országos katasztrófa után a váradi vár helyzete és élete gyökeresen megváltozott.

ARX VARADIENSIS (AZ ÚJKORI VÁR – VÉG-VÁRAD)

6. A ZÁPOLYÁK KORA

Várad Mohács után rövidesen belekerült a politikai és a háborús küzdelmekbe, a két király, Zápolya János és I. Ferdinánd fegyveres vitájába. Várad Zápolya kezén volt, Czibak Imre, a Zápolya-párti püspök és Ártándi Balázs védelmezték a várost Ferdinánd csapatai ellen (1528). De csatát veszve elmenekültek. Mindazáltal Ferdinánd csapatai csak a várost foglalhatták el, a várat nem. Egy évvel később, 1529-ben Czibak újból Váradon van, és „ex arce nostra Waradiensi” keltezi levelét. Az új név „arx” a vár megváltozott helyzetét és új hadászati jellegét jellemzi.

A vár és a város azonban – a viszontagságok ellenére – még érintetlenül állt. Francesco della Valle (1535), Oláh Miklós (1536), Georg Reychersdorffer (1550), valamint később Giovanandrea Gromo (1565) igen kedvező képet rajzolnak róla.

A humanista kultúra sem szűnt meg. A székesegyház prépostja, Giovanni Bonzagno da Regio, Brodarich Istvánnal állt kapcsolatban. Hatzaki Márton kisprépost, utóbb Martinuzzi segédpüspöke, könyvtárt gyűjtött. A segédpüspöki tisztségben 1547-ben Ilosvay István kanonok követte, aki nagy gonddal kutatta a hazai törvények szövegeit. Várad püspöke, Martinuzzi pedig 1550-ben Kolozsvárt kinyomatta a Várad Regestrum-ot, az Árpád-kori Várad és Bihar megye legfontosabb forrásművét.

János király is többször tartózkodott Váradon. Giovan Antonio Pordenone velencei festőnek adott címeres nemeslevele 1533-ban Váradon kelt. Az oklevél szövege szerint a címer „artificis manu in medio litterarum nostrarum . . . cerni datur.” (művész keze által oklevelünk közepén . . . látható). Kérdés, hogy a nyilvánvalóan díszes címeres levél udvari festő munkája volt-e, avagy váradi mesteré? Viszont kétségtelenül váradi ötvösöktől származtak azok a kupák – közöttük egy virágdíszes –, melyeket 1538-ban a káptalan, 1540-ben a váradi polgárok ajándékoztak János királynak.

A nagy változás Buda elfoglalása (1541) után következett be. A török félelmes előrenyomulásával Várad a közvetlenül veszélyeztetett zónába került. Martinuzzi, felismerve a veszedelem nagyságát, a várat megerősítette: a vár elé nyugaton új védőfalat húzatott, és a kaputól északnyugatra toronybástyát (torrione) építtetett. Az olasz tüzérparancsnok jelentéséből (1598), valamint Cesare Porta rajzából (99. kép) és Houfnagel metszetéből (106. kép) erre következtethetünk. Az olasz tüzértiszt dicsérőleg szól az új védőművekről, és szembeállítja a középkori kör alakú várövezet gyengeségével. Leírása szakszerű és szabatos: „Il Castello ha doi recinti di muri antichi ma debolissimi, et di forma quasi circolare, senza torri, ò fiancò di sorte alcuna; in una parte di questo uerso la Città a' incontro della porta, u' è il principio di un' altro recinto di muro gagliardo, con una porta forte,

et al lato destro di quella un torrione a faccie assai grandi, la qual opera fu fatta da fra Giorgio vescovo della Città.” (A várnak két régi és gyöngye fal-övezete van, alakja kerek, tornya nincs vagy valamilyen oldal-védőműve. A város felé a kapuval szemben egy más övezet kezdődik hatalmas fallal, erős kapuval és jobbra egy nagy toronnyal, igen széles homlokfalakkal; ezt a művet György barát csináltatta, a város püspöke.) Az erődítések tervezőjének, Martinuzzi hadimérnökének a neve, sajnos, nem ismeretes.

Martinuzzi a hadi felszerelésről is gondoskodott, váradi provizorával, udvarbírájával G. (Georgius v. Gregorius) Gállal 1546-ban ágyút öntetett, mely utóbb Sztropkó várába került. Az ágyú hatalmas lehetett, 34 mázsás, rajta Martinuzzi neve és címere, valamint öntőjének, Gál provizornak a neve ékeskedett: „G. GAL CVRIAE VARAD PROVISOR ET AGENS FVSA SVM”. Az ágyúöntést feltehetőleg a korábbi harangöntési gyakorlat könnyítette meg.

Váradon készült a Szent László lovas alakját ábrázoló kályhacsempe is 1540-ben (98. kép), jelölve annak, hogy ez a mesterség is virágzott Váradon. A váradi kézművesek száma menekültekkel is gyarapodott. Buda elfoglalása után a Pest-budai kézművesek jó része Váradon keresett menedéket, ahol megélhetéshez jutva, rövidesen kőházakat szereztek. A szerzetesi műhelyek is működtek még. A váradi ferences kolostor ácsmesterei (fratres carpentarii) 1549-ben dolgoztak mind Nyírbátoron, mind saját kolostorukban.

A váradi kultúra virágzását a XVI. század közepén súlyos események szakították meg. Martinuzzi – bízva a Habsburg impérium védelmében – átadta Erdélyt Váradal együtt I. Ferdinándnak 1551 júliusában. Kevéssel utóbb Ferdinánd tisztjei Martinuzzit meggyilkoltatták. Ettől kezdve Erdélyben Ferdinánd generálisa, Castaldo uralkodott. A váradi vár is katonai parancsnokot kapott Varkocs Tamás főkapitány, bihari főispán személyében. Ezután a püspökvár egyre jobban katonai jellegűvé változott, végvárrá alakult. Az uralomváltozás megmozdította a törököt, a Habsburg impérium ős ellenségét. Castaldo 1552 augusztusában már arról értesítette Ferdinándot, hogy a török Váradot akarja megtámadni. Várad kapitánya, Varkocs (Varkots) Tamás pedig 1552 nyarán Miksa főherceghez fordult segítségért, majd decemberben hat vármegye nemességét hívta össze a védelem megszervezésére. De mivel ellentétbe került a káptalannal, felmentését kérte 1553 tavaszán. Ettől kezdve Zabárdy Mátyás püspök irányította a vár védelmi előkészületeit (1553–1556). Ugyanekkor császári katonaság került a váradi várba. A magyar kamara pedig utasította a vármegyéket és a gyulai várkapitányt, hogy Várad segítségére siessenek. Mindezek ellenére a váradi vár hadi készülete igen nyomorúságos volt, amint ez Pesthy Ferenc 1556. szeptember 25-én kelt leveléből kiténik.

Ilyen állapotban érte Váradot az újabb államfordulat: Izabella királynénak és János Zsigmondnak a visszatérése. A két párt fegyveres küzdelme Váradot sem kímélte meg. Izabella hadvezére, a hűségére átpártolt Varkocs Tamás már 1556 augusztusában elfoglalta Várad városát, majd 1557 áprilisában a várat. Ez a győzelem egyben a protestantizmus megerősödését is jelentette. Zabárdy már korábban elhagyta székhelyét, a káptalannal együtt. A vár az államkincstár tulajdona lett uradalmaival együtt. Ettől kezdve gazdája mindvégig az erdélyi fejedelmektől kinevezett főkapitány volt. Amilyen mértékben megnövekedett a vár katonai fon-

tossága, ugyanolyan mértékben csökkent egyházi jelentősége, mígnem 1565. június 22-én Szent László sírjának feltörésével végleg megszűnt, jóllehet Giovanandrea Gromo 1565 június elején – amikor János Zsigmond személyesen akadályozta meg a rombolást – a síremléket épségben látta.

A székesegyházban a vár katonai jellegénél fogva a katolikus liturgikus rendet nem válthatta fel a protestáns hitélet. Olyan átváltás, mint amilyen Erdély számtalan középkori templomában végbement, és ezért megmaradhattak, Váradon nem volt lehetséges, éppen a katonai szempontok és érdekek miatt. Ezzel a székesegyház sorsa megpecsételődött. Báthory István a székesegyházat részben katonai raktárrá, részben tüzérségi állássá alakíttatta át 1581-ben. A kisebbik Szűz Mária-templom is katonai szertár lett. Ilyen állapotban érte a székesegyházat a vár kétézszeres ostroma (1598, 1604–1606), valamint a földrengések (1603, 1604, 1614). A viszontagságok következtében a szentélye megsemmisült, a hajó felett a tetőzet a boltozattal együtt beomlott. Így látta Miskolczy István 1609-ben. Ez időben pedig, a XVII. században, nagy fesztávolságú gótikus boltozatok építéséhez már nem értettek, ezért restaurálására sem gondolhattak.

Az erősödő protestantizmus a városban építette ki központjait. Főtemplomuk a Szentlélek-egyház lett a várral szemközt levő nyugati városrészben (1558). Ezt később, valószínűleg a XVII. század elején kibővíthették, legalábbis erre következtethetünk Szalárdi feljegyzéséből, miszerint kelet és nyugat felé „nagy magas héjazatok alatt fiókjai kiterjesztve valának”. Hatalmas prédikáló helyé alakították, mely alkalmas volt nagy tömegek befogadására. Kiváló ácsmesterséggel készült magas tetőzete a faépítészetnek a remeke lehetett – amint erről szintén Szalárdi tudósít. A protestánsok kollégiumot is szerveztek a domonkosok Minden-szentek kolostorában, amelyet 1557-ben nekik adott az országgyűlés. Később, 1566-ban a Szentlélek-ispotályt is megkapták. A protestáns művelődésnek pedig csakhamar hatalmas erőssége támadt az 1565-ben alapított váradi nyomdában, amely a XVI–XVII. század folyamán Erdély legkiválóbb nyomdái közé emelkedett. Mindezek az intézmények a protestantizmus jelentős és erős központjává fejlesztették Váradot.

Külön kell megemlékezni Várad literatus főbírájáról, Weres Balázsról, aki lefordította Werbőczy István Tripartitum-át. Műve 1565-ben jelent meg nyomtatásban Debrecenben, János Zsigmond fejedelemnek szóló ajánlással.

A váradi várat 1558-ban az országgyűlés Izabella királyné székhelyének szánta, és erre a célra kívánta átalakítani és berendezni, majd utóbb ezt a tervet elodázta. Mindazonáltal Izabella valamikor – hosszabb vagy rövidebb ideig – valóban lakhatott a várban. Ezt bizonyítja mind az 1598-i leltár, mind Miskolczy István feljegyzése 1609-ből. Mind a leltár szerkesztője, mind Miskolczy világosan megnevezik a királyné palotáját: „Palatium reginae” (1598); „Reginae palatium” (1609). A leltár szerint Izabella lakosztálya az egykori püspöki palota bal szárnyát foglalta el: „habitationes quas Regina inhabitavit in domo maior” (lakosztályok, melyekben a királyné lakott a nagy házban). Teremsora így következett: az első terem volt a „domus maior” (a nagyterem), ezt követte az ebédlőterem, aztán az ún. „belső szoba”, majd egy másik szoba, melyet fakorlát osztott ketté, továbbá az előcsarnok (praetorium) és végül két kisebb szoba. A szobák száma a bal szárnyon nagyobb volt, mint a jobbon, feltehetőleg azért, mert kisebb méretűek voltak.

A bal szárny előcsarnokából korláttal megerősített lépcső (gradus cancellatus) vezetett a földszintre, ahol egy három helyiségből: előszobából (praetorium), ebédlőből (domus) és hálószobából (cubiculum) álló kisebb lakosztály volt, továbbá a fürdőszoba, azonkívül különféle kamrák, meg a sáfár szobája. A „belső szoba” deszkamennyezete szépen festett volt (pinnaculum ex asseribus fabricatum est optime depictum). Miskolczy is igen magasztalja mind a palotát, mind a mennyezetet.

Közben a török veszedelem egyre erősödött. Az 1557. évi tordai országgyűlésen a török követek újból nyíltan követelték Váradot a tartozékaival együtt. Ezért Várad fokozott védelméről kellett gondoskodni. Ezzel függhet össze somlyói Báthory István kinevezése Várad főkapitányává, amely vagy még 1559-ben megtörtént, vagy 1562-ben. Szamosközy megjegyzése szerint a fejedelem nem annyira tisztséget, hanem inkább súlyos terhet rakott Báthoryra, ez volt ugyanis a legmértősebb, de egyben a legsúlyosabb tisztség Erdélyben, mert két ellenségtől kellett óvni a várat: „qua quidem provincia nullum e Transilvanis muneribus est uel negociosioris curationis, uel honoratioris maiorisque dignitatis. Quippe cum duplicem hostem habeat Varadinum, Germanum et Turcam.” A váradi főkapitány, aki egyúttal a bihari főispáni tisztelet is viselte, sőt kormányzása az egész Partiumra kiterjedt, ez időtől fogva a legfőbb közjogi és katonai méltóságok egyike volt Erdélyben, rangban a fejedelem után következett. A váradi főkapitányság előkészítette az utat a fejedelmi székhöz, és ezt többen megjárták, elsőnek éppen Báthory István.

Az új főkapitány hivatalba lépése után nyilván helyrehozatta az 1556–1557-i ostromtól megrongált középkori várat, sőt feltehetőleg újabb erődítményeket is emelt, amelyeket a Ferdinánd pártiak nehezményeztek. Midőn Báthory mint János Zsigmond fejedelem követe Bécsben tartózkodott, megírta Miksa királynak, hogy Zay Ferenc mindaddig nem akarja azokat a várakat lebontani, amelyeket ő az ura, János Zsigmond nevében kívánt: „quemadmodum ego Varadinum demoliri nollem” (amíg én Váradot lebontani nem akarom). A vár erősítése azonban elsősorban a török elleni védelmet volt hivatva szolgálni.

Ez idő tájt éppen ezen a vidéken a török veszedelem nőttön nőtt. 1566-ban hősi küzdelem után elesett Gyula, és kapitánya, Kerecsényi László török rabságba került. Ez a katasztrófa fokozott éberségre intette a váradi főkapitányt, aki Kerecsényiben tulajdon sógorát, Ilona nővérének a férjét vesztette el. Az 1560-as évek végén Báthory István – midőn bécsi követségéből és raboskodásából (1565–1567) visszatért – a vár teljes újjáépítésére gondolt, helyesebben modern rendszerű, merőben új várövezet építésére, amely mindenestől magába foglalja a középkori várat. Az előmunkálatok 1569 tavaszán indulhattak meg; ennek jele, hogy Szebenből májustól augusztusig több kőművest küldtek ki Váradra „auf Königs Mandat”. A végleges terv 1569 decemberében alakulhatott ki, midőn János Zsigmond fejedelem hosszabb időt töltött Váradon. Az 1570-i januári megyesi országgyűlés már „az Várad építésére . . . miérthogy értjük, hogy felségednek minden gondviselése vagy az mi jónkra és megmaradásunkra”, megszavazta a pénzbeli segítséget: az erdélyi nemesek, székelyek és szászok 20–20 pénzt fizetnek rovás szerint, a magyarországi nemesek pedig kapuszám szerint egy-egy forintot, azonkívül ők adják a szükséges szekereket és „aprómíveseket”. Az egész

ország anyagi erejét mozgósító országgyűlési végzésből nagyarányú munka, nagyszabású terv körvonalai bontakoznak ki.

A munkálatokat meg is kezdték. A fejedelem 1570 áprilisában Szebentől kőfaragókat, kőműveseket és téglavetőket kívánt, mire kőműveseket küldöttek Szebenből, a sinki és a kőhalmi székéből, valamint egy Stenzel nevű kőfaragót Szebenből a társaival együtt. Ezek közül azonban többen megszöktek, mire Szeben újabb öt kőművest küldött. A többi erdélyi városok hasonlóképpen küldhettek kézműveseket. Ugyanebben az évben, azaz 1570-ben Varjassy Boldizsár váradi kapitány azzal mentegette egyik törvénszéki tárgyalásról való elmaradását, hogy a vár bástyájának építtetésével volt elfoglalva. A munka előrehaladtával a költségek is nőttön-nőttek, ezért az 1570-i májusi tordai országgyűlés újabb 15–15 pénzt szavazott meg, az 1571-i januári marosvásárhelyi országgyűlés pedig már ennek a kétszeresét, 30–30 pénzt.

Az építkezések legelső szakaszában, azaz 1569–1570-ben épült fel a vár déli bástyája, mely János Zsigmondról Királyfia bástyának (*III., II2., 124. kép*) neveztetett. Ennek a bástyának az alaprajzi elhelyezéséből világosan kitűnik, hogy az új várövezetet eleve ötszögletesre tervezték, az ötszög sarkain egy-egy sarokbástyával. Ez pedig olyan építészeti forma, amelyet az olasz építész-theoretikusok és hadimérnökök alakítottak ki.

Az olasz renaissance-nak Brunelleschitől kezdve alap gondolata volt a centrális térképzés. Ezt az eszmét először kisebb építményekben, kápolnáknak valósították meg, majd centrális alaprajzú hatalmas székesegyházakat terveztek. Ezzel párhuzamosan felmerült az a törekvés is, hogy a centrális építkezés gondolatát nagyobb épületkomplexusokra, egész városokra kiterjesszék. A XVI. század derekán pedig a centrális alapformát a hadi építészetben is alkalmazták oly módon, hogy összekapcsolták a bástyás rendszerrel. Ilyen tervek tűnnek fel 1530–1540 körül az ifjabb Antonio da Sangallo vázlatán (Firenze, Uffizi. No 578 A. – *104. kép*). Majd 1564-ben az urbinói Francesco Paciotto felépítette Torino ötszögű várát, utána 1566-ban ugyanígy Antwerpen várát. Kevésel utóbb az olasz hadimérnökök magyar várakhoz készíttettek ötszögű, ötbástyás terveket. 1571–1572-ben Ottavio Baldigara ötszögű terveket rajzolt az egrí citadellához, ezek azonban nem valósulhattak meg teljes egészükben. Körülbelül ugyanez idő tájt, 1569–1573-ban épült Giulio Baldigara terve alapján Szatmár ötszögű vára. A bécsi Nationalbibliothek egyik kéziratában (Cod. 8609.) két rajz is van a szatmári várról. Ugyanebben a kéziratban ötszögű terv található Ónod várához, úgyszintén Kanizsa várához.⁴¹ Az utóbbi tervezését Maggiorotti Pietro Ferraboscónak tulajdonította. Ötszögben épült Lenti vára is. Elnyújtott szabálytalan ötszögben erősítették meg Szendrő várát.

Az olasz fejlődési vonalba kapcsolódik – úgy látszik elsőként – Várad ötszögű, ötbástyás vára. Szabályos középponti elrendezésű alaprajzának művészi harmóniája, kifejező ereje megkapó. A centrális építkezés renaissance eszméje grandiózus formában öltött benne testet. Tervezőjét erre a megoldásra ihlethette már a középkori belső vár is szabálytalan kört alkotó kerítésfalával. Ehhez a maghoz kitűnően simult az ötszögű külső vár, annak cortinái vagy – régi helyes magyar elnevezéssel élve – közköfalai, csaknem párhuzamosan futó vonalaikkal formailag mintegy kiemelik a belső várat, a sugárszerűen szertenylő ék alakú bástyák meg erős és

merész hangsúlyt adnak az egész épületkomplexusnak. A vár ötszöge puritán falai-
val, hatalmas tömegével, művészi logikával meghúzott, merészen futó körvonalai-
val nagyszerű keretbe foglalta egykor Szent László székesegyházát a belső közép-
kori várral. Egykori művészi hatását legjobban a rajzok és metszetek érzékeltetik,
különösen Cesare Porta tollrajza (105. kép) és Wilhelm Dillich finom metszete
(109., 110. kép), mivel utóbb, a XVIII. században a bástyáknak és a falaknak a
magasságát hadászati okokból erősen csökkentették. A réginek és az újnak, a belső
várnak és a külső erődítésövezetnek ez a logikus és harmonikus egymásra vonat-
koztatása teszi művészileg oly széppé Várad alaprajzát. Ebben messze felülmúlja
mind a külföldi, mind a hazai hasonló típusú várakat.

A nagyszabású alkotás tervező építésének a neve nem ismeretes. Mindazonáltal
alig lehet kétséges, hogy valamelyik olasz építész vagy olasz hadimérnök rajzolta
a tervet. János Zsigmond fejedelem udvarában sok olasz fordult meg, közöttük
kétségtelenül építész is. Az is lehetséges azonban, hogy a váradi főkapitány,
Báthory István gondoskodott a fundátorról. Báthory közvetlen szemléletből is-
merte az olasz építészteret. 1549-ben megfordult Itáliában, járt Mantovában, Pado-
vában. Sőt egy ideig, 1549 – 1550 telén a padovai egyetemen tanult, ahol az archi-
tectura militarisról is kaphatott tájékoztatást, hiszen ez az egyetem tantárgyai közé
tartozott.

7. A BÁTHORYAK KORA

Még az építkezések kezdetén, 1571 márciusában János Zsigmond meghalt, a feje-
delmi székbe Báthory István, a váradi főkapitány került. A vár építése ettől kezdve
nagy lendületet vett. Jóllehet a korábbi adatok is sejtetik Báthory kezdeményező
szerepét, a továbbiakban számtalan oklevél bizonyítja szellemi és gyakorlati irá-
nyítását, szüntelen gondoskodását. Az egykori váradi főkapitánynak a vár épí-
tése kedves, dédelgetett terve volt. Megvalósításán mind erdélyi fejedelemsége,
mind lengyel királysága idején egészen haláláig (1586. december 22.) szívós kitar-
tással dolgozott, mert – mint 1571-ben Miksa királynak írta – a váradi vár épí-
tését „Deo adiuvante absoluere decreuimus” (elhatároztam Isten segítségével
befejezni). A váradi vár valójában Báthory István nagy opusa, ahogy az erdélyi
régensek nevezték (1583), amelyben humanista műveltsége, török és német elleni
függetlenségi küzdelmei egyaránt monumentális formában fejeződtek ki.

A nagy munka érdekében már uralkodása elején, az 1571-i novemberi – decem-
beri kolozsvári országgyűlésen 50–50 pénzt szavaztatott meg Várad építésére,
tehát jóval többet, mint János Zsigmond idejében szokásos volt. Ezenkívül elren-
delték, hogy a magyarországiak kapuszám szerint tartoznak egy-egy szekér követ
küldeni az építéshez. Ugyanez az országgyűlés a büntetéspénzeket is erre a célra
rendelte, sőt a székely lázadókat is kiküldte, hogy „Váraddá menjenek és ott a vár
mivén szent Márton napig (nov. 11.) dolgozzanak, bünökről így tartsanak peniten-
ciát.” Az építkezés meggyorsuló ütemét jelzi, hogy a fejedelem parancsára Beszter-
céből, majd Szebenből téglavetőket, kővágókat küldenek, és a megszökött kézmű-
veseket újjakkal pótolják. Hasonló rendeleteket küldhetett Báthory a többi céhes
városnak is.

Az energikusan folytatott munkálatok eredményeként felépült az északi bástya, az Aranyos bástya (117. kép) és feltehetőleg a Csonka bástya és a Föld bástya is, azaz a déli Királyfia és az északi Aranyos bástya közötti szakasz. Az Aranyos bástya ormát a kőbe vésett 1572-es emléktábla⁴² (113. kép) és az oroszlán-fejtől (114. kép) tartott aranyozott Báthory-címer ékesítette, mely a meredeken felemelkedő tektonikus tömegnek méltó szobrászi dísz volt. Kifaragásában a Báthoryak valamelyik hazai kőfaragója jeleskedett, aki a címertartó oroszlán motívumát – mely Erdélyben először Szamosújvárt, a Zápolya-címeren (1540) tűnt fel síkszerű domborműves kidolgozásban –, nagy plasztikai érzékkel térbeli kerek szoborrá alakította. A faragvány művészi hatását egykor az aranyozás fokozta. Ezért nevezték a hatalmas építményt Aranyos bástyanak. A jellegzetes címeres oromdísz 1943-ban még épségben megvolt, ma már csupán az évszamos tábla és az oroszlánfej látható.

A váradi építési költséget az országgyűlések később is évről évre megszavazták (1573. jan. 6.; 1574. jan. 6.; 1574. dec. 18.; 1575. dec. 10.; 1576. máj. 26.; 1576. okt. 26.; 1577. jan. 6.; 1578. okt. 26.; 1579. okt. 24.; 1580. nov. 6.; 1581. szept. 20.; 1582. máj. 4.; 1582. szept. 20.; 1583. szept. 20.; 1584. szept. 24.), rendszeren kapuszám szerint 50–50 pénzt, úgyszintén intézkedtek a kőhordás, fahordás, szekerezés és az aprómívesek felől. Végzéseikben, azokhoz írt megokolásaikban meglátászik, hogy átértékelték mind a munka nagyságát, mind jelentőségét. Az 1574. januári végzésükben írják: „könyörgenek nagyságnak fejenként az nagyságod hivei, hogy nagyságod viseljen oly gondot az mivre, hogy mint ez ideig volt és történt, fogatkozások ne legyenek benne, hanem Isten segítségével jó módon vitesse véghez, hogy az nagyságod nevét mi és utánunk valók is örökké dicsérhessük és magasztalhassuk ez féle gondviselésért.”

Amilyen kitartó energiával teremtette elő a fejedelem az óriási munka anyagi alapját, ugyanolyan buzgalommal évről évre gondoskodott kőszegőkről, kőfaragókról, kőművesekről, téglavetőkről. Erdély minden vidékéről, minden nagyobb városából tavaszanként megindultak a mivesek Várad felé, és ott dolgoztak késő őszig. Erről a mives-vándorlásról színes képet nyújtanak a kolozsvári számadáskönyvek; adataikat egyéb feljegyzések is megerősítik. Az 1570-es években – az eddig ismert adatok szerint – dolgoztak Váradon beszterceiek (1572, 1573, 1575), szebeniek (1570, 1571, 1572, 1573, 1574) és a szász székek (1572, 1575), valamint a kolozsváriak (1579), de mint azt a bőséges XVII. századi feljegyzések analógiája bizonyítja, feltehetőleg más szász és székely városbeli és természetesen a váradi és egyéb Partium-beli mivesek, kőfaragó mesterek is. Ennek jele, hogy Görgény várából az ottani provisor, Tholdalaghy Balázs négy kőművest küldött Váradra 1573-ban. A művesek kiküldése – mint Báthory rendeleteiből kiténik – korántsem volt zavartalan. Nemcsak, hogy a kiküldött kőművesek, téglavetők egymásra megszöktek, hanem az is megtörtént, hogy Beszterce városa fiatal és tanulatlan kőműveseket irányított Váradra. Ezek a nehézségek indíthatták Báthoryt arra, hogy 1573-ban Miksa királytól kérjen húsz kőművest – nyilván a Váradhoz közel levő királyi területről –, de Miksa a török neheztelésére hivatkozva kitérőleg válaszolt.

A munka az erőfeszítések ellenére is lassan haladt. Az országgyűlés 1575-ben erősen aggódott, hogy „félő a hosszú késedelemből . . . kiből sok fogyatkozás és

a földnek romlása eshetik.” 1576 nyarán a földbástyákhoz fát hordatnak. Ugyanez év októberében az országgyűlés megállapítja: „az idén is mint értjük, hogy igen kevés kőből való épület volt rajta.” 1577-ben ismét az országgyűlés panaszolja „az váradi építés, mely elkezdett dolgot így nélkül hagyni mi is mindenkor ártalmasnak és veszedelmesnek ítéljük lenni.”

A bonyolult munkálatok megszervezésében, irányításában tisztükhöz híven a váradi főkapitányok tevékenykedtek, előbb Báthory Kristóf, a fejedelem bátyja (1572–1577), aki már 1566-ban – Báthory István bécsi fogsága idejében is – Váradon tartózkodott, majd fejedelemmé választása után a kitűnő Gicz János (1577–1585), utóbb Sibrik György (1585–1588). Báthory István, amíg Erdélyben élt, személyesen ellenőrizte az építész munkáját, feltehetőleg tervrajzok és jelentések alapján. Erre vall 1583. november 4-én Rudolf királynak írott levele, melyben arról panaszodik: „post nostrum e Transsylvania discessum multa praeter artem et ordinem muniendique normam ibi extracta esse intelligamus” (úgy értesültünk, hogy Erdélyből való távozásunk után sok épült művészetlenül, erődítési rendszer és szabály nélkül).

Jóllehet az 1570-es évek adatai bőségesen szólnak az építkezésről, a tervező építész nevét egyszer sem említik. Feltehetőleg ugyanaz az olasz fundátor, aki 1569–1570-ben az erdélyi fejedelem szolgálatában a várat tervezte, irányította a munkálatokat az első időkben, de 1573-ban úgy látszik ideiglenesen vagy véglegesen eltávozott. Ekkor fordult Báthory István Miksa királyhoz, és tőle kért építész. Miksa kitérő válaszában említi ugyan a tokaji építészét, mégis, a kérés teljesítése elmaradt. A kölcsönkért építések amúgy is csak rövid ideig hagyhatták el gazdájukat, feladatuk mindig csak az adott helyzet felülvizsgálására és tanácsadásra szorítkozott. Báthorynak mindenképp új építészről kellett gondoskodnia. Az 1570-es évek második felében valóban fel is tűnik a „váradi fundáló”. A kolozsvári számadáskönyvek említik 1577-ben és 1578-ban, de sajnos nevét nem jegyezték fel. Kérdés, vajon azonos-e az 1569–1570-es évek tervező építészével, ami éppen nem valószínűtlen. Nagyobb határozottsággal azonosíthatjuk azzal az „architectus Italus”-szal, aki 1580 tavaszán Báthory Kristóf megbízásából a kolozsvári jezsuita kollégiumot fundálta. Működését ugyanez évben bekövetkezett halála szakította félbe. Báthory István király 1581. február 1-én már „Architetto defonto”-nak nevezi.

A vezető nélkül hagyott munka Báthoryt nagy aggodalommal töltötte el. Nem is késett hadimérnökét, a camerinói Domenico Ridolfini ezredest Váradra küldeni a vár felülvizsgálására. Feladatát 9 pontból álló utasításban részletesen körvonalazta, meghagyván neki, hogy az alapos vizsgálat után a vár fa modelljével együtt mielőbb térjen vissza hozzá jelentésselre (deva portarne modello di legno della ditta fortezza e quanto prima tornarsene). Instrukciója rendkívül jellemző nem csupán Báthory érdeklődésére, hanem hadiépítészeti kérdésekben való jártasságára, mondhatni szaktudására is. Ennek alapján a haditechnika kívánalmai szerint szabatosan jelölte meg a felülvizsgálás szempontjait, és az eredményt is saját maga kívánta ellenőrizni a fából készült modell alapján. Utasításából a vár akkori állapotára is fény derül. A bástyák mind megvoltak kazamatáikkal együtt, de borításuk (parapetto) hiányzott. Ridolfininek kellett javaslatot tennie, hogy vajon fával vagy kővel boríttassák-e, valamint a várkapu helyét kijelölni. Ridolfini 1581. feb-

ruár 19-én már Váradon volt, és ott tartózkodhatott 1581. május végéig. Júniusban visszatért Lengyelországba, és újból részt vett a király hadjárataiban. Újabb váradi kiküldetést 1582 nyarán kapott, most már havi 72 tallér, azaz évi 864 tallér fizetéssel. 1582. augusztus 20-ika előtt érkezett Váradra, de munkájában alig tudott haladni, részint betegeskedése miatt, részint mivel a parasztságot a mezei munka, az aratás, szüret stb. kötötte le. Mindazáltal Váradon maradt, november végén is itt tartózkodott. A következő évben, 1583-ban feltehetőleg szintén Ridolfini vezette a váradi munkálatokat. Ez év tavaszán ugyanis az Erdélybe utazó Possevino jezsuita atya Váradon egy olasz építésszel találkozott, akit kísérője, Tommaso Piazza jezsuita az utazásukról írott jelentésében „architectus vir primarius Italus”-nak nevez. Megjelölése, a „főember olasz fundáló” talán Ridolfini magas katonai rangjára céloz.

1583 tavaszán erősebb lendülettel folyhatott a munka. A kézművesek kirendelése Váradra fokozódott. Besztercéről 20 kőművest és 75 téglavetőt kellett küldeni az építkezéshez. Nyilván ugyanilyen arányban a többi városokból is kirendelték a műveseket.

1583 őszén egy újabb olasz fundáló járt Váradon, aki – mint Possevinónak ez év október 20-án Kassán kelt leveléből kiderül – a velencei Ottavio Baldigara volt, Rudolf királynak Felső-Magyarországon működő jeles hadiépítésze. Baldigarát Giczzy János, a gondos főkapitány hívta Váradra, bizonyára azért, mert aggályai támadtak, és a jó hírnévnek örvendő császári építész véleményét óhajtotta tudni. De Giczzynek Baldigara csupán a feltett kérdésre volt hajlandó nyilatkozni, csak később Kassán olasz honfitársának, Possevinónak tárta fel részletesen a vár technikai hibáit. A kapott tudósítást a buzgó Possevino azután sietve továbbította Galli államtitkárnak, kérvén őt: adja át a királynak, de úgy, hogy őfelsége ne közölje Ridolfinivel (*con questo che Sua Maesta non scuopra al Ridolfino*).

Ugyanez idő tájt az erdélyi régensek is több ízben panaszkodtak a királynak az építési huzavonák miatt. Első levelük nem maradt fenn, de később, 1583. december 22-én kelt jelentésük kimerítően jellemzi a helyzetet: „Az Várad építését a mi nézi, arrul az előtt is emlékeztünk levelünkbe Felségednek: most is Felségednek egyebet nem írhatunk, hanem, hogy látjuk naponként és szánjuk mi nemű nagy költség csak kárba és hijába rea megyen. Az sok különb féle fundálok mit használtak legyen rajta még eddig nem tapasztaltuk, mert amit egyik épét rajta, azt másik el rontya, és így vége nincsen dolgoknak, sőt egyéb károk fölött. Csak Isten tudja micsoda fogyatkozására eshetik annak a földnek olyan épületnek újabb extendálása miatt ilyen vég nélkül való állása; talám jobb volna azért, Kegyelmes urunk, az mi erőnkhez és értékünkhez képest és az üdőt is meg tekintvén benne errül úgy gondolkodnunk, hogy ha szintén adamussim az ácsnak praescriptuma szerint mindent el nem végezhetnének is, még is épéttetnék és végződnek úgy el, hogy így félben és végtelenül ne kölletnék állani; kihez, ha azok a mesterek, kik ebben tudósok az ő nevekért és reputatiókért nyulni nem akarnának, ebben nem köllene annyira az ő kívánságukat vagy ambícióikat tekinteni, mint az helynek és háznak nyilván való veszedelmét és kárát, kiváltképpen, hogy ez is vagyon benne, hogy mi nekünk azt az opust ennyi ideig urgealnunk, kihez elégtelenségünket jól látjuk és kihez egy aetas se volna elég, nem tudjuk, mint köllessék és illyék, sőt ha kényszer volna is, úgy mint rula fantaziálkodnak az claszok, itélje Felséged kivel és mint

köllene az kész házat is az ellenségtől megoltalmazni.” A roppant érdekes levél megvilágítja mind az erdélyi tanácsurak gondolkodását, akik a veszedelem állandó közelségében gyors építkezést kívántak „az mi erőnkhez és értékünkhez képest és az üdőt is megtekintvén”, mind pedig az olasz fundátorok „ambitio”-it és „fantaziálkodását,” azaz nagyratörő terveiket és a király hatalmas „opus”-át, „kihez egy aetas sem elég”.

Báthory azonban nem ingatták meg a nehézségek, nagy művét úgy akarta folytatni, ahogyan elkezdte. A kapott jelentésekre gyorsan intézkedett két irányban is. 1583. november 3-án írt Reszka Szaniszló apátnak, aki a király unokaöccsének, Báthory Andrásnak a kíséretében Rómában tartózkodott, hogy a váradi munkálatokhoz szerezzen neki hadiépítésszt, olyant, aki az architectura tudományát (scientia architecturae) nem csupán az iskolában tanulta, hanem kellő gyakorlata is van a várépítésben. Egy nappal később, 1583. november 4-én írt levelében (102. kép) pedig Rudolf királyt kérte, engedje meg, hogy Baldigara Váradra meheszen, „ibique per aliquod tempus commorari, ut quae in propugnaculis caeterisque-munitionibus sint vitia animadvertere et quo pacto et sententia illius corrigi dee beant nobis significare possit” (. . . egy ideig ott maradjon, hogy megfigyelhesse a bástyák és egyéb erődítések hibáit és minket értesíthessen, hogy ezek milyelt módon és szabály szerint javíthatók). Rudolf király 1583. december 9-én választ Báthorynak: kívánságát készséggel teljesíti, Baldigarát utasítani fogja, hogy két hónapra menjen Váradra, azután térjen vissza, a munkálatokat bízva az ottan építőmesterekre.

Ezek után kapta meg Báthory az erdélyi régenseknek 1583. december 22-én kelt – fentebb említett – jelentését, és valószínűleg még egy másik, későbbit is, melyben Giczynek Ridolfinról szóló kedvezőtlen véleményét közölték. Báthory 1584. február 26-án válaszolt. Levelében keményen visszautasította a gyors és hevenyészett befejezésre vonatkozó javaslatot: „Az Warad eppitese felewl, mi legyen az kegielmetek ertelme ertem, de en nem assencialhatok annak, hogy anny sok kewlcheggel chenalt munkath most az wegebe valami informis structurawal megh chwfollyuk, ut humano capiti ceruicem equinam inponamus” (hogy ember fejet ló nyakra helyezzünk). Éles szavaiból kiviláglik, hogy az eredeti terv szépségét és monumentalitását mindenképpen meg akarta védeni. Szeme előtt a vár művészi koncepciója lebegett, melyet a tervrajzokból és modellekből jól ismert. Ezt elrontani nem engedte. Semmiképpen sem akart „informis structura”-t (formátlan építményt).

○ Ugyanakkor Báthory védelmébe vette Ridolfinit is, akinek a képességeit hadjárataiból, tehát közvetlen tapasztalatból jól ismerte. Giczy illetékességét pedig kétségbe vonta: „Giczy János dolga csak az volna, hogy mivest és materiat suppeditalna.”

Az erdélyi régensek azonban Giczy főkapitány közlése alapján közvetlenül látták Ridolfini hibáját, mert – mint 1584. augusztus 13-án írják – az egyik bástya „bontakozasba uagion Dominicus fundatornak nagy malitiaia vagy tudatlansaga myath.” Annál örömebb jelentik Báthorynak, hogy Baldigara júliusban megérkezett, akit „igen dychiri kapitan uram is”, azaz Giczy; sőt a magyar nyelvet is érti, és ily módon közvetlenül tárgyalhatnak. Baldigara a hibák korrigálását olyan ügyesen és tapintatosan javasolta, hogy „eömaga Dominicus approbalta, es youa

hatta”. Báthory szeptember 5-én kelt levelében újra védte Dominicust; „merth minth egieb thwdományokban, azonkeppen ebbenis, kwleömb kwleömb respektusra nezwen opinioy wadnak az thwdos Mestereknek, kiknek eök kwleömb kwleömb respektusra nezwen, mind okayt aggyak.” Mindazáltal úgy intézkedik Ridolfiniról, hogy – ha akar és szükség van rá – maradjon Váradon, ha pedig nem, térjen vissza hozzá Lengyelországba.

Baldigara 1584 júliusától körülbelül decemberig tartózkodott Váradon. Tevékenységéről az erdélyi régensek, akik bizalmatlanul várták, végül is 1584. december 14-én kelt jelentésükben a legnagyobb dicsérettel írtak: „Baldigararól hisszük, hogy kapitány uram bővebben irt Felségednek minemő nagy emberséggel viselte ott magát, mennyi hasznót tött abban az épületben, mint reformálta és megigazitotta, ki az mint kapitány uram írja vala, el fogott immár onnan menni, mert eddig is látván az szükségét, többet késett annál, a mennyi időre szabadsága volt. Mi innen urunk nevével tisztességes ajándékot küldtünk neki, háromszász arany nyomó egy arany láncot, ötszáz forintot, egy száz forint érő lovat, negyven nesztet és egy kupát. Ugy tetszik, hogy mind az te Felséged s mind urunk becsületiért ennél kevesebbet nem küldhettünk neki, talám pedig ezután is kölletik valaha szolgálataja, és örömebben jó másszor hozzánk, ha most jó kedvvel bocsátjuk.” Szamosközy István Baldigara munkásságát és általában a vár építését így jellemzi: „Ioannes, divi Ioannis Regis filius, et qui postea secuti sunt Transylvaniae Principes, singularem in ea munienda collocarunt operem, et novissime ab Octavio Baldagara, caesareo architecto, Stephani Poloniae Regis studio, ad eam normam est redacta, ut ad omnes casus pene inexpugnabilis fieret, et quod a natura non haberet, ab opere et industria acquireret monimentum.” (János, az isteni János király fia és az utána következő erdélyi fejedelmek különös gondot fordítottak megerősítésére; és legutóbb Octavius Baldigara császári építész által István lengyel király buzgalmából arra a szabályos formára építtetett, hogy minden esetben csaknem bevehetetlen legyen; hogy amit természettől fogva nem bírt, erősséget szerezzen a mű és igyekezet által.) Az 1598. évi olasz jelentés szerint Baldigara a Velencei, azaz a Veres bástya (*III. kép*) építését tervezte.

Báthory István király azonban jól tudta, hogy Baldigara küldetésével nincsen megoldva a várépítés kérdése; ez nem csupán szakértői útbaigazítást kíván, hanem állandó ellenőrzést. Ezért Reszka kanonokot és unokaöccsét, Báthory Andrást újból több ízben sürgette „ut curarent nobis architectum aliquem praestantem. Non eius generis, qui in Schola aut ex libris artem didicit theoreticusque sit solum, talium enim ubique turbam facile invenias, sed practicum atque ab ipso continuo potius usu in ea professione exercitatum et peritum.” (. . . gondoskodjanak nekünk valamely kiváló építészről. Nem olyant, aki az iskolában könyvekből tanulta a mesterséget és csupán csak theoretikus; ilyent mindenütt tömegével könnyen találhat; hanem aki praktikus és folytonosan ebben a hivatásban gyakoroltatott és tapasztalt.) Az építésznek „si insignis fuerit” (ha kiváló lesz) 600 tallér fizetést ajánl – mint Reszkának írta 1584. február 18-án. Ugyanez év októberében valóban egy újabb olasz építész, az urbinói Simone Genga lép Báthory szolgálatába; nyilván ő volt az, akit Reszka kanonok és Báthory András bíboros a királynak kiszemeltek. Talán éppen a bíborossal együtt érkezett Lengyelországba 1584 augusztusában. A király Gengát hamarosan Váradra küldte, még 1584. szeptem-

ber elején. Szeptember 5-én már arról írt a régenseknek, hogy az új Architectust – akit ugyan „sokan commendáltak nekeönk, de myerthogy mesterseghet nem experialtuk” – azzal az instructióval küldte Giczyhez, hogy részt vehet ugyan a várra vonatkozó tanácskozásokban, mindazáltal Giczy „Baldigara tanachan maraggyon megh”. Genga rövid ideig tartózkodhatott Váradon, vissza kellett térnie a királyhoz, aki nyilván ki akarta próbálni képességeit. Csak ezek után szerződtette Gengát, 1584. október 22-én, havi 75 forint, azaz évi 900 forint fizetéssel. Genga munkássága eleinte megoszlott Várad és Lengyelország között. Midőn 1586. augusztus 22-én a lengyel királyi kincstár elszámolt 22 havi munkájáról, ebből 675 forintot, azaz 9 hónapot Erdély terhére írtak, a többit pedig, azaz 13 hónapot Lengyelország költségére könyvelték el. A nagy tiszteletdíj – az ígért 600 tallér, illetve a kiutalt 900 forint évenként – Genga jelentőségéről tanúskodik. Ő valóban a legjobb helyen, az urbinói hercegi udvarban szerezte hadiépítészeti tudását, utóbb Cosimo Medici toszkán nagyherceg szolgálatában állott, majd Károly főhercegnek dolgozott Steierországban. István király megbízottai mindenképp jól választottak. Genga 1585 tavaszán érkeztetett újból Váradra. A kolozsvári számadáskönyvek több ízben említik a váradi fundálót; június 27-én írják: „jöve az váradi fundalo, az olasz”. Genga vezetése alatt a váradi munkálatok újból megélénkültek. 1585-ben a kolozsvári számadáskönyvek számos adatot jegyeztek fel a váradi építkezésekhez küldött kőművesekről. Vittek több ízben kolozsvári, medgyesi, szebeni, segesvári kőműveseket és segesvári téglavetőket.

Szinte a várépítkezésekkel párhuzamosan, 1576 körül telepedtek meg a jezsuiták Váradon, és pedig Báthory István és Kristóf támogatásával. Tevékenységük – a jezsuita jelentések tanúsága szerint (1581, 1583, 1584, 1585, 1587) – egyre jobban kibontakozott. Megkapták a Szt. Egyed-templomot Olasziban, ugyanitt volt a rezidenciájuk is a kollégiummal együtt; majd nagy templom és kollégium építését tervezték, mégpedig a város közepén. Báthory birtokadománnyal támogatta őket, sőt a székesegyháznak az egyik várkapolnába beraktározott javait (kéziratok, könyvek, kárpitok, ércandeláberek) is átengedte nekik. Báthory halála (1586. dec. 12.) azonban megghiúsította terveiket, később, a századforduló után pedig távoznok kellett Váradról. Mindazáltal az ő körükből indult el az ellenreformáció útjára a bihari származású ifjú Pázmány Péter.

Báthory István halála 1586 végén a várépítkezés szépen haladó munkálatait is egy időre megakasztotta. Megelőzőleg az 1586 nyarán dúló pestis szintén késedelmet okozhatott. Genga ez idő tájt, 1586 végén, 1587 elején Lengyelországban tartózkodott, ahonnan csak 1587 augusztusában tért vissza Erdélybe. Ekkor Báthory Zsigmond fejedelem fogadta szolgálatába, és 1587. szeptember 21-én kelt oklevelében rábízta a váradi építkezések folytatását, magasztalólag emlékeztetve meg hűségéről, kiváló művészetéről (singularis artis), szorgalmáról: „quae ipse cum antea in arcis nostrae Waradiensis aedificatione, cum industria ingenii que sui laude abunde satis declaravit”. (. . . amelyet ő előbb váradi várunk építésében szorgalmával tehetségének dicsőségére eléggé megmutatott). Fizetésül havi 76 tallért, azaz évi 912 tallért rendelt, azonkívül teljes ellátást mind neki, mind négy segédjének (quatuor famulis quos secum est habiturus), és négy lovának takarmányt. Genga igényei 1584 óta alaposan megnöttek. Telhetetlenségéről a kolozsvári sáfárok is gyakran panaszkodtak.

A váradi munkálatok azonban jól haladtak. A kolozsvári számadáskönyvekben ismét találunk építési adatokat. 1588-ban kolozsvári kőműveseket küldtek Váradra, 1588-ban és 1589-ben téglavetőket. 1587-ben, 1588-ban, 1590-ben, 1591-ben, 1592-ben a váradi fundátor átutazásáról szólnak az adatok. Az új váradi főkapitány (1588 – 1592), az ifjabb somlyói Báthory István (Zsigmond unokatestvére) – aki Padovában tanult, és utóbb a szilágysomlyói vár építtetője lett (1592) – szintén erősen hozzájárulhatott az építkezések kitartó folytatásához.

Genga azonban a kedvezések ellenére már 1589-ben vissza akart térni a toszkán nagyherceg szolgálatába; október 8-án Gyulafehérvárról írt levelében igen hangsúlyozta, hogy ő most is a nagyherceg szolgája: „restato in questo servitio [ti. Báthory Zsigmondé] come servitore dell' Altezza Serenissima di Toscana.” Mégis 1590. március 27-én Ferdinánd toszkán nagyherceg Báthory Zsigmond kívánságára Gengának, akit „mio architettore et servitore”-nek nevez, ismét kétévi szabadságot adott az erdélyi munkálatok folytatására. 1592 augusztusában Genga valóban még Erdélyben tartózkodott, Váradon is dolgozott. De közben fivére, Fulvio Genga 1591-ben az urbinói herceg közbenjárását kérte Simone részére, aki a spanyol király szolgálatába akart lépni. 1592-ben pedig a toszkán nagyhercegi titkárnál tapogatózott visszatérésének lehetősége felől. A következő évben, 1593-ban nincs is róla erdélyi adat, talán rövid időre visszatért hazájába. 1594-ben azonban ismét Erdélyben volt, éppen a legsúlyosabb időben, a vérbe fojtott országgyűlés napjaiban, amikor közbenjárt a fejedelemtől a fogoly Kovacsóczy Farkas kancellár érdekében. Ugyanez évben Zsigmond Gengát, „quem unice amat”, (akit kiváltképpen szeret), főkamrásának nevezte ki. 1595 májusában Genga Gyulafehérvárt tartózkodott; ez év végén részt vett Báthory Zsigmond havasalföldi hadjáratában, 1596-ban pedig Temesvár ostromában. Váradi működéséről ekkor már hallgatnak a feljegyzések. A mantovai követ 1595. decemberi jelentése Gengát főkamrási tisztjében mutatja be. A zajos udvari élet, a külpolitikai tárgyalások és a hadműveletek egyre jobban elterelték figyelmét Váradról.

Az 1590-es évek első felében ugyan még szorgosan folytak a munkálatok. Midőn a fejedelem 1592-ben nagybátyját, Bocskay Istvánt főkapitánnyá nevezte ki, meghagyta neki: „az háznak [ti. a végháznak] építésére is, mikor annak ideje vagy az elrendeltetett mód és szokás szerint szorgalmatos gondot viseltesen.” Az erdélyi országgyűlési végzések is – úgy, mint korábban Báthory István idejében – minden évben megszavazták a váradi subsidiumot, kapuszám szerint 50 – 50 pénzt (1587. okt. 28.; 1589. okt. 27.; 1590. szept. 24.; 1591. nov. 20.; 1592. szept. 24.; 1593. szept. 10.; 1594. szept. 1.). Csupán 1595-ben hallgatnak Váradról. Az ország erejét ekkor a havasalföldi hadjárat foglalta le. De az 1596. december 8-i fehérvári országgyűlés újból megemlékezett Váradról: „ez mostani üdöben kiváltképpen való építést kíván, azért végeztük, hogy Közép-Szolnok és Kraszna vármegyében mind az ő felsége, urak és nemesség jószága személyválogatás nélkül Várad építésében segítséggel legyen, valamikor az váradi kapitány uraim által requiraltatnak föléle.” Ezt az intézkedését már a közvetlen veszedelem sugallta; ekkor már nem is a nagy opus rendszeres folytatásáról volt szó, hanem a hiányok gyors, hevenyészett pótlásáról, – amíg nem késő. A veszedelem hamarosan közeledett. Báthory Zsigmond 1598 tavaszán lemondott. Ezzel a vár átment Rudolf király birtokába, mire 1598 szeptemberében a török valóban megindult Várad ostromára.

A súlyos próbát, az öt hétig tartó ostromot a vár dicsőségesen kiállotta. Ebben bizonyára nagy része volt a modernül megépített hatalmas erősségnek, Báthory István király nagy művének, bár a vár még ekkor sem volt teljesen készen. Giovan Marco Isolani császári hadimérnök 1598. szeptember 25-i jelentésében aggodalmasan sorolta fel egyenetlenségeit és hiányait. Ugyanígy írt róla az olasz tüzérparancsnok is (1598), bár valamivel kedvezőbben. Mindazáltal a vár négy bástyája falburkolatával együtt ekkor készen állott, csupán az ötödik volt befejezetlen; ezt ideiglenesen palánk-kerítéssel (palizzata), föld-töltéssel erősítették meg. Ezért nevezték a váradiak ezt Föld bástyának.

A vár nagy méreteivel, hatalmas bástyáival már a kortársakat csodálattal töltötte el. Carrillo spanyol jezsuita atya 1594-ben „arx nobilissima”-nak nevezte. Tömör jellemzése kitűnően érzékelteti a vár nemes építészeti jellegét és előkelő szerepét. 1609-ben magasztalólag írt róla Miskolczi István, a bástyák neveit is feljegyezte. Sorrendjük északnyugatról kiindulva – így következik: az első a Csonka bástya, a második az Aranyos bástya, a harmadik a Veres bástya, a negyedik a Királyfia bástya, ötödik a Föld bástya és végül az utolsó a Kapu bástya.

Báthory István váráról, illetve a várnak ostrom utáni állapotáról Basta hadimérnökének, Cesare Portának nagyon szabatos tollrajza (Karlsruhe, Badisches Generallandesarchiv) tájékoztat (*105. kép*). Ez a mindeddig publikálatlan, a téves keltezés miatt figyelemre nem méltatott rajz alapvetően fontos, hiszen mind az új, modern ötszögű várnak, mind a középkori várnak – és ezzel együtt Szent László lovas szobrának – egyik legrégebbi ábrázolása. Ugyanez a rajz volt Sibmacher metszetének a mintája. Tehát ily módon sikerült egy metszet eredeti mintaképét kimutatni. Hasonlóképpen az ostrom után, tehát 1598–1599 táján készült az a rajz, mely Joris Hoefnagel (Georg Houfnagel) rézkarcából (*106. kép*) ismeretes. Rajzolója a várat dél felől tekintve, azaz ugyanolyan nézőpontból vázolta fel, mint Cesare Porta, de hozzárajzolta a szélesen kiterjedt várost, a különféle városrészeket (Velence, Vadkert, Péntekhely, Szombathely, Olaszi), nemkülönben a kertes házakat, továbbá a szétágazó folyókat, a Sebes-Köröst és mellékvizet, azontúl északon a szőlőhegyeket, közöttük a szép régi magyar nevükről ismereteseket: Mizesmal, Nadmizes, Nadas, a Barátok hegye (1552); Dorongós (1576); Szent László szőlője, Reghi Misses (Régi Mézes), Beranto (1598). Houfnagel metszete az egész városról nyújt szemléletes képet. Ugyanígy Wilhelm Dillich az egész város látképét örökítette meg finom rézkarcban. Ez a szintén eddig publikálatlan metszet (*109. kép*) észak felől, nagy távlatban ábrázolja Váradot. E metszeten a szélesen elterülő városnak hangsúlyosan kiemelkedő pontja a vár, ék alakban szerte nyúló bástyáival és közepén a középkori tornyos székesegyházzal. Dillich rézkarcát gondosan retusált rézkarcban (*110. kép*) közölte Martin Zeiller (1664), és utána sokan mások eldurvult változatokban, amelyek a XVII. század második felében – az új várépítkezések következtében – anakronisztikusakká váltak.

A rajzok és a metszetek a Báthory-korszak várát idézik szemünk elé, Báthory István király nagy művét, mely annyi viszontagság után lényegileg ma is épségben áll, és ma is mély hatást kelt óriás tömegével, tektonikus erejével, merész körvonalainak puritán szépségével. Az Aranyos bástya ormán az oroszlántól tartott Báthory-címer (1572) méltán őrizte nagy alkotója emlékét.

A várépítkezések a város fejlődésére is serkentőleg hatottak. Várad jelentősége új helyzetében – mint végvár – rendkívül megnövekedett. Erdély és a királyi Magyarország között Várad volt az összekötő kapocs, különösen Debrecen és Kassa felé, sőt a hódoltság irányában is. A kereskedelmi út Váradon át vezetett; ugyanígy a katonai és diplomáciai előkelőségek sűrűn járt útvonala is. A nagy forgalom erősen fellendítette mind Várad kereskedelmét, mind kézművességét. Az utóbbiak között számos jövevény is volt (in medio ipsorum commorantes), és pedig „opifices manuarii et mechanici” különösen kőfaragók, kőművesek és molnárok (lapicidae, muratores, molitores), akik a várnak is dolgoztak. Ezek ennek alapján – mint Báthory Zsigmond 1593. december 10-én kelt rendeletéből kiviláglik – előjogokat, főként adómentességet kívántak, amit a fejedelem elutasított, arra hivatkozva, hogy a kézművesek a vár jövedelmeiből illő fizetésben részesülnek (condignam reciperent mercedem). Néhány hónappal később, 1594. február 4-én azonban a kőművesek és kőfaragók régi kívánságaira hivatkozva mégis felmenti őket mindennemű adózás alól, azzal az elkötelezéssel, hogy a vár építésében továbbra is kötelesek részt venni. Az 1599-i tizedösszeírás is számos kőművest, ácsot, asztalost és molnárt sorolt fel név szerint. A kőművesek (Keomyues) Újbécs és Vadkert utcában laktak. Ismeretes még „Vitalis magister architectus”, akinek hátrahagyott birtoka (Zawath) 1570-ben Patócsy Zsófiáé volt, ő pedig Melius Péter debreceni lelképásztornak akarta adományozni. Vitalis architectus valószínűleg „fő ácsmester” volt, amint az architectus szót a XVI. században értelmezték.⁴³ Jól kereső mester lehetett, feltehetőleg Váradon is dolgozott.

Az adatok viszonylagos bőségével szemben a fennmaradt emlékek száma elenyészően csekély. A kőműves-kőfaragók munkásságáról csupán két sírkő adhat valamelyes fogalmat. Az egyik (100. kép) – amely szórvány lelet a várból – a jól faragott antiqua, illetve átmeneti típusú betűk szépségével tűnik ki. A másik sírkövön (101. kép), mely Ábrámffy Istváné, a délvidéki törökellenes küzdelmek harcosáé, feltűnő az erős plaszticitásra való törekvés. Ez megnyilvánul mind a címer keményen domború faragásában, mind az éles körvonalakban, a keretsávnak merev, átmenet nélküli éleiben.

Várad városáról és lakosairól egyaránt kedvező képet rajzolnak mind a belföldi, mind a külföldi szemtanúk. Giovanandrea Gromo 1565 körül Erdély jelentős városai között sorolja fel mint nagy és gazdag várost (città grossa et opulente). Hasonlóképpen nyilatkozott az olasz tüzértiszt 1598-i naplójában: „la città chiamata Varad grande assai et molto ben fabricata” (Várad nevezetű város nagyon nagy és igen jól épített); a kiterjedt városrészek pedig „insieme hanno l'aspetto d'una grandissima città” (együttesen felette nagy város képét mutatják). A német katonai commissarius pedig így jellemezte: „Ist wol der Ort und gelegenheit einem Irdischen Paradeiss zu vergleichen . . .” Ezt a szépséget Várad kertés házainak, kiterjedt gyümölcsöseinek köszönhette. Okleveles adat is van egy ház almáskertjéről a Velence utcában (1575). A legbővebben jellemzi Váradot a nagy műveltségű történétíró, Szamosközy István: „Vrbs est non ad usus modo humanos, sed ad delicias etiam condita. Nec vinetis optimi vini feracibus, nec latissimus arvis destituitur . . . Quae res facit, ut cives habeat humanissimos, solertes et facillime agentes, feminas eximia specie, sexum omnem atque aetatem generosa indole, negatiatores opulentos, tota denique civitas virorum morumque dignitate nulli

urbium in Vngaria atque Transylvania postferenda.” (Város, mely nem csupán emberi használatra, hanem gyönyörűsége alapított. Nem hiányoznak a kitűnő szőlők, erős borok, nagy szántóföldek . . . Ennek következtében polgárai igen emberségesek, igyekvők, gyorsan cselekvők, a nők kiválóan szépek, minden nem és kor nemes indulatú; gazdag kalmárok; az egész város – a férfiak és szokások méltóságát tekintve – nem helyezhető Magyarország és Erdély egyetlen városa mögé sem.)

A legszebb dokumentum Várad jelentőségéről az a címeres nemeslevél (1580), amellyel Báthory Kristóf fejedelem – az egykori váradi főkapitány – a várost és valamennyi lakosát kitüntette. Ebben megemlékezett a város évszázados múltjáról, hírnevéről (a tot saeculis famam qua in hunc usque diem jam ab initio Hungarici nominis floruit), Szent László adományairól „quorum praeclara nunc etiam monumenta vidimus”, valamint a hely szépségéről (loci situsque amoenitatem, pulchritudinem regionis), és polgárainak békében és háborúban egyaránt tanúsított odaadó munkájáról (studia), meg a Báthoryak iránti hűségéről. A címerkép részletes leírásából következik, hogy ez az ünnepélyes oklevél pazarul festett dísszel készült – e korszak fennmaradt címeres leveleihez hasonlóan. A nagy kitüntetésnek azonban egyben árnyoldalai is voltak, mert a megnevelés fejekénti felkelési kötelezettséget és a megye alá tartozást is jelentette. Mindazáltal a város ragaszkodott hozzá, mind Rudolf, mind Bethlen idejében megújította.

A várossal párhuzamosan fejlődött Várad környéke. Giovanandrea Gromo 1565-ben arról írt, hogy a vidék tele van „gyönyörű szép várkastélyokkal és villákkal,” azaz kúriákkal (molti belli et uaghi castelli et uille). Ez az irányvonal a század utolsó évtizedeiben még jobban kibontakozhatott, mígnem a török hadak felvonulása veszedelmet nem hozott rája.

A századfordulón Váradra, a Báthoryak kedvelt városára ismét nehéz időszak következett. Az ostromló törökök ugyan elvonultak, de helyükbe jött a német katonaság. Még az ostrom tartott, mikor Miska főherceg 1598. október 30-án máris utasította Bastát, hogy a várba se magyart, se erdélyit ne engedjen be. Pár hónappal később, 1599 tavaszán 1040 német katona állomásozott Váradon. A vár főkapitánya ugyan rövid ideig Bedeghi Nyári Pál (1601) volt, de őt hamarosan idegenek váltották fel: Barbiano di Belgiojoso, Cyprianus a Concini, Joannes Baptista a Petzen. Az ostromkárokat kijavításához is nehezen fogtak, jóllehet Basta eleinte ezt igen szükségesnek ítélte (1598. dec. 30.), utóbb a vár lebontását javasolta, mert sem a törökkel, sem az erdélyiekkel szemben nem védhető. Mindazáltal 1599 júniusában Váradra küldte hadimérnökét, Cesare Portát, 1599 júliusában pedig Isolanit bízta meg a helyreállítás irányításával. 1601-ben és 1602-ben is javíttatták a várat. Így érte a várat Bocskay István kétéves ostroma (1604–1606), mely a kiegészített császári sereg kapitulációjával végződött. Várad ekkor visszatartott az erdélyi fejedelem fennhatósága alá.

A kétszeri ostrom (1598, 1604–1606) és a háromszori földrengés (1603, 1604, 1614) a városban levő épületeket, közöttük a székesegyházat erősen megrongálta. Ebben az állapotban látta a várat Miskolczy István 1609-ben.

Bocskay halála (1606) után Báthory Gábor rövid uralma (1608–1613) sem kedvezett a városnak, legkevésbé a várnak. Ennek birtokjavaiból sokat eladományozott, és ezzel megnehezítette a vár fenntartását. Egy adományozása alkalmával

az országgyűlés védte meg a várnak régi birtokát, a Somlyóhegyet erdejével és kőbányájával (1609).

Báthory Gábor halála után (1613) a Habsburg-ház törekvései Várad visszaszerzésére újból feléledtek, Géczy András azonban feleskette a vár őrségét és lakosait, hogy „az várat senki feje fennállásáig fel nem adja; hanem minthogy ilyen szép végházat az mi eleink és atyáink Erdélynek jövedelméből az keresztyénségnek megmaradásáért építette volt, életünk fogytáig Erdélyországnak megtartjuk.” (1613. okt. 27.)

8. BETHLEN GÁBOR KORA

A vár és a város életében nagy és igen kedvező fordulat következett be iktári Bethlen Gábor uralomra jutásával. Az új fejedelem azonnal felvette a vár gondját, már uralkodása legelején. A vár elidegenítését célzó törekvésekkel keményen szembezállt, és egyben vállalta a vár védelmét és gondviselését. Erről 1613. november 8-án így nyilatkozott Nagylucsei Dóczy Andrásnak: „Nem kételkedhetik mi bennünk az keresztyénség, ha mi módgyát talállyuk, hogy mi Váradot magunk kezével országunk számára meg tudgyuk tartani, Isten velünk lévén, külömb gondviselésünk is lévén reá, hogy sem Báthory idejében volt, mind vitézlő néppel, mind egyéb állapottal. Nincsen is ahhoz az erősséghez sem császár urunknak, sem Magyarországnak semmi igazsága, az erdélyi pénzzel, adózással éppítettett ház az, ok nélkül pedig az másét kívánni Isten és világi igazság ellen vagyon.” Mindazáltal II. Mátyás császár- király még 1614 telén is a vár megszerzésére törekedett.

Bethlen ugyanekkor 1614 februárjában megtette első intézkedéseit. Bihar, Kraszna és Szolnok vármegyék jövedelmeiből évi 8000–10 000 forintot szánt a vár szükségleteire, a palánkfa hordásáról is intézkedett. Sógorának, az új váradi főkapitánynak, Rhédey Ferencnek pedig így írt: „Mi nekünk Váradra, ha lehetséges volna, nem külömb vigyázásunk lenne, mint az magunk személyére.”

Bethlen, a nagy építető fejedelem, folytatni kívánta Báthory István hatalmas művét, melynek befejezésére valóban egy „aetas” sem volt elég. Nem csupán kisebb-nagyobb javítgatásokra gondolt, hanem a vár teljes kiépítésére.

A feladat jelentőségét és sürgősségét 1615. május 3-i országgyűlési proposícióiban nyomatékosan a rendek lelkére kötötte: „Országunk fő végháza Várad minémü nagy fogyatkozásban legyen, váradi kapitán uram, Bihar vármegyei követ uraimmal bőségesen declarálhatják. Ha az mi jó emlékezetü eleink országunknak oltalmára főbástyának számtalan sok költségekkel építették, tartották; szükségképpen kívántatik, hogy kegyelmetek is országul annak minden szükségére, építésére, megtartására, mint szemefényére oly szorgalmatos gondot viseljen.” Ekkor azonban csupán az 1598-i ostrom kárainak, főként a megrongált Csonka bástyának a helyreállítására gondolhatott, mivel a vár jövedelmei igen megcsappantak; az 1615-i országgyűlés a különféle pénzügyi nehézségek miatt csak a váradi borkocsmá jövedelmét rendelte a vár subsidiumára. A következő években is csupán kisebb javításokat folytathattak. Ilyen munkát végezhetett két kolozsvári kőműves

legény 1615-ben és az a három beszercei kőműves is, aki 1616 őszén tért haza Váradról.

Nagyobb feladatra került sor 1617-ben, amikor kaszai Farkas Péter ácsmester „az váradi tornyot felcsinálta”. Feltehetőleg a Kapu bástyának épített új tornácos, négytornyos toronysisakot, hasonlót ahhoz, amelyet Nagybányán a Szt. István-templom tornyán remekelt.

Közben Bethlen Rhédeyhez írott leveleiben tárta fel mind terveit, mind nehézségeit. 1616. szeptember 17-én így nyilatkozott: „Ha lehetne uram, bizony én Váradnak szükségeire milliót sem szánnék rendelni.” Egyben panaszolja, hogy „igaz szeretet Váradhoz” nem találtak „a váradi deák és kalmár nemes emberekben”. A Váradtól „elidegenített sok szép jószágok” [uradalmak], amelyekből 800 lovast és 600 gyalogost tartottak a várban, erősen hiányoznak. Nincsen senki, aki „segítségére Váradnak az ővéből csak keveset is kiadna”. Két nappal később a főkapitányt, Rhédeyt inti és biztatja: „Nem kell kegyelmednek Váradtól elidegenedni, mertha Várad nem léssen, Szent Job és a többi sem léssen uram; őrizzük Váradot, mert úgy maradhat kegyelmed is szép keresett javaiban s mi is Erdélben.”

Bethlen a nehézségek ellenére sem tévesztette szeme elől a nagyobb feladatokat: „Az föld bástyának megépítése gyakran forog elmémben” – írja Rhédeynek 1618. január 22-én. Ugyanez év telén nagy körültekintéssel és gondossággal hozzá is kezdett a munkához. Már januárban kiküldte a fundálót, „mivel ez víz mostan megfagyott, jobban mérsékelhet [mérhet] most mindenütt”. A fundálót pontos utasításokkal is ellátta: „az veres bástyának minden állapotját kívül belül megmérvén, hogy annak formájára és öregségére [nagyságára] veresse fel az föld bástyának is czövekeit, meghagytam”. Tehát a tervet Bethlen állapította meg, a fundáló elé mintaképnek a Veres bástyát, Baldigara művét állította. A kivitelről is gondoskodott, a váradi udvarbíró utasította, hogy téglát, követ, meszet, állásoknak való fát hordasson, az árkot kitisztíttassa. „Az bástya szegeletekre és az közép gömbölyeg párkány [övpárkány] s az felső részen való párkány köveket [orompárkány] ez télen készíttesse, faragtassa meg az udvarbíró” – írja Rhédeynek január 22-én. Egy hónappal később, február 24-én meghagyta Rhédeynek: „kegyelmed az udvarbírónak serio injungalja, az bástyához valóban készüljön, mivel az nem gyermeki dolog leszen, követ hordasson valóban sokat, meszet égettessen igen sokat”. (121–122. kép.) Az 1618-i áprilisi gyulafehérvári országgyűlésen megszavaztatja a subsidiumot, kapuszám szerint 50–50 pénzt. Közben egyre figyeli az előkészítő munkálatokat. Örömmel értesül a várak vizének leengedéséről. Május 5-én kelt levelében megjegyzi, hogy ha ez nem sikerült volna: „én azt tudtam, hogy velencei módon kellett az fundamentom felvetéséhez fogni: de ha száraz az föld bástya alja, többire csak semminek tartom azt a nagy épületet, Isten segítségével velünk lévén, végben vinni”. Ugyanekkor az udvarbíró korholja késedelmezéséért: „ha ember volna udvarbíró uram, ugyan különben nyithatná fel a szemét, de különben érkezhették is reá; melyet, az Uristen kivén megmutatok én neki, és el fogom vele hitetni, hogy igazat mondtam eleitől fogva neki”. Meghagyja: „az fundamentomot ásassa mindennap, száz ember egy héten nagy fundamentomot áshat”. A várak kitisztítására ezer napszámot rendelt. Májusban személyesen ment ki Váradra „az új bástyának elkezdésére”. Ekkor 50 kőmű-

vessel érkezett. Majd a nyáron a Kraszna és Közép-Szolnok megyeieket küldi ki munkára, összesen csaknem 600 embert. A főkapitányt, az udvarbíró, a fundálót szüntelen sürgeti, mert „most az bástya rakásának jó ideje vagyok”. Július 9-én újból írja Rhédeynek: „az bástya rakásától Sz. Mihály napig (szept. 29.) meg ne szünjenek, valamikor az üdő szolgál, hanem rakton rakják, bár csak öt ölnyi magasan vitetnék ez esztendőben fel, nem maradna félben télre”. A fundáló ugyan „csak ezenben akarná hagyatni, azt írta vala udvarbíránk: de ebből az ő akaratján én járni nem akarok, a vár erősségére nézek én, nem félttem én azt az nagy molest ledőléstől, ha tiz ölnyire rakatnák is”. Fel is húzták a falat a felső párkányig, ahol az 1618-as évszámot viselő szegeletkövek tanúskodnak a nagy munka befejezéséről. Bethlen páratlan energiájával elérte, hogy úgyszólván egy nyár folyamán építették fel a hatalmas bástyát (112., 118–120. kép).

A bástya építéséről, fundátoráról a kolozsvári számadáskönyvek tudósítanak. A fejedelemtől kiküldött fundáló a vernai (származási helyére lásd Adattár 359). Giacomo Resti volt, aki 1618. január 29–30-án utazott át Kolozsváron Váradra. Felméréseivel elkészülvén, február közepén tért vissza a fejedelemhez. A nyár folyamán azonban az építkezések felülvizsgálása végett többször megfordult Váradon, szeptemberben is újból, majd pedig 1619 nyarán.

1618 nyarán és őszén kolozsvári kőműveseket küldenek ki a munkálatokhoz, de közülük ketten megszöktek. Bethlen 1619. április 8-án szigorúan inti Gellien Imre kolozsvári bírót: „megh lassad azert biro Uram ugy ne iariunk vellek mint az el mult nyaron, hanem minden feleöl a keo miues Mestereket legenicket egyben kerestetwen tizet a Mesterek keozzul Varadda ki bochias”. Sőt, 1619 áprilisában már faragott köveket szállítanak Kolozsvárról Váradra, összesen 5 szekérrel. Ezeknek rendeltetése ismeretlen. A bástyának ma meglevő egyetlen faragott dísz, az építési emléktábla (129. kép) a Bethlent magasztaló latin verssel, nem kolozsvári stílusú. Cartouche-os keretelése németes, felvidéki mesterre vall.

A szükségés épületfát is jórészt Erdélyből szállították Váradra. 1618 májusában 40 szekér érkezett Marosvásárhelyről 2000 darab deszkával. Később 1622 augusztusában a fejedelem ugyanennyit rendelt a Sepszi és az Orbai székéből. A nagy mennyiség nyilván az új meg a régi bástyák tornácos tetősisakjaihoz, a falak cirkáló erkélyeihez kellett.

Bethlen 1619. szeptember legelején ismét személyesen ment ki Váradra „az épületnek okáért” – mint Forgách Zsigmondnak írta. Bizonyára nagy művét, a befejezett bástyát óhajtotta látni – miközben új hadjáratra indult. De talán már ugyanakkor felmerült benne az új terv: a belső vár újjáépítése.

Szalárdi János – a történetíró, fejedelmi titkár és levéltáros (conservator) – erről így ír: Bethlen a székesegyházat,⁴⁴ melyet mind az ostromok, mind a földrendések súlyosan megrongáltak, és „a belső épületeket nagy munkával elrontatván minémü pompás királyi épületeket fundált, és kezdett volt azok helyébe, láttam lerajzolva: melly ha akképen véghez mehetett volna, nemcsak pompás voltára, hanem bezzeg erősségére is sokkalta meghaladta volna az előbbieket, mint csak a melly része megkészühetett volt is, azokat egybevettvén a régiekkel, a kik azokat érték és látták vala, itéletet tehetnek felölle.” Szalárdi tehát látta és ismerte a „királyi épületek” tervrajzait, talán éppen ő őrizte azokat a „levéltartó házban”. De látta az épületeket a valóságban is, feljegyzései tehát hitelesek. Leírása építészetileg

is szabatos, soraiból világosan kirajzolódnak a belső vár körvonalai: „Az belső vár a mint Bethlen Gábertól a külső vár kerítésének [kőfalának] formája szerint mindenik öreg kásamatás bástyák eleibe egy egy öreg temerdek bástyaházakra fundáltatott és a Csonka Bethlen-bástyák ellenében való toronyházak mindenestől fogva boltokra [boltozatokra] s azok között levő fejedelmi szép házak is, alsó részei azoknak is mindenütt erős boltozásokkal, felső sor házai pedig gerendázással egészen megépítettet vala. Ez délfelől való toronybástyátul fogva is az Királyfia-bástyája ellenében üszögében való toronnyal épen felrakatott, s az alsó sor házak mindenestül meg is boltoztattak és olasz fokok között az a sor is héjazat alá véte-tett vala, azon toronybástyának építése csak üszögében maradván.”

Szalárdi gondos feljegyzéseit a jóval későbbi 1690 – 1692-ben készült rajzok és metszetek, valamint a XVIII. századi katonai felmérések mindenben megerősítik. Mind Szalárdi leírásából, mind pedig a kitűnő alaprajzokból az erdélyi renaissance legnagyobb alkotása bontakozik ki. A rajzok világosan illusztrálják Szalárdi sorait, ezeken valóban megláthatjuk, hogy a belső vár „a külső vár kerítésének formája szerint” épült: azaz az ötszögletes ötbástyás külső erődítésövezetbe ötszögű várpalota, szegeletein egy-egy „toronybástyával”. A merész tervben a renaissance centrális építkezés gondolata diadalmaskodott. A centrális külső vár hasonlóan központi elrendezésű belső vár tervezésére ihlette a fundálót, aki kitűnő formaérzékkel a kettőt tökéletesen egybehangoztatta: a külső bástyák tengelyében építette fel a belső vár toronybástyáit, és az utóbbiakat épületszárnyakkal összekötve ötszögben alakította ki a belső várpalotát. A párhuzamosan ismétlődő vonalakkal, építészeti formákkal a külső és a belső várat magasabb rendű architektonikus egységbe foglalta. Műve az építészeti logikának és harmóniának a remeke lehetett, valóban „királyi épület”, ahogy Szalárdi nevezte. Ehhez hasonló nagyszabású centrális építkezést nem találunk sem Erdélyben, sem Magyarországon, sem a szomszédos államokban. Itáliáig kell mennünk, a renaissance hazájáig, hogy előzményeit⁴⁵ megismerhessük.

Itáliában az ötszögű, hatszögű vártervekkel csaknem egyidejűleg támadt fel a gondolat és a szándék ötszögű vagy hatszögű várkastélyok tervezésére. Ez a kérdés már Baldassare Peruzzi foglalkoztatta: a Farneseknek Caprarolában ötszögű kastélyt tervezett öt sarokbástyával és ötszögű belső udvarral, melynek ötszögét a pillérsor megismétli (Firenze, Uffizi, Gabinetto Disegni e Stampe, No d'inv. 506 A): tehát rajzán (125. kép) ez az építészeti gondolat már kidolgozott formában jelenik meg. Sőt, feltűnő módon máris a várépítészetből átvett bástyákkal egybekapcsoltan, egybeszerkesztve. Az ötszögű alapformát a mester kitűnő érzékkel mind a sarokbástyákkal, mind pedig az udvar kettős ötszögével igen hangsúlyossá tette.

Peruzzi tanítványa, Sebastiano Serlio, aki a mester rajzainak örököse is volt, szintén több igen szép tervrajzot készített ötszögű és hatszögű várkastélyokhoz. Építészeti traktátusának kéziratban maradt VI. könyvében három rajzon figyelhetjük meg a gondolat megérlelődését és továbbfejlődését. Az első tervrajzán (Fol. 19.), melyet „Della magione del principe illustre per fare alla campagna” (A kiváló hercegnek vidéken építendő lakóhelye) címfelirattal vett fel művébe, szabályos hatszögű palota terve látható szintén hatszögű belső udvarral; tehát a hatszögű formát megkettőzte. Másik rajzán (Fol. 30.), melyet „Della casa del

principe tirrano di unaltra forma” (A zsarnok herceg háza más formában) címmel jelzett (127. kép), ötszögű várkastélyt tervezett ötszögű udvarral. Egyben az alap gondolatot továbbfejlesztette, amennyiben az ötszögű várkastélyt ötszögű, ötbástyás erődítésövezetbe helyezte. Ezzel az alapformát az ismétlődő egymásba illesztéssel megháromszorozta. Végül harmadik rajzán (Fol. 31. – „Della casa del principe tirrano fare alla campagna” – A zsarnok herceg vidéken építendő háza), a palotaépület csúcsaihoz bástyákat csatolt, de ezek – amint a homlokzat rajzából következtethető – csak a földszinhez kapcsolódtak (126. kép). Mindezek a rajzok azonban csupán elméleti tervezetek voltak, Serlio elképzelései nem valósulhattak meg.

A XVI. század derekán Vignola vette elő újból ezt a problémát, de nem csupán elméleti tervezetekben, hanem konkrét feladat megoldása céljából. A Farnese család várához, Caprarolához ugyanis ötszögű tervrajzokat készített, és tervét meg is valósította. A vár 1557–1559-ben felépült. Vignola terveiből csupán kettő maradt fenn. Az egyikén ötszögű épület látható, de csak egy sarokbástyával (Parma, Archivio di Stato, Vol. 49. Fol. 10.). A másikon (ugyanott Fol. 9.) azonban az ötszögű palotát öt sarokbástya erősíti, udvara viszont kerek alaprajzú, tehát nem követi a palota geometriai alapformáját, az ötszöget. A palota felépítésében Vignola azt az irányvonalat folytatta tovább, amelyet Serlio rajza (Fol. 31.) képvisel. A palota alacsony ötbástyás övezete tulajdonképpen csupán a földszinhez csatlakozik, tehát mintegy az épület talapzata.

A XVI. század végén vagy a századfordulón vázolhatta fel Giorgio Vasari il Giovane ötszögű vár- és kastélyalapróját (Firenze, Uffizi. No 4531 A). Vasari visszatért Serlio alap gondolatához. ötszögű, ötbástyás külső várba ötszögű palotát rajzolt, melynek udvara is ötszögű. A geometriai alapforma tehát többszörösen megismétlődik. Viszont a palota sarkaira nem ék alakú, hanem kerek bástyákat, illetve feltehetőleg inkább tornyokat tervezett (128. kép).

Az ötszögű, ötbástyás palota terve tehát ismételtlen foglalkoztatta az olasz építészek képzeletét. A ma ismert rajzokon kívül még számos tervrajz készülhetett. Bethlen Gábor kitűnő fundátora, a vernai Giacomo Resti kétségtelenül jól ismerte a nagy olasz mesterek eredményeit. Ötletet, gondolatot tőlük kapott, de mégis újat alkotott. Amiképpen a váradi külső és belső vár tökéletesen egybehangolt együttese a katonai felmérésekben, különösképpen Ernst Friedrich Baron von Borgsdorf (1692) rajzában (168. kép) és még sokkal részletesebben Lodovico Marini (1775–1776) tervrajzában (176. kép) előttünk áll, az valójában önálló koncepció, mely semmiben sem marad el a nagy építészek rajzai mögött. Tervének kiemelkedő jellegzetességei: az ötszögű alapforma harmonikus ismétlődése, illetve egymásba helyezése, valamint a belső ötszögű várpalota sarokbástyáinak, illetve saroktornyainak hangsúlyos kiképzése és szoros egysége az épületszárnyakkal. Az a metszet, mely 1692-ben a vár visszafoglalása után készült, vázlatos formában bár, de mégis kitűnően érzékelteti a sarokbástyás belső vár építészeti hatását (131. kép). Úgy tűnik, hogy Giacomo Resti fundátort a toronybástyákkal ritmikusan tagolt ötszögű várpalota felépítésében, különösen az épületszárnyak és a bástyák egyenrangúsításában a négy sarokbástyás várkastélyok immár hazai típusa irányíthatta. Erre annál inkább gondolhatunk, mert a fentebb ismertetett olasz tervrajzok között (Serlio, Vignola) ilyesminek nyoma sincs, a sarokbástyák

csak a földszinhez csatlakoznak – az épület talapzataként. A váradi palota részleteinek a kiképzésében még inkább uralkodtak a helyi jellegzetességek, mert hiszen a tervek kivitelezése teljesen a helyi mesterek kezében volt.

A váradi belső várpalota építészeti kiválóságának jellegzetes helyi vonásai akkor domborodnak ki a legjobban, ha összevetjük akár a fentebb említett olasz tervekkel (Serlio, Vignola), akár az északi, német építésznek, Martin Stiernek 1657-ben Karlovač várához készített hatszögű tervrajzával. Várad mennyire különbözik az előbbiektől, az olasz tervektől, és mennyire eltér, sőt elüt az utóbbitól! Pedig Martin Stier terve (Bécs, Öst. Nat. Bibl. Cod. 9225. No 42.) hasonló gondolatot vet fel: a hatszögű városba hatszögű „Redirata”-t tervezett. Mégis, a rajzán látható épület rideg szürke katonai építmény, míg Bethlen és Rákóczy váradi toronybástyás palotája fejedelmi épület.

Az új ötszögű belső vár, illetőleg a belső palota, a „királyi épületek” tervezője kétségtelenül Giacomo Resti volt. A palotának Szalárditól emlegetett olaszfokos oromzata észak-olasz mesterre vall, Verna pedig, Fundáló Jakab hazája éppen ezen a területen van, Como vidékén, ahol a pártázatos építkezés gyakori volt. Giacomo Resti a kolozsvári számadáskönyvek később is több ízben emlegetik, mindig a váradi építkezésekkel kapcsolatban (1621, 1622, 1623, 1625, 1626, 1629), sőt még 1631-ben is – I. Rákóczy György idejében – azt írják róla: „érkezék Fejérvárról urunk ő nagysága fő fundálója az olasz fundalo Jakab. Küldi urunk Váraddá.” Tehát még folytatta, irányította a váradi munkálatokat.

Az építkezések nagyobb lendülettel 1621-től kezdve folytak. Ez évben kétszer (május, október), 1622-ben háromszor (június, augusztus, szeptember) mentek ki a kolozsvári kőművesek Váradra, a fejedelem művére. 1621 szeptemberében a kolozsvári tölcséresek (üvegesek), októberben meg a kolozsvári asztalosok is megindultak Váradra. 1622. július–augusztusban eperjesi kőművesek is dolgoztak itt. 1622. június végétől szeptember végéig hat ízben szállítottak faragott köveket Kolozsvárról Váradra, éspedig júniusban 40, augusztusban 42, szeptemberben 20 szekérrel, tehát összesen 102 szekérrel. A kövekkel együtt szeptemberben a kolozsvári kőfaragó céhmester, Végh Lőrincz is kiment Váradra. 1623 májusában pedig ugyancsak Végh Lőrincz gondviselése alatt 11 szekéren újabb szállítmány indult Váradra: „az mely hátra maradott kövek voltak az váradi épületről.” Összesen tehát 113 szekér faragott követ vittek ki nem egészen egy esztendő alatt. Ha csak két-két nyíláskeretet (ajtó- vagy ablakkeretet) számítunk egy-egy rakományra,⁴⁶ akkor is a teljes mennyiség legkevesebb 226 egységet tett ki. A kolozsvári kőfaragó-műhelyeknek ez a hatalmas teljesítménye elégséges lehetett a nyugati szárnyhoz és ennek két szélső toronybástyájához. Ezek közül legelőször 1621–1622-ben a déli Veres toronybástya készülhetett el, melyet Bethlen lakópalotának használt.

A palota pazar faragott díszéből, ajtó- és ablakköveiből alig maradt valami. Csak képzeltben rekonstruálhatjuk ablakseit, meg a termeket összekötő ajtókat a Kolozsvárt ma is meglévő faragványok mintájára. Az 1626-os limitációban felsorolt ablak- és ajtótipusok közül is jó néhány ékesíthette Bethlen palotáját, kivált a díszesebbek: „öreg palotára való nagy kornisos ablakok, kereszt nélkül valók”; „két keresztü ablakok”; „egy keresztü ablakok”; ajtók „czifrás faragott mü, kinek az szemöldöke kornisos, az magossága tiz arasz, az virága négy arasz”; ajtók

„városi módon igen igen szép cziffrás, mester remekben csinált, fenálló szép kor-
nisával”. A szabatos leírások az aranyosmedgyesi Lónyay-kastély közel egykorú
faragványaira (1620–1657) emlékeztetnek, amelyek 1945-ig jórészt épségben meg-
voltak. A kastély homlokzata a gondosan faragott ablakok nyugodt rendjével,
meg a teremsorait összekötő faragott ajtóknak megkapó perspektivikus látványa
(133. kép) valamit sejtet a váradi fejedelmi palota egykori szépségéből.

Az ásatások alkalmával csupán egy szemöldökkő (130. kép) került elő. Trigly-
phes tagolása, rozettás dísz a kolozsvári emlékekkel azonos stílusú, mégis anyaga,
a kemény mészkő, eltér azoktól. Mindazáltal bizonyították arra, hogy a palotán a
dorismus puritán stílusa uralkodó lehetett.

Szórványlelektként került napvilágra a vár árkából egy késő renaissance boltozat-
tartó sarokgyámkő (141. kép). Egyszerű, de erőteljes tagolása hármas osztatú a
következőképpen: ívelten behajló felsőtag, két lapos párnatag, ívelten behajló
alsótag, amely üres címerpajzsban végződik. Stílusa eltér a kolozsvári faragványo-
kétól, feltehetőleg Partiumbeli, talán váradi kőfaragó munkája Bethlen vagy
I. Rákóczy György idejéből. Valószínűleg valamelyik bástyaszoba boltozatát tar-
totta.

A következő esztendőben, egészen Bethlen haláláig (1629) a munka továbbra is
állandóan serényen folyt, nagyjából ugyanolyan keretek között. A művesek évről-
évre sűrűn mentek ki Váradra: a kolozsvári kőművesek (1623, 1625, 1626), a szász
kőművesek (1623), a vinci kőművesek (1625), a fejedelem kőművesei (1623, 1624),
akik talán valamilyen finomabb faragású munkát végeztek, a német alabástromkő-
szegő mester (1623), a lőcsei Kőműves Márton (1624); a kolozsvári ácsok (1623),
majd a brassai ácsok (1623, 1625), besztercei ácsok (1623), segesvári és medgyesi
ácsok (1623), szász ácsok (1624), székely ácsok (1624, 1629), újkeresztyén ácsok
(1630); brassói téglacsínálók (1623); Halász Mátyás és Conradus Funk mész-
metszők, azaz stukkátorok (1625); bártfai és lőcsei vízvezeték és csatornacsínálók
(1625); újkeresztyén asztalosok (1629).

A kolozsvári számadáskönyvek elszórt és természetesen nem kimerítő ada-
tait szerencsés módon egészíti ki a Bethlen-féle építkezések utolsó esztendejéből
való költségelszámolás (1929), mely igen érdekesen világítja meg a munkálatok
megszervezését. A kimutatás 1628 októberétől 1629 októberéig terjed. Ebben az
időben a legnagyobb összeget (988 forint 76 dénár) a lapicidáknak, azaz a kőfara-
góknak fizették ki, utánuk következtek a váradi kőművesek (336 forint 25 dénár),
azután az erdélyi kőművesek (283 forint 17 dénár), majd a német (felvidéki?)
kőművesek (228 forint 61 dénár). Dolgoztak ezeken kívül kőművesinasok, akiket
a fejedelem parancsára a várhoz tartozó jobbágyok közül „discendi gratia” válasz-
tottak ki. Ez a kicsiny adat Bethlen szervezőképességének, előrelátásának beszédes
bizonyítéka, mely egyúttal az erdélyi építészet helyi fejlődésének személyi felté-
teleire is erős fényt vet. A fejedelmi, főúri építkezésekben részt vevő jobbágyokból
alakult ki az a réteg, mely azután a technikai és stíluselemeket átvitte a falusi
építkezésekbe. Az elszámolás megemlékezik még Valentinus Aczról, a váradi asz-
talosokról, Johannes és Laurentius „tölczeresekről”, akik a palotákban (palatia),
azaz az új belső várkastély nagy termeiben az ablakokat beüvegezték.

A bethleni palota belső díszéről is van néhány adat: 1623-ban és 1624-ben a
fejedelem képvisője Váradon járt. 1626-ban Képiró István, azaz Székesfehérvári

István kolozsvári céhmester és egy német kőműves dolgozott ugyanott, 1629 nyarán meg Brassai Kőműves János. Az egyik terem faragott famennyezete váraljai, feltehetőleg szepesváraljai kőművesek munkája volt. Ismét más terem stukkódísz ékesített. Talán azok a német asztalosok is – Andreas Neblinger és társai – dolgoztak Váradon, akik 1624 novemberében Gyulafehérvárról Kolozsváron át Váradra mentek – de az is lehet, hogy csak átutaztak a Körös-parti határvároson.

Mindebből a gazdagságból csupán csak egyetlen terem stukkódísz maradt meg a nyugati szárny földszintjén, a délnyugati toronybástya közelében. A stukkókban két mester stílusa különböztethető meg. Az egyik lendületesen megrajzolt, heraldikus jellegű állatpárokat (szarvasok, oroszlánok, griffek – 134., 136. kép), illetve futó vagy lépő állatokat (egyszarvú – 135. kép; leopárd) mintázott; míg a másik a realiztikusabban, mégis merevebben formált elefántot (137. kép) és az esetlenül nehézkes gyümölcsfüzért. A kiválóan stilizált állatalakos stukkók még Bethlen idejében készülhettek, míg a két gyengébb (az elefánt és a gyümölcsfüzér) utólagos, bár közel egykorú pótlásnak látszik.

9. A RÁKÓCZYAK KORA

Bethlen halála után a váradai építkezések a serény várépítő és jó gazda I. Rákóczy Györgyre maradtak. Ő elődje nagy tervei szerint folytatta a külső és belső vár kiépítését. Uralkodása elején ugyan a politikai nyugtalanságok miatt nagyobb munkához nem foghatott, csupán a vár karbantartásáról gondoskodott, jobbra az országgyűléstől megszavazott közmunka (gratuitus labor) segítségével. Csupán az 1630-as évek derekán indult meg újból az építkezés, amikor vajai Ibrányi Mihály – a fejedelem rokona – lett a váradai vicekapitány (1635).

Rákóczy fejedelem Ibrányinak hivatalba lépésekor részletes instrukciót adott (1635. július 1.). Ebben arra inti az új vicekapitányt, hogy a várat „oly készen tartsa, mintha mindennap ellenseghet uarna alaia”. A vár rendtartását minden részletre kiterjedően meghatározza a bástyák őrzésétől elkezdve egészen a vár területének tisztántartásáig. Intézkedik az építkezéssel is: a kazamaták és a közfalak hiányait pótolni kell „teöllwnk eleb ordinantiat ueuen”. A közfalakat feljebb rakassa, az árkot mélyíttesse és szélesbíttesse. Kisebb építkezést Ibrányi maga is elkezdhet, „de az derekast reserualljuk magunknak”.

Rákóczy György mindvégig személyesen ellenőrizte a várépítkezéseket mind Váradon, mind másutt. Jártas volt a hadiépítészetben. Mikor az építész a munkácsi várhoz megküldte neki a tervrajzot, így nyilatkozott: „inkább tehetnénk az szemmel látott valóságról ítéletet”. Könyvtárában hadi építészeti traktátus is volt (Architecturae Militaris Rudimenta). Udvarának két tagja, Haller Gábor és Pálóczi Horváth János képzett hadi építészek voltak.

Az építkezésekről Ibrányi részletes jelentéseket küldött a fejedelemnek. 1636-ban a Csonka bástyát feljebb rakatja; „a kasamatáknak latogatasara” a „sánta köművest”, azaz György dési német kőművest várta. Valamilyen elkészült, de szabatosabban meg nem nevezett épületről mind április 6-án, mind 18-án magasztalólag írt: „igen io es szep epület kegyelmes uram, valaki lattia, minden ember dicseri”. Egyben ígérte, ha apróműveseket (napszámosokat) kaphat, „oli dolgot viszek ez

niaron vegben, ha Isten Nagysagodat ki hozza, bizoni Nagysagod is giöniörködni fog benne es akarki is". Valószínűleg ekkor a belső vár építése folytatódhatott a déli, illetve a délkeleti szárnyon.

De Ibrányi jelentéseiben a nehézségek is megmutatkoznak: a kazamatákhoz sok deszka és legalább 60 000 zszindely szükséges: épületfa nincsen; a kőhordás is nehezen megy; a kézművesek és az apróművesek is gyakran hiányoznak. Pedig — mint 1636 őszén írta — „Varadot eiel napal kellene epiteni . . . Varad ennek a darab földnek, egesz Erdelinek fő bastiaia”.

1637 telén Ibrányi az élésház meg egy porház (lőportartó ház) építését tervezi, és a Királyfia bástyájának a helyreállítását. 1637 nyarán a vár árkat tisztíttatja a rabokkal, de ez is nehezen megy. Kéri a fejedelmet június 5-én írt jelentésében: „Nagyságodnak kegyelmesen kellene ez hely felöl providealni; nincs több Varad ennél, Kegyelmes uram.”

A rendszeres munka 1638-ban indult meg. Ez év februárjában Rákóczy az „épfőtömesternek” (László Deáknak?) küldött instrukciót, és Kraszna meg Középszolnok vármegyét utasította a fahordásra. Ugyancsak 1638 februárjában kolozsvári kőművesek mentek ki Váradra. Március 4-én Ibrányi jelenti, hogy két kazamata tervezéséhez várja a „sánta kőművest”. Írja továbbá, hogy a czaikházhoz meg az élésházhoz akar kezdetni, azaz a belső vár délkeleti szárnyához. Júniusban valóban hozzáfogtak az élésház rakatásához a belső vár délkeleti szárnyán; „ha el készülhetne — írja Ibrányi június 21-én — sem Erdeliben sem Magiarországban nem hiszem, hogy ollian eleshaz legien kegyelmes uram, az hossza 41 eöl az szelessege 6 eöl es fél singni”.

A kolozsvári számadáskönyvek tanúsága szerint 1638-ban a fejedelem csapatostul küldte ki a mívéseket Váradra: kolozsvári, brassói, szebeni, kőhalmi, segesvári, szászsebesi, medgyesi kőműveseket; brassói, kőhalmi, szebeni, medgyesi, segesvári, nagysinki, besztercei ácsokat és újkeresztyén ácsokat; segesvári és szebeni cserépcsinálókat; besztercei, brassói, szebeni, segesvári, szászsebesi téglavetőket. Városonként átlagban 3–3 vagy 4–4 művest küldtek ki néhány hónapra; szolgálatuk letelte után újakkal váltották fel őket. A fejedelem rendelkezésére építőanyagot is szállítottak: 1638. június 21-én 20 szekér zszindelyt, július 8-án 140 szekér deszkát, július 14-én újból 38 szekérral, összesen tehát 178 szekérral. Július 24-én újból nagy zszindelyszállítmány érkezett Körösrévre; amikor behordták a várba, 47 819 darabot számláltak meg. A munka bizonyára ugyanúgy folytatódott a következő esztendőknben is, noha az adatok ez időből kevésbé bőségesek. 1639-ből — mivel az ez évi kolozsvári számadáskönyvek hiányoznak — csupán a brassói kőművesek kirendeléséről tudunk.

Az 1640-es, úgyszintén az 1642-es esztendőről azonban a kolozsvári számadáskönyvek meglehetősen részletesen tájékoztatnak. 1640 februárjában muzsnai, segesvári, szebeni ácsok jártak Váradon, júniusban brassói és segesvári kőművesek, az utóbbiak 1641 márciusában újból. 1642-ben hasonló erős ütemben folyt a munka. 1642 áprilisában Váradon dolgoztak medgyesi, brassói, kőhalmi, szebeni, csíki kőművesek; segesvári cserépcsinálók, szebeni és csíki téglavetők. Ugyanez év nyarán ismét medgyesi, brassói, kőhalmi, szebeni és háromszéki kőművesek; továbbá segesvári, szebeni és udvarhelyi ácsok; brassai téglavetők, szebeni cserépcsinálók, valamint segesvári és medgyesi asztalosok.

Rákóczy ez időben mind a külső váron, mind a belső várban tovább folytattatta az építkezéseket. A munkálatokról Ibrányi jelentésein (139. kép) kívül főként a szemtanú Szalárdi János (138. kép) részletes leírása tájékoztat.

A külső vár erősítés-övezetében Rákóczy kijavíttatta a Csonka és Királyfia bástyát és másfél ölnivel felmagasíttatta; úgyszintén helyrehozattatta a közkőfalakat (cortinákat) az Aranyos bástyaig és a Kapu bástyaig, onnan pedig a Bethlen-bástyaig; új kazamatákat is csináltatott. A vár árkat kiszélesíttette és kimélyíttette, az árok alját a Körös fenekénél alább szállíttatta; utóbb pedig a vár árkat kőfallal kibéleltette.

A hosszadalmas munkálatok nehézségeiről, küzdelmeiről Ibrányi jelentései színes képet rajzolnak. Az Erdélyből jött kézművesek folyton váltakoztak, és az ott dolgozók is haza kívánczoltak. Apróművest nehezen kaphatott, mert ezek jobb keresethez juthattak a szőlők művelésében. Az árokásást jobbra rabokkal, sőt 1638-ban egy ideig szombatos foglyokkal végeztette. A szükséges épületfát csak lassan szolgáltatták be a vármegyék. A legnagyobb nehézséget a kőhordás okozta. Annál nagyobb öröme tellett Ibrányinak a régi fundamentumkövek kiásásában, amelyeket azután az építéshez felhasználhatott. 1639. július 1-én jelenti, hogy 400 fehér követ, nagy mennyiségű régi téglát, égett gerendákat ástak ki a vár nyugati oldalán, a „morgó szín” mellett: „uagion rakasul az sok sep tegla, igen-igen régi épületek voltak.” Július végén újabb követet találtak a sorompó előtt „az var hidja vegenel”. Ezek a maradványok az 1598. évi bombázások rombolásából származhattak. Július 21-én kelt levelében Ibrányi megjegyzi: „Az udvarbíró embersege által semit vegben nem vittönk volna, ha az földben nem talaltunk volna it ben követ es teglat.” Egy évvel később, 1640. július 24-én jelenti: „ismet mas helyen kezdettem a követ hanyatni a varban, szebbnel szebb faragott köveket talalunk es egyeb sok jo követ is.”

Ibrányinak az 1640-es évek munkálataiban segítségére volt „László Deák építőmester”, éspedig egészen 1647-ig, amikor is őt a fejedelem a jenei udvarbíróságra rendelte. A váradi fundáló pedig ugyancsak az 1640-es években Imre deák volt, vagy ahogy a kolozsvári sáfárok nevezték: „Fundáló Imre deák” vagy „Sárdi Imre, az fundáló”. 1640 őszén Rákóczy fejedelem azt tervezte, hogy jövendőre Imre deákkal a váradi kazamatákat fogja megcsináltatni. 1641 tavaszán Fundáló Imrét valóban Váradon találjuk, 1642-ben és 1643-ban újra ott dolgozik. Rákóczy a negyvenes években, 1640–1647 körül Imre deákkal Erdély-szerte sokat fundáltatott: Gyaluban, Görgényben, Munkácson, Gyulafehérvárt, Fogarasban és Kővárban. Hadiépítész volt, de a civilis architecturát is értette, sőt kőfaragáshoz is adott rajzokat, mint 1642-ben Lorántffy Zsuzsanna sárospataki kandallójához. Sárdi Imre állandó lakóhelye Kolozsvárt volt, mégpedig az Óvárban. Következésképpen kolozsvári származású lehetett.

Rákóczy váradi építkezései során nemcsak a védőműveket kívánta erősíteni, kiegészíteni, megújítani, hanem a vár ékességére is gondolt. Erre a célra a legmél-
többnek látszott a toronyépítés. A régi, még Bethlen idejében kaszai Farkas Péter által épített kaputorony már nem felelt meg terveinek. Hatalmasabb harangos, illetve óras tornyot akart építtetni a Kapu bástya északi oldalához. Ezt a tervet Ibrányi vicekapitány különösen a szíven viselte. Erről először 1640. január 13-án írt a fejedelemnek: „ha ugyan meg kell csináltatnunk kegyelmes uram a haran-

goknak és órának való tornyot, annak is igen jó ácsmesterek kellene, arra a toronyra Nagyságod kegyelmesegebből egy igen szép öreg aranyos gomb is kívántatnék.” Ibrányi képzeletében máris a kész torony állott aranyos gombjával. Egy hónappal később, február 18-án jelenti: „Az ácsok, Kegyelmes Uram, ki érkezének, immár el is fundaltam velek együtt a toronynak állapotját, ezek között is vagyon alkalmas mester, a mint eszemben veszem, csakhogy Kegyelmes uram, az igen mesterséges épület leszen, mivel az órának négy felé kell mutatójának lenni, egy igen jó mestert kellene még Nagyságodnak kiküldeni.” Újból sürgeti az „igen szép aranyos gomb” csináltatását, amely olyan legyen, „mint a Fehérvári öreg tornyon vagyon”. Április 11-én írja: „az toronnak ualo fakat is igen kesitik az Aczjok.” Április 15-én jelenti, hogy a torony fát két hét múlva „állatni kellene, a gombot pedig idején fel kell csinálni, mivel ha az Ur Isten engedné elsőben is zszindely ala akarnók venni, azutan kell a kőfalat rakni a kötések körül”. Két nappal később, április 17-én újból sürgeti a fejedelmet: „a gomb immár minden órában kívántatnék, szintén most kötik a gomb szárát kötésekkel a szarufákhoz, Kegyelmes Uram, a toronynak a zszindelyezési és deszkázási mind festettek lesznek, zölddel és veres festékkel”. Kéri a fejedelmet, hogy Szebenből küldessen mihamarabb festéket, mert a torony építése „noha nem kevés munkával, fő töréssel, de végben megyen, igen igen szép és jó munka leszen, Váradon ennél tökéletesebb s emlékezetesebb munka nem leszen, ha Isten végben engedi vinnünk Kegyelmes uram”. A munka Ibrányi buzgalmának ellenére is elhúzódott. Csupán június 13-i jelentésében számol be arról, hogy „toroni fajt is most allattiuk, annal nehezebb munka nem volt Váradon, miolta it lakom”. Július 2-án jelenti: „Az nagjobik Harangot az elebi Heleről ma le vetetem, Holnapi napon Kegyelmes vram az Ur Istent segítsegiul Hiuan az vij toroniban fel uonatom, adig az kő falat feliebb nem rakattatom, mig az Harangokat fel nem uonatom Helökre.” Júliusban sok követ találtak a várban, és mint július 24-én írja: „a tornyot is ebből rakatjuk a heten, a torony jól elkészül, csak hijazni kell ez után, az órát is most csináltatom, sok munka leszen rajta, mivel négy felé leszen a manusa Kegyelmes uram”. Augusztus elsején újból sürgeti a toronyra való zöld festéket: „bár csak a felső héjazatocskája lehet vala bádoggal, megérdemelte volna az minemü szép és derekas épület ez, Kegyelmes uram, nem igen sok bádog ment volna reá; még nem késő, ma végeztük el a kő rakását a toronynak, imár a fedél fáját vonogatják fel ezután”. Augusztus 4-én jelenti: „Az minemü kő lábat kezdettem uolt az toroni melle rakatni Hogi annalis erőseb legien az toroni, az köművesek georben keztek uolt rakni, eok nem uöttek esekben de en meglattam s mingiarast ezt meg mondottam nekik, eok ezt seminek tartotak. De vagi Harom óra multan az tegnapi napon leomla az kő lab uolt immar masfel kopijani magasságu.” A kőlabákat újrarakatja. „Az toronira ualo Gombot ma rakatom fel az toronira, ma Istennek Hala az kőrakasa mind kes esmet utanna mar Hijazni kellene.” Augusztus 13-án a kiküldött bádogról írja: „Az igen keves, hanem ha ugian zszindelel hijaztatiuk meg.” A toronygomb ellen azonban kifogás merülhetett fel. A fejedelem szeptember 7-én levétette és Kolozsvárra küldette, hogy az ottani ötvösök megaranyozzák. Mindazáltal a toronyépítkezés 1640 végére lényegileg befejeződhetett. 1642-ben a torony mindenesetre készen állott, mert erről az évről Szalárdi mint rossz jelet jegyezte fel, hogy a villámcsapás megrongálta.

Ugyancsak Szalárdi szemléletes képet rajzolt a toronyról: „Az kapu bástyái oldalában egy szép tornyot pléhes szép mesterséges héjjazattal orsósan függő lábason építtetett vala, mellyben a harangok és az óra helyeztetek vala: az alatt levő erős bolt [boltozott terem] pedig, és az előtt más egy bolt is rakattatván . . . ezek . . . conservatoriumul, levéltartó házul fordittattak vala.”

Szalárdi leírását összevetve Ibrányi jelentéseivel és az 1660-ban készült vázlatos rajzzal, valamint az 1691-es spanyol metszettel, a torony a következőképpen rekonstruálható: alapváza a torony aljától a toronycsúcsig felnyúló császárfá köré gerendákból ácsolt faszerkezet volt, melyet kőfal vett körül; ezen nyugodott a toronysisak fából ácsolt árkados tornáca, melynek ívelését baluszter-orsók formájára faragott „függőlábak” tartották; legfelől hagyma alakú kis kupola koronázta, amelyet bádóg fedett. A toronysisaknak deszkázott és zsindelezett részeit zöldre festették, a hangsúlyos formákat pedig pirossal színezhették; de az is lehetséges, hogy a két szín alkalmazása fordított volt, vagy esetleg a vörös csupán az alapozáshoz volt szükséges. A torony felépítése – ahogy a spanyol metszetből (147. kép) ismerhetjük – hasonló volt a sárospataki templomtornyhoz, mely szintén csupán régi metszetről ismeretes. Rákóczy ezt a tornyot ugyanez idő tájt, 1638–1641 között építtette, hogy „emlekezeteonk maradna meg abbanis”. Ez a gondolat vezethette a váradi monumentális toronyépítésben is. Ez a hatalmas és ékes torony lényegileg olyan lehetett, mint a csetneki (149. kép) vagy a tolcsvai templom tornya (148. kép), de kevésbé barokkos hagymasisakkal. Feltűnő, hogy mind Csetneken, mind Tolcsván a toronysisakot nyitott árkados tornác övezi, úgy, mint egykor Váradon. Csetneken és Tolcsván Rákóczynak birtoka volt. Felmerülhet a kérdés, hogy vajon ezekben az építkezésekben nem volt-e neki része? Mindkét tornyon azonban a bonyolultabb formájú hagymasisak – talán utólagos átalakítás következtében – későbbi jellegű. Mindazonáltal a csetneki torony monumentális hatása valamit sejtetni enged az egykori váradi harangos torony művészi kifejező erejéből.

A vár olasz stílusú ötszögének a tornácos torony erős hazai hangsúlyt adott. A helyi stílus, mely eddig csak kisebb részletekben, címeres táblákon stb. érvényesülhetett, a toronyban monumentális építészeti formában nyilvánulhatott meg, és így az egész várnak új színt, új jelleget adott. A vár helyi áthasonulása ekkor több irányban folytatódott, ezt már így kívánta a gyakorlati, mindennapi élet, a helyi szokások. Az építés ezekhez alkalmazkodva alakította ki a helyi jellegzetességeket. A várkapu előtt „morgó szín” vagy „góré” készült. A bástyákra „vigyázó és cirkáló erkélt” ácsoltak az őrség számára. Az Aranyos bástyán a boltozatos épületre „szép nyaraló- s vacsoráló helyet” építettek „igen szép faragott kőlábakra”, azaz oszlopokra, szarufás, zsindeyes fedéllel. Valószínűleg ez volt az a nyári ház, melynek elkészültéről ifjabb Rákóczy György 1640 szeptemberében értesítette az édesanyját, Lorántffy Zsuzsannát. A magasba, bástyákra, legtöbbször a kapubástya fölébe épített „nyári házakat” az erdélyiek igen kedvelték.⁴⁷ A fogarasi várban Bethlen Gábor 1623-ban a kapu felett „lábakra” „igen szép deszkás nyári házat” építtetett, „kiben 20 ember elférhessen és az vacsorálhassék benne, aki akar”. Később idősebb Rákóczy György Gyulafehérvárt az északi bástyára „gyönyörűséges házakat rakatott” a fejedelemasszony számára. Ha a tornácos kapubástyákat, filagóriákat képzeletben rekonstruálni akarjuk, az erdélyi és Partium-beli fator-

nyokra meg a magyarvalkói templom cintermének kapubástyáira gondolhatunk. A váradi vár harangos tornya, morgó színe, cirkáló erkélyei, vacsoráló nyári háza is ugyanezt a felfogást, ugyanezt a stílust tükröztethette, csak monumentálisabb méretekben, összhangban az óriási bástyákkal, hatalmas várfalakkal.

Rákóczy György a külső várral párhuzamosan tovább építtette a Bethlentől megkezdett belső várat, a palotát, és annak méltó kiképzésére, ékesítésére is gondosan ügyelt. 1638 szeptemberében kiküldte képvisőjét Váradra, Diószegi Ferenc Deákot, aki feltehetőleg a már meglévő szárnyépületekben munkálkodhatott. 1639-ben a délkeleti szárnyon folyt az építkezés, ahová a fejedelem a czaitházat és az élésházat helyeztette. Ugyanez évben Rákóczy a vártemplom felépítésére gondolt. 1639 januárjában kiküldte fundálóját Haller Gáborral együtt, hogy a belső várban a templom helyét jelöljék ki. Ibrányi Mihály vicekapitány a következőket jelentette a munkálkodásukról: „Az szentegyházat is váltigh mérséklék ő kegyelmek, de minthogy az vár öt szegre vagyon csinálva, az templom is ugy tet-szenék inkább, öt szegre lenne. Mindazáltal, mivel Nagyságod arról nem parancsolt volt, négy szegre intézték a templomot is. Az helyet igen dicsérik, hogy jó helyen lenne a templom. Az mint kirajzolták papiroson, azt is beküldöttem Nagyságodnak.” A centrális építkezés eszméje újból erősen kísértett. A fundáló a külső és belső vár egymásba helyezett ötszögének a közepén ugyancsak ötszög alakban akarta a templomot felépíteni. Bizonyára olasz példák lebegtek a szeme előtt, midőn a merész terv felvetődött benne. Mind a tervezett centrális templom közép-ponti elhelyezése a külső és belső vár kettős centrális övezetében, mind pedig a templom ötszög alakja olyan építészeti gondolatok, amelyek az olasz építész-theoretikusok műveiben gyökereznek. Serlio traktátusában ötszögű és hatszögű templomterv⁴⁸ is látható. Rákóczy fundálójá ezeket vagy más hasonló terveket ismerhetett. Aminthogy valószínűleg olasz volt ő maga is, mert ilyen gondolatra más, mint olasz, aligha juthatott. Nevét, sajnos, nem ismerjük, éppen ebből az esztendőből az adatok hiányoznak. A szokatlan tervnek azonban nem volt sikere. Csakhamar áttértek a négyszögletes megoldásra, úgy látszik, még mindig a templom középponti elhelyezésére gondolva. De a fejedelem ezt is elvetette, és a Bethlen-palota továbbépítésével kapcsolatban egészen másként, nem csekély építészeti érzékkel rendelkezett.

Bethlen Gábor idejében a tervezett ötszögletes belső várkastélynak két szárnya készült el: a nyugati, a Csonka és a Bethlen-bástyával átellenben álló ún. Veres toronybástyák⁴⁹ közötti szakasz és az ahhoz csatlakozó déli szárny a Királyfia bástyával szemközt épített toronybástyáig. A nyugati szárny és különösen annak déli Veres toronybástyája (azaz a Bethlen-bástyával szemközt levő Veres torony) volt a fejedelmi lakópalota. Rákóczy György az eredeti terv szerint haladva, a Veres bástyával és az Aranyos bástyával szemközt is felépíttette a toronybástyákat és közöttük az összekötő szárnyakat. Így a toronybástyáktól ritmikusan tagolt ötszög lényegileg kialakult, és minden oldalról bezárult. Ebbe a zárt egységbe kellett elhelyezni a templomot. Rákóczy praktikus megfontolásoktól, de egyben jó ösztöntől, helyes érzéktől vezérelve, az ötszög déli szárnyát egészen a Királyfia bástyával szemközt épült toronybástyáig „templomnak rendeltetvén, nagy szép bolt [azaz boltozat] alá vetette vala”. Ezzel gyakorlatilag elérte, hogy a templom a fejedelmi lakópalota közelébe került. Építészeti szempontból pedig sikerült neki

a várudvar hatalmas terét érintetlenül megőriznie. Az óriás udvar már szokatlan méreteinél fogva is rendkívüli benyomást kelt. Ezt a hatást egykor a környező épülettömb architektonikus kiképzése fokozta. Amennyire a mai állapotból, a nagyrészt befalazott ívelések nyomaiból megítélhető és Kaiserfeld rajzából (1692) is némileg következtethető (*165. kép*), az udvart pillérekben nyugvó árkádsor övezte. A tágas tér széles nyugalma a ritmikusan ismétlődő, derűs ívelődésekben méltó keretet kaphatott. Nem is udvar volt ez már, hanem tér, a fejedelmi Erdély egyik legszebb tere. Az udvart övező épületszárnyaknak ez az egyszerű, puritán és mégis monumentális tagolása már távol áll az olasz mintaképektől, a caprarolai várkastély gazdag és bonyolult felépítésétől, avagy Serlio tervrajzaitól. A helyi felfogás, a magyar renaissance érvényesült kialakításában. A nagyvonalú térképzés harmonikus módon egyesült benne a helyi erdélyi stílus széles nyugalmaival, közvetlen kifejező egyszerűségével. Fejedelmi méretek patriarkális formában, olasz eszme erdélyi megvalósításban: ez a váradi vár lényege. Ugyancsak a magyar stílusirány tört előre akkor, amidőn Rákóczy a nyugati és a déli szárnynak Bethlentől építtetett olaszfokos ormát leszedette, és helyébe magas, zsindeyes tetőket emeltetett. Az épületek belsejében, a boltozatos, árkádos folyosókon és az innen nyíló óriási boltozatos termekben hasonlóképpen erdélyi levegő árad. Ezeknek mását csak itthon, az aranyosmedgyesi Lónyay-kastélyban, a radnóti fejedelmi kastélyban és Apafi egykori ebesfalvi udvarházában találhatjuk⁵⁰ meg. Ezek azok a gyönyörű boltozatok (li belli volti che vi sono), hatalmas nagy termek (gran stanzioni a volto), melyeknek megmentésén az 1692-es ostrom után Corbelli olasz várparancsnok oly nagy igyekezettel buzgólkodott.

Rákóczy építkezései, újjátásai folytán az eredetileg olasz koncepciójú várkastélyban a hazai stílus vált uralkodóvá. Ez elsősorban a fejedelem irányításának, ízlésének köszönhető, de bizonyára nagy része volt benne „Fundalo Imre deáknak” is. A belső vár továbbépítése — legalább kezdetben — az ő működési idejével, az 1640-es évekkel esik egybe, amikor serényen folyt a munka.

Az építkezéssel egyidejűleg haladt a belső termék kiképzése. 1640 augusztusában 16 000 üvegtányért, 300 ónos pléhet szállítottak Váradra. 1642 júliusában medgyesi és segesvári asztalosok dolgoztak a várban, feltehetőleg Michael Aztatlos de Varadino is, akinek a váradi szőlejét Dalloshegyalján a fejedelem 1645-ben adómentesítette. 1642-ben több ízben szállítottak vinci (alvinci) mázas kályhákat Váradra, összesen 13 szekérrel. Az alvinci fazekasokat is kiküldötték 1642 októberében. A kályhacsempékből jó néhány töredék előkerült az 1883. évi ásatások alkalmával, de utóbb elkallódtak, csak Rómer Flóris rajzaiból (*150–153. kép*) ismeretesek. 1642 májusában „brassai Kőfaragó Illies mester” — aki nyilván Elias Nicolaival⁵¹ azonos — járt Váradon, feltehetőleg valamilyen különleges feladat, talán címerfaragás elvégzésére.

A váradi vár szépsége, pompája egyre jobban kibontakozott. Mikor a lengyel király 1643-ban Rákóczy követétől, Trauzner Jánostól kérdezősködött: „minémű alkalmatosságu hely legyen Várad?” — a követ így felelt: „Mondám, hogy igen szép fejedelmi lakóhely . . . kiváltképpen, most az várat Nagyságod [ti. a fejedelem] igen építtette és muniálta.”

Időközben Várad pazarul kiépített vára az ifjú Rákóczy György székhelye lett. A fejedelem 1640-ben a főkapitányi tisztséget ruházta rá, ahogy részletes instruc-

tiójában (aug. 14. — 154–155. kép) írja: „Mij Tegedet io fiam Rakoczi Georgij az Vr Istennek szent aldasauai, im az nevezetes s az eghhez keresztyenseghben hires neues, s ez szegény hazanak legh feöbbik Bastyaianak Varadnak feö Kapitansaganak tisztiben allattunk be.” Meleg hangú írásában fiát hivatása hűséges betöltésére inti és a lelkére köti: „... s az szep Vegh hazra ugi is uisely gondot, mint az szemed fenneyere, s eletednelis dragabb legien eleötted, ez szep Vegh hazra valo gondviselesed es oltalmazasod.” A hivatalos beiktatás a főkapitányságba augusztus 21-én ment végbe, fejedelmi pompával.

Ettől kezdve az építkezések irányítása is a fiatal Rákóczy tiszte lett. E feladat lelkiismeretes végzésére a fejedelem szüntelen intette, sürgette, unszolta: „Az Váradban való épületeket, az árkának ásását és bélleltetését felette szorgalmasan continuáltasd, restnek semmi istenes, hasznos dologban ne tanáltassál” — írja fiának 1640. augusztus 20-án. Hasonlóképpen más alkalmakkor is folyvást lelkére kötötte a nagy munkát, melyről állandó tájékoztatást kívánt. Új feladatokat is kijelölt neki: a czaibert ház, az istálló és a pincék építését.

Az 1640-es évek második felében ismét gyakran hallunk művesek kiküldéséről, akik feltehetőleg — legalább részben — a belső váron dolgozhattak. 1646-ban vinci (alvinci), brassai és szebeni kőművesek mentek Váradra, 1648-ban kolozsváriak és háromszékiek. 1647-ben faragott köveket visznek Kolozsvárról Váradra. 1648 júniusában és szeptemberében a kolozsvári képírókat küldték ki Váradra. Ekkor a palotaszárnyak már készen állottak, csak belső architektonikus kiképzésükről, a faragott ajtókeretekről, kandallókról meg a falak festett díszéről gondoskodtak.

Midőn I. Rákóczy György utolsó útján, 1648 „septembernek elein Várad felé fordult vala, hogy az ott való építéseket megtekintené”, nagy művét már a befejezéshez közel láthatta. Készen volt a belső vár déli szárnya a templommal, továbbá a keleti (a déli és a keleti toronybástya között) a fegyvertárral, kiszögélő csúcsán a keleti toronybástyában az ún. „czajt- és élésbástyaházzal”, az utolsó, az északi toronybástyának (az Aranyos bástyával szemközt) és az összekötő északkeleti és északi szárnyaknak a falait is felhúzták. A fejedelemnek nagy tervei keresztülvitelében buzgó és hűséges segítőtársa volt a vicekapitány, mert — mint Szalárdi írja — „mindezek pedig inkább mind Ibrányi Mihály vicekapitánysága alatt vitettek vala végbe, az ki is tisztit az építések környül valo szorgalmatoságban is, semmi részből hátra nem hagyja vala” (139. kép).

Az építkezések az ifjabb Rákóczy idején is tovább folytak. 1649-ben újabb olasz fundáló, a velencei Agostino Serena járt Váradon, feltehetőleg valamely nagyobb építkezés megtervezésére. 1651-ben Serena Patakról jövet Váradon át ment Kolozsvárra; ez az újabb váradi tartózkodása is nyilván az építkezésekkel függött össze. Az 1652-i országgyűlés kapuszám szerint 1–1 forintot rendelt a végházak építésére; az 1654. évi országgyűlés ugyanígy rendelkezett. Az *Approbatæ Constitutiones* (1653) című hivatalos kiadványnak a LXXXIX. *Edictum*-a intézkedik a végváaraknak, közöttük Váradnak „az ország olyan derekas bástyájának” építéséről. A kőművesek kiküldése sem szünetelt. 1652-ben besztercei, 1656-ban brassai, 1657-ben háromszéki és enyedi kőművesek dolgoztak a váron. Az akkori váradi főkapitány, Gyulay Ferenc (1651–1660) maga is értett az építészethez, a váradi fürdőkben „a fejedelmi házakat” ő fundálta. Bizonyára a várbeli építkezéseknek is gondját viselte. 1654-ben a török erősen sérelmezte is Gyulay váradi

építkezését. Később 1657. április 15-én Rákóczy fejedelem parancsolta Gyulay-nak: „Varadot . . . munialtassa Kegyelmed.” Hasonló utasítást adott Gaudi András vicekapitánynak: „hogy az várat éjjel nappal obsidiohoz, megszállásnak elviseeléséhez készítené, megparancsolta vala . . .” – írja Szalárdi. Ugyanő hozzát teszi, hogy Gaudi a várat „ugy az obsidiohoz hozzá készítette vala, hogy valami ahöz kívántatnék semmi hiját maga is Gaudi nem állítaná”. A veszedelem ekkor már közeledett.

Az építkezések mibenlétéről azonban az igen szűkszavú tudósítások nem tájékoztatnak. Szalárdi is csupán arról értesít, hogy a fejedelem a belső vár északkeleti szárnyán helyezte el az istállókat. De amint az 1692-ben készült rajzokból, metszetekből következtethetjük, a belső vár is 1660-ig, ha nem is minden részletében, de lényegileg elkészült. Midőn ez év júliusában a török megindult Várad ellen, a kettős nagy építészeti alkotás, a külső és a belső vár teljes pompájában bontakozhatott ki. Sohasem lehetett olyan szép, olyan hatalmas, mint éppen abban a pillanatban, amikor „az bástyák sűrű lobogós kopjákkal, sok szép lovas és gyalogzászlókkal körös környül megrakatván” – írja a szemtanú Szalárdi –, teljes hadi díszben, illő méltósággal várta végétét.

*

A Bethlen – Rákóczy-korszak, amidőn a külső és a belső vár teljes szépségében és hatalmában kiépült, egyben a város virágzásának az ideje is volt. A fejedelmek Várad városát hathatósan pártfogolták. Bethlen megújította a város nemeslevelét (1626), kiemelve a lakosság érdemeit és hűségét. Úgyszintén erősen támogatta a kollégiumot. A fejedelem unokaöccse, iktári Bethlen Péter itt folytatta tanulmányait.

I. Rákóczy György és felesége, Lorántffy Zsuzsanna a ref. templomnak úrasztali edényeket (146. kép) és terítőket ajándékoztak, közöttük a „fejedelemasszony abroszát” (145. kép), a gyönyörű csipkebetétes, hímzett úrasztali terítőt (1635). Rákóczy a kollégiumra is nagy gondot fordított; 1634-ben Marcus Antonius Venetust hívta meg oda professzorságra.

A kollégium működése egyre jobban megerősödött, egyre jelentősebbé vált. Új kollégiumi épületeket is emeltek, nagy auditoriumokat „községes tanításra”, az ifjúságnak is „házak, kamorák csináltattak”. Szalárdi szerint: „ezen scholának mint külső, belső épületire, gyarapodására nézve a magyar birodalomban s még külső keresztyénségben is méltán nagy hire terjedett vala”. Ugyanő ír a két ispotályról és Szt. Márton „fördő bányájáról”.

Az eleven szellemi élettel kapcsolatban a nyomdászat is fellendült, különösen akkor, amikor iktári Bethlen István, a fejedelem öccse, Lüneburgból hozatott teljes nyomdai felszerelést. Ezzel az újítással a váradi tipográfia az erdélyi fejedelemségben az első helyre került. Ez időben Szenczi Kertész Ábrahám működött a nyomdában, akit a két Rákóczy fejedelem kiváló munkásságáért parazul kiállított, könyv alakú, festett díszű, címeres nemes levéllel (157. kép) tüntetett ki (1648). Az erdélyi kiadványokat ismételten Váradon nyomták, mégpedig úgy, hogy a papírost Erdélyből szállították (1646, 1648, 1653, 1659), a „fejedelem szekerezésének” számlájára. Tehát a kiadványokat a fejedelem támogatta, vagy éppen ő

rendelte meg. A fejedelemség legjelentősebb hivatalos kiadványát, az „Approbatæ Constitutiones Regni Transylvaniae”-t, amely II. Rákóczy György kezdeményezésére készült, Váradon nyomtatta Szenczi Kertész Ábrahám (156., 158. kép). A nyomda jó hírnevéről tanúskodik, hogy Stephanus Illyesi váradi nyomdász 1654-ben Lőcsén polgárjogot nyert. A váradi nyomda utolsó nagy munkája volt a folio alakú Biblia kinyomtatása, amelyet 1660-ban kezdtek meg; az ostrom idején a félig kész kiadványt a nyomdafelszereléssel együtt a várba menekítették, majd a kapitulációkor kiadatását írásba foglaltatták. A kapitulációnak ezt a pontját Ali basa valóban teljesítette, és így Szenczi Kertész Ábrahám nagy munkáját, a „Váradi Bibliá”-t Kolozsvárt befejezhette 1661-ben (160. kép).

A céhélet virágzott. A váradi céhekről az Approbatæ Constitutiones (1653) is megemlékezik. Részletesebb adatok csupán az ötvöscéhről vannak; tagjai közül jó néhány név szerint ismeretes, úgyszintén a pecsétje (159. kép), arról a mesterlevélről (142. kép), melyet a céhmesterek 1642-ben Kecskeméti Ötvös Péter részére állítottak ki (Kassa, Múzeum). Az építkezést folytató váradi kézművesekről, kőművesekről, ácsokról, asztalosokról, kovácsokról szintén szólnak a feljegyzések. Különösen figyelemre méltó, hogy a kolozsvári kőművesek fő céhmestere 1653-ban „Martinus Kepiro alias Varadi” volt.

A számos adattal szemben annál fájdalmasabb az emlékek hiánya. A helyi kőműves-kőfaragók tevékenységéről csupán csak két sírkő tájékozthat valamelyest. Az egyik (143. kép) Csobós János mészárosmester sírköve (1655), a kolozsvári ereszes síremlékek típusát követi: egyszerű sírkőlap, felső végén eresz-szerű hajlással, antiqua betűs magyar felirattal és fent olasz koszorúba foglalt mesterségjelvényvel. A másik sírkő (144. kép) díszes a jól megkomponált és kitűnően faragott címer. Domború faragása, a sisaktakarók ornamentikája kelet-magyarországi (sárospataki síremlékek), illetve Partium-beli faragványokra (az aranyosmedgyesi vár egyik ajtaja) emlékeztet. Az egyszerűsége és egyben erős kemény plaszticitásra való törekvés olyan jellemvonása, amely – stílusbeli változások ellenére is – összeköti az Ábrámffy- (1570) és a Scolari- (1526) síremlékekkel. Ebben szívósan megmaradó helyi sajátosság ismerhető fel. Az erdélyi és a felvidéki sírkövek merőben más jellegűek.

Várad kereskedelmi jelentősége is növekedett mind a Felvidék, mind a Partium és Erdély felé. Sőt békés időben a török kereskedők is feljártak Temesvárról, Lip-páról, Szegedről. Szálláshelyük és árusító boltjuk a város közepén, a Péntekhely utcában volt.

A XVII. század derekán a város belső szerkezete is megváltozott. Szalárdi szerint 1657-ben „democratico – aristocraticum regimen” alakult, amelynek tevékenységét, gondosságát igen dicséri. Szalárdi feljegyzései elének tárják a város szépségét is: házait, gyümölcsös kertjeit, szőlőit. A város „a felső váron felől való részében . . . a sok gyümölcsös és szőlőkertek miatt mint az erdő olyan volna” – írja a szemtanú Szalárdi. A szőlőket bethleni Bethlen János is magasztalja (excelsa vineta), két szőlőhegy nevét oklevelek említik: Omlás (1635), Dalyoshegijallia (1645). A város házai kőből és téglából épültek. Ezeknek az anyagát akarta 1692-ben Borgsdorf felhasználni a vár kijavításához. Közöttük nagyobb szabású nemesi kúriák is voltak: Kornis Zsigmond generálisé, valamint Gyulay Ferenc főkapitányé. Az utóbbiról Szalárdi tudósít: a Péntekhely utcában állott, „nagy fundusu, igen

nagy épületű” emeletes kúria volt, sarokbástyákkal, boltozott kapualjjal, nagy udvarral, „nagy tágas, lugasos kerttel”. A kisebb méretű, de jelentős épületek közé tartozhatott Boldvai Márton viceispán kúriája Olasziban és Szalárdi János fejedelmi secretarius háza, melynek ablak- és ajtóköveit Kolozsvárt faragták 1647-ben.

A város lakóit Bethlen Gábor 1616-ban „deák és kalmár nemes embereknek” nevezte. A következő évtizedekben azonban Várad „igen szép fejedelmi lakóhely” lett, amelyben „annyi fő ember szám, és nemesi és vitézlő rend lakja, hogy csak abból az egy helyből is egy fejedelem becsületes udvart erigálhat” – jelentette Trauzner János követ a lengyel királynak.

A török veszedelem közeledtével a város megerősítésére is gondot fordítottak. Ebeni István főkapitány 1659 április – júniusában az erődítéseket megújította és derekasan kiegészítette.

A hosszú évtizedekig tartó nagy alkotó tevékenységre és a virágzó városi életre iszonyatos pusztulás következett. A török ostrom 1660 július – augusztusában először letarolta a várost, azután súlyosan megrongálta a várat. A romlást kettős katasztrófa idézte elő: a török levezette a várárok vizét, melynek módját árulás folytán tudta meg, és így aknáival a vár közvetlen közelségébe férkőzhetett; a belső várban levő czajtház pedig vigyázatlanság folytán felrobbant, és az ott felhalmozott temérdek hadianyag megsemmisült. A rettentő küzdelemben a várőrség kétharmada elesett, közöttük ifjabb Ibrányi Mihály. Segítségét hiába vártak... Augusztus 27-én a kapituláció elkerülhetetlenül bekövetkezett. A kapitulációs pontokat feltehetőleg Szalárdi fogalmazta. Bennük meghatóan fejeződik ki a kulturális javak mentésére irányuló törekvés. A védők nemcsak saját életükre gondoltak, hanem a nyomdára, a félig kinyomott Biblia példányaira, a scholára, az egyházra, az „ország leveleire . . .”

10. A TÖRÖK URALOM KORA

Ali basa nagy pompával vonult be a várba. Ágyúsortűzzel, puskasortűzzel, dobpergéssel, éjjeli kivilágítással ünnepeltek és zsákmányt osztottak – amiképpen erről a szemtanú Evlia Cselebi tudósít. A győzelem mámorában és fanatizmusukban a királyszobrokat, valamint Szent László lovas szobrát összevagdalták. Utóbb valamennyit Belgrádba szállították, hogy ott ágyúöntésre használják fel.

Az ostromban megsemmisült a nyári ház az Aranyos bástyán; a bástyákon és a közfalakon törések támadtak; a belső várban megrongálódott az északkeleti sor, és a robbanás leszakította az élés és czajtház bástya külső falát a Veres bástyával szemközt.

A török azonnal hozzálátott a vár helyreállításához.⁵² A várárok kitisztítására és a kőfalak meg a bástyák megújítására a hódoltság parasztságát hajtotta fel. A belső vár kijavításához is serényen hozzákezdtek. Már 1660 szeptemberében jelentik: „Az Varadon minden Palotakat megh epittetenek.” Ezekben most már a török basa székelt „az hatalmas és győzhetetlen Császárunknak vegh Varad varanak fő gondviselője, az tekintetes és nagysagaos Szinan Basa” – ahogy magát nevezte (1660. nov. 15.). A vártemplomot – ahol egykor az ifjabb Rákóczy tartotta hála-

adó istentiszteletét a törökön aratott győzelme után – mecsetté alakították át 1662-ben. Mindezeket az építkezéseket főként Debrecentől kikövetelt kézművesekkel végeztették el, ugyancsak Debrecentől kizsarolt építőanyaggal. A helyreállítás hathatós volt; az 1691–1692-ben készült metszeteken és rajzokon mind a külső, mind a belső vár viszonylagos épségben látható.

A vár a török időben egy szomorú épülettel egészült ki: a börtönnel, melyet a belső várudvar közepén építettek fel. Innen írták segélykérő leveleiket a magyar foglyok: „Mi az varadi siralmas tömlöczben nyomorgo szegen keresztyen rab-sagh” (1665).

11. A BÉCSI HADITANÁCS (HOFKRIEGSRAT) KORA

A felszabadító hadjárat során 1691 októberében értek a császári csapatok Várad alá, majd kéthetes sikertelen ostrom után körülzárták a várost és a várat. Az újabb ostromra 1692 májusában került sor, mely június 6-án a török kapitulációjával végződött.

A csapatok ismételt felvonulása, a hosszadalmas ostromműveletek betetőzték azt a pusztítást, amelyet a török 32 éven át folytatott. Bihar vármegyének 1692. évi összeírása⁵³ iszonyatos képet tár elénk az elnéptelenedett, tönkretett falvakról. A pusztulást mai napiglan megrendítően szemléltetik a határtalanul széles mezőkön magánosan felmeredő középkori templomtornyok (Herpály, Belényesszentmiklós stb.). Várad városa is merő pusztasággá vált, annyira, hogy a házak köveit, tégláit a vár helyreállítására akarták felhasználni.

Az ostrom során a külső vár bástyái és falai megrongálódtak, az aknázások és robbanások sok kárt okoztak. A Csonka és az Aranyos bástyán törés támadt, a Harangos torony leégett. A belső várnak csupán a tetőzete pusztult el (131., 165. kép).

A bécsi Haditanácstól kiküldött várparancsnokok nagy igyekezettel láttak a vár helyreállítási munkálataihoz, de lassan haladhattak, mert a segélypénzek késtek, sőt előfordult, hogy nem is kapták meg a teljes összeget, mert közben másra fordították. Mikor XII. Ince pápa 1692. augusztus 2-án újabb összeget, 60 000 forintot utaltatott ki Várad megerősítésére, kikötötte, hogy az nem fordítható más célra: „venga impiegata in risarcimento delle fortificazioni del Gran Varadino e non in altro uso.” Mindazáltal ez az összeg még szeptember közepén sem érkezett meg Váradra. A pénzek lassú folyósításán kívül a munkáshiány is akadályokat okozott. A kipusztított Váradban és Biharban kézművest nem találtak. Ezért 1692 júliusában a budai kamara építészét, Venerio Ceresolát rendelték Váradra egy ácsmesterrel, harminc ácslegénnyel, hatvan kőművessel. A nehézségek azonban korántsem enyhültek. Végül is 1692 augusztusában nagy nehezen Bécsből hozattak kőműveseket és ácsokat. Építőanyag viszont volt, mert azt a város házaiból és templomai-ból akarták kitermelni (Borgsdorf jelentése 1692).

Mindazáltal a nehézségek ellenére is a legszükségesebb munkálatok elkészültek. Ez elsősorban Corbelli várparancsnoknak köszönhető, aki méltányolva a belső vár építészeti szépségét és jelentőségét, még a tél beállta előtt befedette a „gran Palazzo”-t, hogy megmentse „a szép boltozatokat” (per conservar li belli vólti

che vi sono), és helyreállította a földszinti nagytermeket (gran stanza a volto a pie piano), valamint a templomot. Ennek gondozását pedig a jezsuitákra bízta. A munkálatokról és a tervekről Corbelli 1692. szeptember 15-én kelt levelében számolt be, amelyet másolatban megküldtek a pápának.

Hasonló megértést és megbecsülést tanúsított a vár iránt Borgsdorf császári hadimérnök. A bécsi Haditanácsnak (Hofkriegsrat) küldött jelentésében (1692) mind a külső, mind a belső vár helyreállítását javasolja (167. kép). A külső vár korszerűsítésére új védőműveket tervezett a barokk kor bonyolultabb bástya-rendszere szerint, amelyet rajzban is kidolgozott. Tervében (170. kép) a külső vár ötszögét különféle védőművekkel újabb erődítés-övezetbe foglalta, és pedig átlósan egymásba helyezett, kettős ötágú csillag alakban. Egyben a régi erődítés-övezet falmagasságát csökkenteni akarta. Korszerűsítő nagy terve azonban sohasem valósulhatott meg. Borgsdorf a belső várra is gondolt, és fenntartását javasolta, mivel falai jó állapotban vannak (Was nun die Wantmauren an langet, seint dieselbe annoch in guten Stant), csak a toronybástyák magasságát kívánta csökkenteni. Véleményét így összegezi: „Wesswegen denn so schöne Vorttheile wil zubeobachten sein. Vnd Meines Erachtens das Schlos nicht allein in Vorigen Stand soll gesetzt, sondern auch Verbessert werden. Nemblich auf solche Weise, dass man darinnen den fürnehmsten Kern von der Guarnison Logire als den Commandanten mit dem Staab; das Zeug-Magazin Vnd proviant-Hauss.” Ezt a tervet a XVIII. század folyamán sok huzavonával meg is valósították. A belső vár a tiszántúli katonai parancsnokság székhelye lett.

A nehezen bár, de mégis meginduló helyreállítási munkálatokat – melyek 1696-ban is folytak – a századfordulón a súlyosbodó politikai helyzet, főként a kuruc mozgalmak hátráltatták, és egy időre meg is szakították. A vezérlő fejedelmek, II. Rákóczi Ferencnek a csapatai 1703-ban elfoglalták Várad-Olaszit; a várat ugyan bevenni nem tudták, de körülzárva tartották 1706-ig. Ez időben nyilván minden munka szünetelt.

Az építkezések – az eddigi adatok szerint – csak az 1720-as években indultak meg újból, akkor is Csáky kardinális kölcsönéből. A várparancsnokok állandó pénzhiánnyal küzdöttek, a „Baugelder” állandó tétel a feljegyzésekben. Az építőanyag beszerzése és az építőmunkások szerződtetése azonban ebben az időben kevesebb nehézséggel járt, mint az 1692-es ostrom utáni években, mert hiszen ekkor már a polgári város is épült. Viszont igen akadályozta a munkát, hogy a várparancsnokok többszöri kérésre-sürgetésre is csak nagy nehezen kaphattak mérnököt, illetve hadiépítész.

A XVIII. század második negyedében három mérnök dolgozott Váradon: Doxat (1728, 1730, 1731, 1732), Roseau vagy másként Rousseau (1732, 1733), akit Szegedről hívtak Váradra, és végül Karl von Cornidi (1735, 1736). A munkálatok eredményéről a magyar kincstárnak 1735. június 14-én kelt összeírása így nyilatkozik: „interna aedificia superiorum temporum oppugnationibus (uti conscriptio Anni 1725 innumeret) labefactata ac in Parte destructa fuerant, his autem praeterlapsis annis, per Suam Maestatem Sacratissimam Dominum Dnum Clementissimum ad statum perfectum deducta, et restaurata conspiciuntur, quaeve aedificia Praesidij illius Partium Trans-Tybiscanarum Generalis commendans, ejusdem officialibus inhabitare solet.” (A belső épületek az elmúlt idők ostromai alatt

megrongálódtak, és részben elpusztultak, amint azt az 1725. évi összeírás felsorolja: az elmúlt években azonban Ő felsége legkegyelmesebb Urunk által tökéletes állapotba helyeztetek és megújítva láthatók; ezekben az épületekben a Tiszántúli helyőrség parancsnok-generálisa szokott lakni tisztjeivel.)

A XVIII. század harmadik negyedében Benzini (1752), majd Lodovico Marini (de Marinj 1775 – 1776) hadimérnökök irányították az építkezéseket mind a külső, mind a belső várban.

Mivel az építési iratokat, szerződések, számadásokat, a hadimérnökök jelentéseit, közöttük Cornidi igen fontos iratait, a bécsi Kriegsarchivból kiselejtezték, csupán csak a Haditanács szűkszavú Protocollum- és Index-bejegyzései tájékoztatnak a munkálatokról, amelyek túlnyomórészt javítások, illetve átalakítások voltak. Ezekben a feljegyzésekben a következő ismétlődő tételek találhatók: a vár hídja – Vöstungs bruckhen (1722, 1725, 1730, 1731, 1740, 1742); ároktisztítás (1728, 1731); belső bástyák (die inneren Pasteyen errichtet 1728); Garnisons Cassernen (1730, 1731, 1735, 1737, 1738, 1742); Zeugs Cassernen (1732, 1733, 1734, 1735); Commandanten Quartier (pinceboltozás 1732, javítások 1738, 1739, 1742); Fortifications Werckhen (javítások, változtatások 1732-ben Doxat mérnök irányításával, 1733-ban Roseau, másként Rousseau mérnök vezetésével); Ravelin vor dem Thor (1732); Offiziers Stallungen (1733); Pulvermagazin (1733, 1739); Artilleriesten Cassernen (1732, 1734); Zeughaus (1734); a bástyák magasságának csökkentése (1736, mérnök Cornidi); Ingenieur Quartier (1736, 1739); Offiziers Quartier (1737, 1742); Wachstuben (1742); Garten és Gartenhaus a parancsnok részére (1752); a leégett épületek tetőzetének helyreállítása (1770). Külön megemlítendő, hogy 1722-ben a várnak állandó órása volt évi 52 forint 80 dénár fizetéssel, aki ezért tartozott „Horologium Arcense continuo dirigere” (a vár óráját állandóan igazítani). Tehát Rákóczy órás-tornyát helyreállították. Ugyanerre vonatkozhatik az 1754. évi feljegyzés: „Zu Grosswardein befindlicher alter Thurm, Selben reparirung und herstellung.” Később, 1760 körül, a toronysisakot megváltoztatták, a régi megromlott helyébe kőfalat húztak: „ein Kasten von Mauerwerk . . . mit einer leichten Dachung.” (Adattár III. 38. sz.) Végül az építkezések utolsó szakaszában 1775 – 1776-ban felépítették a barokk stílusú új vártemplomot a tornyával együtt.

A feljegyzéseket néhány igen fontos tervrajz egészíti ki, illetve azok részletes legendái. A leglényegesebbek ebből a szempontból a következők: az 1752 körül készült tervrajz (175. kép), mely feltehetőleg Benzini mérnök munkája és Lodovico Marini igen szép rajzai 1775 – 1776-ból (176 – 179. kép), melyeket nevével jelzett (De Marinj). E rajzok alapján teljes áttekintést kapunk a belső várról, olyannyira, hogy helyiségeinek beosztása, sorrendje is felvázolható mind az 1752-es állapot, mind az 1775 – 1776-os állapot szerint (Adattár 331 – 333). A végső, a lényegében ma is fennálló állapotot Marini rajzai mutatják. Ezek alapján a XVIII. századi új építkezések világosan meghatározhatók. Nagyobb átalakításokat az északnyugati és az északkeleti szárnyon végeztek. Teljesen újonnan építették fel a vártemplomot, de nem a régi helyén, a déli szárnyon, hanem az északkeletin, mindazáltal az eredeti elgondolás szerint beleillesztve az ötszög oldalvonalába. Hasonlóképpen a XVII. századi építkezések stílusában egészítették ki az árkádsorokat, főként az északnyugati szárnyon (188. kép). Merőben új építkezés volt az épületszárnyak harmadik

szingje. Tüzetes épület- és falkutatás feladata lenne a XVII. és a XVIII. századi építkezések szabatos és részletes meghatározása, megkülönböztetése.

A várépítkezések a XVIII. században mindenestül a bécsi Haditanács kezében voltak, teljesen függetlenül a várostól és az országtól – a korábbi XVI–XVII. századi munkálatokkal ellentétben. Ennek következtében a rendeltetésében és helyzetében elszigetelt épületkomplexus felé alig mutatkozott érdeklődés. A várat közöny és értetlenség vette körül, ami megdöbbentő módon nyilatkozott meg a XVIII. századi kiadványok szűkös és nemegyszer hamis és célzatos közléseiben. Csupán a század végén fordult a történeti érdeklődés a nagy múltú vár felé. Ennek első szerény jele az volt, hogy Rhédey Lajos biztatására Eperjesi Tertina Mihály megírta a vár rövid történetét, jórészt hadtörténeti szempontból.

A vár elszigetelődését, az új településektől való különválását jól szemlélteti Halácsy Sándor térképe (1859), mely magyar (182. kép) és német kiadásban jelent meg, valamint Pollák Zsigmond fametszete (1857), mely a tájról, az új városképről és ebben a vár helyzetéről igen jó fogalmat ad (181. kép).

A XIX. század második felében a módszeres történeti kutatások keltették fel a nagyobb érdeklődést, mégpedig a vár középkori múltja felé. Ez lényegileg Bunyitay Vince háromkötetes nagy munkájának (A váradi püspökség története. 1883–1884) köszönhető. Bunyitay azonban – céljának megfelelően – elsősorban a középkori várnak és a székesegyháznak a múltját kutatta. Az újkori várral csak a hadtörténetészek foglalkoztak, de csupán hadászati szempontból, építészettörténeti jelentőségét nem ismerték fel.

Bunyitay munkájával csaknem egyidejűleg igen nagy változás ment végbe a belső várban, melynek jó és rossz következményei egyaránt megmutatkoztak. 1881-ben ugyanis részlegesen lebontották és átépítették a belső vár nyugati és déli szárnyát, azaz Bethlen palotáját rongálták, ami súlyosabb veszteség volt minden ostromkárnál. Az átépítés sivár kaszárnya épületet eredményezett. E nagy veszteséggel szemben viszont nagy nyereség volt, hogy éppen a bontáskor kerültek napfényre a középkori székesegyház falmaradványai és töredékei. Ezen a nyomon megindulhatott a rendszeres ásatás mind 1881–1883-ban, mind 1911–1912-ben.

*

Várad vára, az egykori „szép végház” mindenféle pusztulás és pusztítás ellenére ma is sokat őriz régi szépségéből, nagyságából. A külső vár lényegileg érintetlen, az Aranyos és Bethlen-bástyák hatalmas tömegei, lendületes körvonalai ma is zavartalanul hatnak. A belső várban ugyan az eredeti elgondolás elhomályosult, de ügyes restaurálással fel lehetne idézni. A befalazott árkádok kibontásával az udvar gyönyörű késő renaissance térré alakulna át. A boltozatos folyosók, a hatalmas boltozatos termek szintén jelentőségükhöz mérten érvényesülhetnének. A váradi vár ezzel Közép-Európa egyedülálló építészeti nevezetességévé válhatna, mert sem Erdélyben, sem a környező országokban hozzá fogható késő renaissance vár nincsen. A merészen megtervezett, nagyszabású épületkomplexus a nagy építő fejedelmeknek: Báthory Istvánnak, Bethlen Gábornak, I. Rákóczy Györgynek méltó monumentuma.

JEGYZETEK

A várra, a székesegyházra, általában Váradra vonatkozó adatok dátum szerint megtalálhatók az Adattárban, és tárgy szerint az I., II., III., IV. Appendixben. A tanulmány jegyzetei csupán az egyéb történeti adatokat, művészettörténeti analógiákat tartalmazzák. A rövidítések feloldását l. az Adattárban a 10–21. lapon, illetve az Általános rövidítésjegyzékben a 82–88. lapon.

¹ A középkori névhasználatról a következő oklevelek tájékoztatnak: Szent Lászlónak 1089-ben kelt, de csupán átiratban fennmaradt oklevelében ez olvasható: „populum Varadyensem de Byhor”. (*Zichy Okmánytár*, I. Pest 1871. 1. — Az oklevél azonban nem bihari birtokra vonatkozik.) — IV. Lászlónak 1279. január 30-án kelt oklevelében: „accedentes... Waradinum de Byhorino” (*Györffy* 1966. 682.). — Károly Róbertnek 1322. május 3-án kelt oklevelében: „datum in Byhor Waradino” (uo. 683.). — A magyar szövegű Szent László-énekben (1468–1478): „bihar varad”.

² A bihari földvárakról Römer Flóris jegyzetei 1884-ből. Széchényi Ktár, Kézirattár. LVI/K. 455. (Belényesszentmiklós).

³ *Györffy* 1966. 616.

⁴ *Szücs István*, Debrecen város történelme. Debrecen 1870. I. 292. (az adatok és a metszet közlése). Újabb irodalom: *Balogh István*, A debreceni Nagytemplom. Bp. 1962. 11.; *Balogh István*, Debrecen. Bp. 1958. 14–17.; *Entz Géza*, A debreceni Szt. András-templom. — Hajdú-Bihar műemlékei, irodalmi emlékhelyei, népművészete. Debrecen 1972. 47–53.

⁵ *Balogh* 1939. 529, 538.; *Entz Géza*, Székely templomerdők. Szépművészet. 1944. 4. sz.

⁶ *Györffy* 1966. 572.; *Anonymus*, Gesta Hungarorum. Györffy György jegyzeteivel. Bp. 1975. 165. és a térképen (Anonymus Magyarországja 1200 körül) is jelezve.

⁷ A szerző tudatában van annak, hogy gondolatának ellentmondanak, amint hogy Entz Géza, a munka lektora is ellentmondott. Mégis úgy véli, hogy megemlítendő — jóllehet erős fenntartással, csupán csak mint sejthető lehetőség, mint feltételezett feltevés.

Entz Géza ellenvetései: nem valószínű, hogy lakótorony volt, nem bizonyos, hogy nyugaton állott, a debreceni torony a XVII. században épült.

A szerző úgy véli, hogy a váradi torony a XI. században mindenképp védelmi épület volt, akkor is, ha talán nem is a nyugati lakótoronyok (donjonok) mintájára épült. Az 1598. leltár topográfiai megjelölése, ha nem is közvetlenül, de mégis világosan a vár nyugati oldalára utal. A torony építőanyaga — az alföldi és főként a bihari várak és templomok példájából következően — valószínűleg a téglá volt. Téglának és földsáncnak a kapcsolata pedig még az újkori várban is hosszú ideig fennállt. Végül a debreceni Veres toronynak olyanok az arányai, hogy semmiképpen sem illenek bele a XVII. századba, jóllehet építési adatok vannak 1640–1642-ből Szücs István közlése szerint, amire a szerző az Appendixben hivatkozik is. A torony XVII. századi építésének feltehetőleg voltak középkori előzményei, amint ez a vele egykorú (1640), de merőben más jellegű váradi harangos torony (147. a. kép) ellentétes arányaiból következtethető. Az egykori Szt. András-templom területén folyó ásátásokról: *Módy György*, A debreceni Nagytemplom körüli ásátás eredménye. Honismeret. 1982/3. 10–11.

⁸ Géza herceg (I. Géza), Szent László bátyja, Anonymus szerint Iggyfonban vadászott (Iggyfon = szent sűrű, szent erdő), amely a bihari Rézhegységgel azonos. (*Anonymus*, Gesta Hungarorum. Bp. 1975. 151. Pais D. és Györffy Gy. jegyzete.)

⁹ Négytoronyos, háromhajós bazilika került napfényre Pusztaszeren (Trogmayer Ottó ásátása), tehát nem messze Váradtól, légvonalban mintegy 170 kilométernyire. (*Trogmayer O.*

— *Zombori I.*, Szermonostortól Ópusztaszerig. Bp. 1980. 18.) A négytornyos templomtípusnak az eredete hazai vonatkozásban még tisztázásra vár.

¹⁰ A váradi püspökséghez tartozó Árpád-kori templomokról: *Bunyitay III.* 1884. 238—239. (Herpály), 385—391. (Belényesszentmiklós), 473—476. (Tamáshida); *Gohl Ö.*, A nagyváradi püspökség egyházi emlékeinek statisztikája. Arch. Ért. 1897. 373.; Biharvármegye és Nagyvárad. Bp. (1901.) 455—456, 471. stb. — Magyarország vármegyéi és városai. Szerk. Borovszky S.; Magyarország műemlékei. Szerk. Forster Gy. I. 1905. 229. (Belényesszentmiklós stb.); *Avram, A.*, Arhitectura romanică din Crisana. Oradea 1969.; *Avram, A.*, Romanesque basilicas of Bihor. Revue roumaine d'histoire de l'art. VI. 1969. 69, 79.; *Avram—Godea* 1975. 7—23.; *Dumitrașcu, S.*, Monumente restaurate in județul Bihor. Oradea 1976.

Tamásdát Rogerius német falunak nevezi (dictum Pontem Thome Theutonicorum villam — S.R.H. II. 1938. 545, 547.), neve azonban — Tamáshida — magyar eredetről tanúskodik.

A középkori bihari várakról legújabban *Fügedi* 1977. 1. sz. Adorján; 4. sz. Almás; 45. sz. Fenes; 155. sz. Kőrösszeg; 254. sz. Súlyomkő.

Az almszmonostori töredéket *Kabay Béla* találta meg és közölte: *Korunk* (Kolozsvár). 1973. 11. sz.

¹¹ *Balogh Ilona*, Adatok az olasz románkori szobrászat magyarországi hatásához. Arch. Ért. 1932—1933. 112—113.; *Dercsényi Dezső*, XI. századi kőfaragóműhely Budán. — Budapest Régiségei. XIII. 1943. 257—293., 1. és 3. kép (budai töredékek).

¹² *Entz Géza*, A gyulafehérvári székesegyház. Bp. 1958. 47. kép; *Entz Géza*, Kötár. — Móra Ferenc Múzeum, Szeged, é. n. (1965?) 9.

¹³ *Balogh, J.*, Katalog der ausländischen Bildwerke des Museums der Bildenden Künste in Budapest. Bp. 1975. S. 36. Nr. 13.

¹⁴ Dionisius artifex-re vonatkozó dokumentum (1226) csak a sír felnyitásáról szól. Tehát merőben alaptalan az új síremlék kifaragását neki tulajdonítani.

¹⁵ *Rademacher, Fr.*, Der thronende Christus der Chorschranken aus Gustorf. Köln—Graz, 1964. Abb. 1, 72, 97.; *Marosi E.*, A románkor művészete. Bp. 1972. 65.

¹⁶ *Bartoniék Emma*, Az Árpádok érc pecsétjei. Turul. 1924—1925. 15—17.

¹⁷ *Balogh Jolán*, Studi nella collezione di sculpture. Acta Historiae Artium. XV. 1969. 78. — A győri káptalannak 1281-ből való pecsétjén a váradira emlékeztető, de azzal nem azonos ábrázolás látható: trónoló Mária, bal karján a szemközt előre forduló, áldó gyermek Jézussal. (*Kumorovitz Bernát*, A magyar pecséthasználat története a középkorban. Bp. 1944. 28. kép.)

¹⁸ Félalakos királybüllák: II. Géza ólombüllája, Barbarossa Frigyes aranybüllája (*Bartoniék* i. m. 13.).

¹⁹ *Hoffmann Edith*, Régi magyar bibliofilek. Bp. 1929. 17—21. (irodalommal); *Képes Krónika*. I—II. Hasonmás kiadás. Bp. 1964. *Dercsényi D.*, *Csapodiné Gárdonyi K.*, *Mezey L.* tanulmányaival; *Bilderchronik*. I—II. Faksimiledruck. Bp. 1968. Hgg. von *D. Dercsényi*; A magyar irodalomtörténet bibliográfiája. I. Bp. 1972. 182—183. (Részletes irodalommal.) — Adattár. 34—35. *Balogh J.*, Az Anjou-kor kérdéseiről. Művészettörténeti Értesítő. 1981. 146—147.

²⁰ Hasonló típusú, de régiesebb stílusú pecsét: László kalocsai érsek pecsétje ülő szent alakjával (*Pór Antal*, Nagy Lajos király. Bp. 1892. 261.). — A Báthory-pecsétéhez hasonló típusú pecsét Pál apostol ülő alakjával: Pisa, Museo Civico, Medagliere Supino (*Middeldorf, U.*, Alcuni sigilli pisani del Trecento. Civiltà delle arte minori in Toscana. Firenze 1973. 185—191. fig. 1.).

²¹ *Vö. Goldschmidt, A.*, Gotische Madonnenstatuen in Deutschland. Augsburg 1923. Abb. 22. (Köln, 1420 körül), 23. (Nürnberg, 1430 körül). De mindezek a szobrok későbbiek, mint Lukács püspök pecsétje.

²² A váradi szobortöredék, illetve az eredeti bronz szobrászi fejlettsége, protorenaissance jellege akkor mutatkozik meg a legjobban, ha az északi művészet hasonló álló szobraival vetjük össze, mint például a François I. de Sorez († 1392) síremlékén látható vitézekkel (*Deonna, W.*, La sculpture suisse. Bâle 1946. 60.); vagy német szobrokkal, a frankfurti Nagy Károlyal (1365 körül), a nürnbergi Szt. Vencellel, a bécsi Stefansdom hercegeivel, a prágai Szt. Vencellel (Die Parler und der schöne Stil. Hgg. von A. Legner. Katalog. Köln 1978. I. 239., 363.; II. 418.; III. 23.).

²³ *Balogh* 1934/I. 6–15. kép.

²⁴ *Carli, E.*, Su alcuni smalti senesi. *Antichità viva*. No. 1. 1968.

²⁵ *Legner, A.*, Gotische Bildwerke aus dem Liebieghaus. Frankfurt a. M. 1966. Taf. 25.

²⁶ Kolozsvár középkori magyar lakosságára nézve l.: *Balogh* 1934/II. 63–66.; *Makkai László*, Társadalom és nemzetiség a középkori Kolozsváron. *Kolozsvári Szemle*. 1942. 87–111.

²⁷ A magyar és német, illetve a magyar és szász lovasábrázolások ellentétét, valamint a magyar és szász fejtípusok szembeállítását l.: *Balogh, J.*, Martin et Georges sculpteurs de Kolozsvár. *Nouvelle Revue de Hongrie*. 1936. 251–259.; *Balogh* 1943. 14–18. kép.

²⁹ A Szent György-szobor stílus elemzése elébünk tárta kompozíciójának fő tényezőit: a ló – lovas – és a sárkány térbeli egybekapcsolódását körben forgó mozdulatok által, a ló klasszikus eredetű, olaszos jellegű, organikus mintázását, a növényekkel teleszórt sziklás talapat sajátosságait. Valamennyinek az eredete kimutatható az olasz művészetben.

Ezzel szemben a legújabbban Jaromir Homolka prágai professzor – Kutil régebbi feltevéseit követve – a szobor mintázását Peter Parlernek tulajdonítja, a kolozsvári szobrászok munkáját csupán az öntésre redukálja (a kölni Parler kiállítás katalógusa 1978). Ennek a feltevézésnek a szobor szignatúrája kategorikusan ellentmond. Ha a testvérpár mellett a fő feladat egy harmadik mesternek jutott volna, akkor ennek feltétlenül jelezve kellett volna lennie a részletes feliratban, mely egykor az elkallódott pajzson volt látható, másolatokban azonban fennmaradt. Ha Márton és György csupán csak öntömesterek lettek volna, akkor hogyan alkothatták volna meg a korábbi váradi királysobrokat (1360-as évek) és a későbbi (1390) váradi lovas szobrot? A váradi szobrok igen részletes névjelzéseiben (feri fecit has sanctorum imagines per Martinum et Georgium . . . ; hoc opus fieri fecit . . . per magistros Martinum et Georgium de Colosvar . . .) sincs egy szó sem valamilyen modelláló szobrászról, tehát mindezek a szobrok mindenestől a testvérpár alkotásai voltak. Végezetül hangsúlyozni kell, hogy a Szent György-szobor névjelzésének a Balbinus-féle másolatában (1677) olvasható anakronisztikusan klasszicizáló kifejezésével (conflatum) szemben az 1749-ből származó feljegyzés így közli a feliratot: „Ao 1373 completum est hoc opus imaginis Sti Georgii per Martinum et Georgium de Chilenburg (Chilenburch).” Tehát a teljes opus.

Homolka feltevése támogatására Peter Parler néhány művét említi: a kutya-macska körbenforgó csoportját a prágai Sz. Vitus-dóm belső triforiumán, a Przemysl-síremlékek oroszlanjait. Az állatok mozdulatait vagy erősebb térbeli mozgását ábrázoló szobrokat valóban találhatunk az Alpoktól északra is, mindazáltal a Szent György-szobor kompozíciójának a teljességére az északi művészetben példa nincsen, ellenben az olaszban igen. Peter Parler munkásságában olasz hatás nem mutatkozik, a Szent Györgyben ellenben igen erősen, – amint erről a tanulmányomban szólottam. A legcsekélyebb jel sincs arra, hogy Peter Parler olasz kompozíciót átvett volna, hogy antik-olasz organikus lovat faragott volna, hogy a talajábrázolásban Andrea Pisano-t követte volna. Nem mellőzhető szempont az sem, hogy mi oka lett volna egy német művésznek a csehországi Prágában Szent Györgyöt magyar hajviselettel, lovát pedig magyar nyereggel ábrázolnia. Ami pedig a Szent György fejének és Schweidnitz Anna mellszobrának egymás mellé helyezését illeti, abban éppenséggel nem a hasonlóságok, hanem az ellentétek mutatkoznak meg, hajviseletük korántsem azonos. A szemközi nézetekben az ellentét még nyilvánvalóbb.

A Szent György-szobor eredet-kérdéséről az elhunyt kiváló cseh művészettörténész, Viktor Kotrba így nyilatkozott: „Der offenbar als ein Erzeugnis der Hofkunst der Anjou Dynastie in Ungarn gegossene Prager Reiter.” (*Anzeiger des Germanischen Nationalmuseums*. 1969. 23.) Megállapítása tökéletesen megfelel a valóságnak.

Hasonlóképpen nyilatkozott 1934-ben Theodor Müller. Miután a trencsényi hermát a Parler irányába helyezte, így folytatja: „von der sich (vagyis von der Richtung der Parlerischen Bildkunst) die goldschmiedehafte Konzision der Georgsgruppe deutlich abhebt. Dessen künstlerische Wurzel ist nicht einer bestimmten lokalen monumentalplastischen Tradition zu suchen, sondern in einer überterritorialen, letzten Endes wohl stark italienisch bedingten Kultur, deren formale Bildung sich am besten an Miniaturen belegen lässt.” (*Die deutsche Kunst in Siebenbürgen*. Hgg. von V. Roth. Berlin–Hermannstadt/Sibiu 1934. 117.)

Megemlítendő még, hogy az irodalomban ismételt kísérlet a Szent György-szobornak valamilyen stílári összekapcsolása azokkal a lovasábrázolásokkal, amelyek a bécsi Singer-

tor (Stefansdom) és a prágai Teynkirche domborművein láthatók. Közöttük azonban nem hasonlóságok mutatkoznak, hanem éles ellentétek. A testvérpár munkásságának ezekhez a gótikus lovacskákhoz semmi köze sincs.

²⁹ A késői másolatokból ismert feliratban a Clusenberch helynév feltétlenül téves, ilyen névforma sem a hazai oklevelekben, sem a külföldi, középkori úti feljegyzésekben (itinerarium) nem fordul elő. Az eredeti helymegjelölés kétségtelenül Clusenbug vagy Clusenburch lehetett. (*Balogh* 1934/I. 27–28.; *Balogh* 1943. 39.; Adattár 311.)

³⁰ *Unterkircher, F.*, Inventar der illuminierten Handschriften . . . der Öst. Nationalbibliothek. I. Wien 1957. S. 57. (um 1380).

³¹ *Carli, E.*, Goro di Gregorio, Firenze 1946. tav. XVIII.

³² Bizánci mozaik: Krisztus mellkép, 1150 körül, Firenze, Museo Nazionale (*Talbot Rice, D.*, The Art of Byzantium. London 1959. Fig. 169.). — Olasz falfestmények: töredék Gallianóból, a San Vincenzo templomból, az egyik donátor, Ariberto Intimiano alakjával, 1007 után, Milano, Ambrosiana (*Marle, R. v.*, The Development of the Italian Schools of Painting. I. The Hague 1923. 174.); Sant Angelo in Formis, Trónoló Krisztus 1072–1087. (*Demus, O.*, Romanesque Mural Painting. London 1970. Pl. I. Fig. 20.)

³³ A haj stilizálásához megemlíjtük még Vercelli katedrálisának ezüst feszületét a X–XI. századból. (*Decker, H.*, Romanesque Art in Italy. London 1958. Plate 31.) — A Szt. Simeon zárai tumbáján levő domborművek is hasonló hajstilizálást mutatnak (*Balogh* 1934/I. 29–30. kép), valamint Nagy Lajos alakja az egyik domborművön (55. kép).

A herma kiegyensúlyozottan megkomponált, a talapzatsávvval tektonikusan lezárt mellkép formájához a legközelebb áll San Zanobi ereklyetartója (1330) Andrea Ardititől (Firenze, Duomo).

³⁴ *Zolnay László*, A körmöcbányai Curia Civitatis gótikus torzói. Művészettörténeti Értesítő. 1977. 47. I. 11. kép.

³⁵ Előfordul olasz falfestményeken (I. a 32. jegyzetet), a francia freskófestészetben (Saint Savin, Noé családja. — *Focillon, H.*, Peintures romanes des églises de France. Paris 1938. Pl. 15.); és Magyarországon is, Feldebrőn, a falfestmények alakjain, mind a Krisztus-fejen, mind az angyalén (*Tóth Melinda*, Árpád-kori falfestészet. Bp. 1974. 21. kép).

³⁶ Az olasz Imago pietatis ábrázolásokra nézve I.: *Balogh J.*, Un capolavoro sconosciuto del Verrocchio. Acta Historiae Artium. VIII. 1962. 85–98. fig. 32–42. (irodalommal). — Korai magyar Imago pietatis ábrázolások a magyarfenesi és a csarodai freskón.

³⁷ A Thelegdi kúriáját említi a várადhegyfoki káptalan oklevele (1561) Thelegdi Mihály és Miklós egyezségéről. Ekkor a kúriát és a kertet megosztották. A gyámkő Thelegdi István alvajda, kincstartó (†1514) építkezéséből származhatik. Ugyanő a templomot — mint a fenti oklevél írja: „ampliasset et edificio, ut conspicitur, insigni decorasset, id, quod manifeste omnibus constaret.” (*Bunyitay Vince*, Adatok a XVI. század történetéhez. Tört. Tár. 1887. 370). Thelegdi mecénási tevékenységéről: *Balogh* 1943. 194, 270–271.

³⁸ *Balogh, J.*, Die Anfänge der Renaissance in Ungarn. Graz 1975. Abb. 89.

³⁹ *Balogh* 1933. 21.; *Balogh* 1943. 97. kép.

⁴⁰ *Balogh Jolán*, Az esztergomi Bakócz kápolna. Bp. 1955. 100. I. 159. kép.

⁴¹ *Balogh* 1975. 104–105. I., 54., 55., 56. kép.

⁴² Az 1947-ben Kolozsvárt megjelent tanulmányomban téves közlés alapján hibásan írtam az Aranyos bástya évszámát 1583-nak.

⁴³ Az architectus itt ácsmestert jelent. Calepinus szótára, melynek magyar része erdélyi eredetű, az architectust fő-ácsmesternek fordítja. (Ambrosii Calepini Dictionarium decem linguarum. Lugduni 1585. Kiadta *Melich J.* Bp. 1912. 19.)

⁴⁴ A székessyház lebontását mint a vallási türelmetlenség tettét és példátlan vandalizmust vetették Bethlen szemére, de igaztalanul, mert sem a kor felfogását, sem a vár történetét nem vették tekintetbe. A XVII. század nem ismerte a műemlékvédelem gondolatát. Rómában a régi San Pietrót, Nagy Konstantinus bazilikáját ugyanez idő tájt aggodalom és lelkiismeretfurdalás nélkül lebontották, ugyanígy tettek a XVIII. században az esztergomi székessyházzal és később a székessyehérvári főtemplommal, és tették mindenütt a katolikus egyházfejelmek, hogy meggyőződésük szerint még pompásabb és még művészibb épületeket emelhessenek a romladozó régiek helyébe. A vallási türelmetlenség rombolásai a templomépületeket Erdély-szerzte alig érintették — csupán a berendezést, a felszerelést pusztították el —,

hiszen templomra minden egyháznak szüksége volt. A váradi székesegyház sorsát nem is az 1565-i dúlás pecsételte meg, hanem Váradnak végvarrá való átalakulása. A várórség behelyezése, az új erődfőtíszövezet kiépítése szükségszerűen elvonta az egész területet a székesegyházzal együtt a polgári lakosság elől. Nem is ment át és nem is mehetett át a székesegyház a protestánsok kezére, mert a várban a katonaság lett az úr. 1581-ben a katolikus Báthory István szentimentalizmus nélkül utasította Ridolfinit: tegyen javaslatot a székesegyház átalakítására oly módon, hogy az alsó részét löszerraktárnak, a felső részét pedig tüzérségi állásnak lehessen használni. 1604-ben, midőn a császári csapatok és a katolikus várparancsnok védelme alatt az ellenreformáció Váradon megerősödött, a váradiak mégsem jutottak a templom birtokába, mert — mint Carrillónak írták — „az Varban nem mindenkor boczatnak be mindeneketh”. A katonai érdek és rendtartás kizárta a vár területéről a polgárokat. A székesegyház magára hagyatott, és ami még rosszabb, katonai raktárnak használtatott. Talán ennek a következménye volt, hogy a szentély teljesen elpusztult — feltehetőleg robbanás következtében, vagy a török (1598), vagy a Bocskay-féle ostrom (1604—1606) idején. 1609-ben Miskolczy István a székesegyházat már szentély nélkül látta. A főhajó tetőzete és boltozata is beomlott. Bethlen, midőn a nyugati bástyát építtette, először a környékből hozatott épületkövet. Később a munkálatok meggyorsítására a kisebbik templomot bontatta le. Talán ekkor még a székesegyház restaurálására gondolt, hiszen a gyulafehérvári székesegyházat is ő hozatta helyre a különféle dúlások után. De a restaurálásnak két akadálya volt: egyrészt nagy fesztávolságú boltozatokat ebben a korban már nem tudtak építeni (a kolozsvári, jóval kisebb Farkas utcai templom boltozásához I. Rákóczy György Danzigból hozatott mestereket), másrészt a magasan kiemelkedő székesegyház az ágyútűznek kítűnő célpontul szolgált, és így veszedelmére volt a várnak. Ezek a szempontok bírhatták később Bethlent a középkori belső vár meg a székesegyház teljes lebontására és az új palota meg templom építésére.

⁴⁵ Az olasz tervrajzok adataikkal együtt közölve: *Balogh* 1975. 114—125., 64—70. kép.

⁴⁶ Egykorú feljegyzés egy-egy szekérrakomány súlyáról csupán egy maradt: 1588. aug. 30-án Kolozsvárról Gálfi János marosújvári várához egy-egy szekeren három „öreg”, azaz nagy követ, vagy négy követ szállítottak (Kvár szkve IV/VI. 108). Tájékoztatóul szolgálhat még a legújabb kori adat a hétfalusi szekereségről, mely szerint egy-egy szekerük terhe 2000 kiló, azaz 20 métermáza, 2 tonna volt. (*Kős K.*, Tájak, falvak, hagyományok. Bukarest 1976. 87.) Két rend ablak — vagy ajtóköve terhe aligha lehetett ennyi, tekintve az aránylag kis méreteket.

⁴⁷ A várfalakra és várkapukra épített helyiségek már a XV. században igen kedveltek voltak (*Balogh* 1966. 86.). A XVII. századi erdélyi építkezésekről: *Balogh* 1947. 31.

⁴⁸ Serlio tervrajza ötszögű templomhoz közölve: *Balogh* 1975. 73. kép. — Néhány évtizeddel később, 1590-ben tizenkétszögű protestáns templom épült Govče-ban, Szlovéniában, amely 1600 körül elpusztult; alaprajzáról az ásatások és krónikás adatok tájékoztatnak. (Dr. Ivan Bach, Zágráb, szíves közlései.)

⁴⁹ A belső vár két toronybástyáját veres cseréphéjazatukról nevezték el „veres toronybástyáknak”. Nem tévesztendő össze a külső vár keleti, Veres bástyájával. A toronybástyák elnevezésük ellenére sem emelkedtek ki magasan, alig haladhatták meg az összekötő épületrészeket. Körülbelül olyanok lehettek, mint az aranyosmedgyesi vár sarokbástyái.

⁵⁰ Az aranyosmedgyesi kastély földszinti nagy termét 1931-ben még láthattam; úgyszintén 1935-ben az ebesfalvi (erzsébetvárosi) udvarház termeit. Méreteiben és arányaiban a legnagyobb volt a radnóti kastély nagyterme, az országháza, amelyet 1933-ban szintén épségben láthattam. Ezt a nagytermet több közfalakkal több helyiségre osztották, így láttam 1967-ben.

⁵¹ Elias Nicolairól a legújabb tanulmány: *Gündisch, G.*, Der Hermanstädter Bildhauer und Steinmetz Elias Nicolai. — Studien zur siebenbürgischen Kunstgeschichte. Bukarest 1976. 215—255. — Ebben Gündisch említi a Farkas utcai szöszéket is, Sebestyén összefoglalására hivatkozva (S. 349). Az Elias Nicolaira vonatkozó dokumentumot azonban — mely szerint Elias az alabástrom domborművek faragását vállalta — Kelemen Lajos találta meg az 1920-as években. E sorok írója pedig 1933-ban a katedra többi részét, a talapzatnak és a felső rész keretének domborműveit a kolozsvári számadáskönyvek adata alapján Kőfaragó Benedeknek tulajdonította, és kiemelte a két mester műve között levő stílári különbségeket (*Balogh* 1934/II. 154.; 1935. 31—32. stb.). Gündisch feltételezi, hogy Kőfaragó Benedek valószínűleg azonos egy száz kőfaragóval, „des fürsten Steinmetz Benedickt Mueck”-kel, aki kapcsolatban

ált Elias Nicolaival (S. 219). Feltevése nem meggyőző, mert a talapzatnak meg a keretnek az ornamentális domborművei merőben más stílusúak, mint a szász emlékek, beleértve Elias Nicolai műveit is. Sokkal valószínűbb, hogy Kőfaragó Benedek azzal a „Benedictus Kwmwes de Alba Julia”-val azonos, aki 1647-ben Agostino Serena fejedelmi fundátorral, Szilágyi Mátyás és Végh György kolozsvári kőműves—kőfaragó céhmesterekkel együtt felbecsülte gróf Csáky István gyulafehérvári házeit.

Megemlítendő még, hogy a Gündisch műveiben közölt Kemény-címeres sírkő (S. 247, Abb. 102.) valóban Keresdről származik, az egykori Bethlen-kastélyból. E sorok írója 1935-ben még in situ fényképezte. A Bethlen-család hagyománya szerint Kemény János fejedelem sírköve lenne. — Matei Basarab és felesége sírkövének szász stílusára szintén régebben rámutattam (*Balogh* 1934/II. 154.).

⁵² Várad elestének hatására, illetve a további támadásoktól való félelemben 1662-ben Szatmárt, 1665-ben Nagybányát akarták megerősíteni. (*Badál E.*, Művészettörténeti regeszták. *Ars Hungarica*. 1975. 130., 131. l., B 58., B 68. sz.)

⁵³ *Mezősi Károly*, Bihar vármegye a török uralom megszűnése idejében (1962). Bp. 1943. 21—129.

ÁLTALÁNOS RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK

- Anghel 1973
Anjoukori Okmánytár
- Arch. Közl.
Athleta Patriae 1980
- Avram—Godea 1975
- Avram 1979
- B. Nagy 1970
- B. Nagy 1973
- Balás 1917
- Balogh 1926
- Balogh 1930
- Balogh 1933
- Balogh 1934/I.
- Balogh 1934/II.
- Balogh 1937
- Balogh 1939
- Balogh 1940
- Balogh 1943
- Balogh 1947
- Balogh 1953
- Anghel, Gh., Középkori várak Erdélyben. Bukarest 1973. Anjoukori Okmánytár.—Codex Diplomaticus Hung. Andegavensis. I—VI. köt. Szerk. Nagy Imre. VII. köt. Szerk. Nagy Gyula. Bp. 1879—1920.
- Archeológiai Közlemények. Bp. 1861—1886.
- Athleta Patriae. Tanulmányok Szent László történetéhez. Szerk. Mezey László. Bp. 1980.
- Avram, A.—Godea, J., Monumente istorice din Țara Crișurilor. București 1975.
- Avram, A., Die Erbauer der Grosswardeiner Festung im letzten Drittel des 16. Jahrhunderts. Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde. 1979. 159—184.
- B. Nagy M., Reneszánsz és barokk Erdélyben. Bukarest 1970.
- B. Nagy Margit, Várak, kastélyok, udvarházak. Bukarest 1973.
- Balás M., A váradi kapitányság története. Nagyvárad 1917.
- Balogh J., Andrea Scolari váradi püspök mecénási tevékenysége. Arch. Ért. XL. 1923—1926. 173—188.
- Balogh, J., L'arte italiana in Ungheria. Le Vie d'Italia (Milano). 1930. 668—670.
- Balogh J., A renaissance építészet Magyarországon. Magyar Művészet. IX. 1933.
- Balogh J., Márton és György kolozsvári szobrászok. Erdélyi Múzeum. XXXVIII—XXXIX. 1934. Különnyomatban: Erdélyi Tud. Füzetek. 71. sz. Cluj-Kolozsvár 1934.
- Balogh J., A renaissance építészet és szobrászat Erdélyben. Magyar Művészet. X. 1924. 5. sz.
- Balogh J., Magyar mecénások Transzilvániában. Hítel. Cluj-Kolozsvár 1937.
- Balogh J., A késő-gótika és a renaissance-kor művészete. — Magyar Művelődéstörténet. Szerk. Domanovszky S. II. Bp. 1939.
- Balogh J., A késő-renaissance és a kora-barokk művészet. — Magyar Művelődéstörténet. Szerk. Domanovszky S. III. Bp. 1940. 543—548.
- Balogh J., Az erdélyi renaissance I. Kolozsvár 1943. — Erdélyi Tudományos Intézet.
- Balogh J., Vég-Várad vára. Kolozsvár 1947. — Kolozsvári Bolyai Tudomány Egyetem, Erdélyi Tudományos Intézet.
- Balogh J., A magyar renaissance építészet. Bp. 1953. — Mernöki Továbbképző Kiadványok.

- Balogh 1956 Balogh J., A magyarországi művészet története. I. Szerk. Dercsényi D. Bp. 1956. Kora-renaissance és Késő-renaissance c. fejezetek.
- Balogh 1961 Balogh J., A magyarországi művészet története. I. Szerk. Dercsényi D. 2. kiad. Bp. 1961. Kora-renaissance és Késő-renaissance c. fejezetek.
- Balogh 1964 Balogh J., A magyarországi művészet története I. Szerk. Dercsényi D. 3. kiad. Bp. 1964. Kora-renaissance és Késő-renaissance c. fejezetek.
- Balogh 1966 Balogh J., A művészet Mátyás király udvarában I—II. Bp. 1966.
- Balogh 1967 Balogh, J., I mecenati ungheresi del primo rinascimento. Acta Historiae Artium. XIII. 1967.
- Balogh 1970 Balogh J., A magyarországi művészet története. 4. kiad. Bp. 1970. Kora-renaissance és Késő-renaissance c. fejezetek.
- Balogh 1971 Balogh, J., *Influssi Veneziani nell'arte della Transilvania*. — Studi di storia dell'arte in onore di Antonio Morassi. Venezia 1971.
- Balogh 1973 Balogh J., A magyarországi művészet története. Szerk. Dercsényi D. 5. kiad. Bp. 1973. Kora-renaissance és Késő-renaissance c. fejezetek.
- Balogh 1974 Balogh, J., *Italienische Pläne und ungarische Bauten der Spätrenaissance*. Acta Technica. 1974.
- Balogh 1975 Balogh J., Olasz tervrajzok és hazai későrenaissance épületeink. — Magyarországi reneszánsz és barokk. Szerk. Galavics G. Bp. 1975.
- Balogh 1979 Balogh J., Későrenaissance kőfaragóműhelyek. VI. Közl. Ars Hungarica. 1979. 180, 183, 184, 188. — VIII. Közl. Ars Hungarica. 1980. 262.
- Banfi 1932 Banfi Fl., Olasz katonai építésszek Erdélyben. Erdélyi Múzeum. 1932. 299—305.
- Banfi 1941 Banfi Fl., Báthory István és Domenico Ridofini. Hadtört. Közl. 1941. 22—37.
- Barabás 1892 Barabás S., Erdély történetére vonatkozó regeszták. Tört. Tár. 1892.
- Bascapè 1931 Bascapè, G., *Le relazioni fra l'Italia e la Transilvania nel secolo XVI*. Istituto Europa Orientale. Roma 1931.
- Bécs Wien (Bécs), Österreichisches Staatsarchiv. Finanz- und Hofkammerarchiv.
- Bécs, Öst. Nat. Bibl. Wien (Bécs), Österreichische Nationalbibliothek. Handschriftensammlung.
- Bethlen Gábor állama 1980 Bethlen Gábor állama és kora. Szerk. Kovács Kálmán. Bp. 1980.
- Bethlen Gábor emlékezete 1980 Bethlen Gábor emlékezete. Szerk. Makkai L. Bp. 1980.
- Bethlen Gábor krónikásai 1980 Bethlen Gábor krónikásai. Szerk. Makkai L. Bp. 1980.
- Biharvárad I. 1913 *Biharvárad*. I. — A Biharvármegyei Régészeti és Történeti Egylet Évkönyve. Nagyvárad 1913.
- Bobrovsky 1975 Bobrovsky I., A XVII. századi mezővárosok iparművészete. Kandidátusi értekezés. Bp. 1975. Megjelent: Bp. 1980.
- 1980
- Bossányi I. 1916 Bossányi Á., *Regesta supplicationum*. I. Bp. 1916., II. 1918.
- II. 1918
- Bubics 1880 Bubics Z., Magyarország várainak és városoknak a Magyar. Nemz. Múz. Könyvtárában létező fa- és rézmet-szetei. Bp. 1880.
- Bunyitay 1880 Bunyitay V., A váradi ős székesegyház. Arch. Közl. XII/II. 1880. 7—32.

- Bunyitay I. 1883
 II. 1883
 III. 1884
- Bunyitay 1885
- Bunyitay 1886
- Bunyitay 1892
- Bunyitay—Málnási 1935
- Călători I. 1968
 II. 1970
 III. 1971
- Curinschi 1981
- Csánki I. 1890
- Csemegi 1948
- Csorba 1980
- Deák 1878
- Dercsényi D.
- Détshy 1972
- Dercsényi—Zádor 1980
- Dl.
- Drăguț 1976
- Drăguț 1979
- Dumitrașcu
- Egy. Ktár
 Egyháztört. Eml.
- Eperjesy 1929
- Erd. Orsz. Eml.
- Erd. Tört. Adatok
- Fejér: Cod. Dipl.
- Fraknói 1892
- Fügedi 1977
- Bunyitay V., A váradi püspökség története I—III. Nagyvárad 1883—1884.
- Bunyitay V., A mai Nagyvárad megalapítása. Bp. 1885. — Értekezések a tört. tud. köréből. XII/VI.
- Bunyitay V., A váradi káptalan legrégebbi statutumai. Nagyvárad 1886.
- Bunyitay V., Nagyvárad a török foglalás korában. Bp. 1892.
- Bunyitay V.—Málnási Ö., A váradi püspökség története IV. A váradi püspökök a száműzetés és az újjáalapítás korában. Debrecen 1935.
- Călători străine despre Țările Române. I. (1331—1551) București 1968. II. (1551—1583) București 1970. III. (1583—1596) București 1971.
- Curinschi, Gh., Istoria arhitecturii în România. București 1981. p. 221—223. fig. 86, 87.
- Csánki D., Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában I. Bp. 1890.
- Csenegi J., Hol állott egykor Szent László nagyvárad-i lovasszobra? *Antiquitas Hungarica*. II. 1948. 189—205.
- Csorba Gy., Várak a Hegyalján. Bp. 1980. — A középkor századai.
- Deák F., Nagyvárad elvesztése 1660-ban. Értekezések a tört. tud. köréből. VII. 1878.
- Dercsényi D., A nagyvárad-i vár. Építészet. II. 1942. 119—122.
- Détshy M., I. Rákóczy György fundálói. Építészettudomány. III. 1972. 348—378.
- Dercsényi D.—Zádor A., Kis magyar művészettörténet. Bp. 1980. 186.
- Budapest, Magyar Országos Levéltár. Diplomatikai Levéltár.
- Drăguț, V., Dicționar enciclopedic de arta medievală românească. București 1976.
- Drăguț, V., Arta gotică în România. București 1979.
- Dumitrașcu, S., Monumente restaurate în județul Bihor. Oradea 1976.
- Budapest, Egyetemi Könyvtár.
- Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából. Monumenta ecclesiastica tempora innovatae in Hungaria religionis illustrantia. Szerk. Bunyitay V.—Rapaics R.—Karácsonyi J.—Kollányi F.—Luksics J. I—V. Bp. 1902—1912.
- Eperjesy K., A bécsi Hadilevéltár magyar vonatkozású térképeinek jegyzéke. Szeged 1929.
- Erdélyi Országgyűlési Emlékek. Szerk. Szilágyi S. I—XII. Bp. 1875—1887. — Mon. Hung. Hist. III. Osztály.
- Erdélyi történelmi adatok. Szerk. és kiad. Mikó I. I—IV. Kolozsvár 1855, 1856, 1862, 1863.
- Fejér, G., Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus et civilis. Buda 1829—1844.
- Fraknói V., Várad felszabadítása 1692-ben és XII. Ince pápa. Bp. 1892.
- Fügedi E., Vár és társadalom a 13—14. századi Magyarországon. Bp. 1977. — Értekezések a tört. tud. köréből. Új sorozat. 82.

- Garas 1975 Garas K., Az olasz mesterek és a magyarországi barokk térhódítása. — Magyarországi reneszánsz és barokk. Szerk. Galavics. G. Bp. 1975.
- Gerecse 1906 Gerecse P., A műemlékek helyrajzi jegyzéke és irodalma. Bp. 1906. — Magyarország műemlékei II. Szerk. Forster Gy.
- Gerő 1974 Gerő L., Die Entwicklung der ungarischen Festungsbauten im XVI—XVIII. Jahrhundert. Acta Technica 1974.
- Glaser 1933 Glaser L., A karlsruhei gyűjtemények magyar vonatkozású térképanyaga. Bp. 1933.
- Gyalókey 1933 Gyalókey J., A nagyváradi vár 1692. évi átalakítási terve. Magy. Katonai Szemle. 1933. 205—214.
- Gyalókey 1942 Gyalókey J., A váradi vár. Hadtört. Közl. 1942. 62—93.
- Gyfehérvár Gyulafehérvár (Alba Iulia), Batthyaneum. Ibrányi Mihály iratai az Egyetemi Könyvtár másolatai alapján. Budapest, Magyar Országos Levéltár. Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára.
- Gyfehérvári Kápt. Orsz. Győrffy Gy., Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. 2. kiadás Bp. 1966. (1. kiadás 1963.)
- Ltára Győrffy Gy., Szent László egyházpolitikája. Emlékkönyv a Túrkevei Múzeum fennállásának 20. évfordulójára. Túrkeve 1971.
- Győrffy 1966 Győrffy Gy., Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. 2. kiadás Bp. 1966. (1. kiadás 1963.)
- Hadtört. Közl. Győrffy Gy., Szent László egyházpolitikája. Emlékkönyv a Túrkevei Múzeum fennállásának 20. évfordulójára. Túrkeve 1971.
- Hazai Okmánytár I—VIII. Hadtörténelmi Közlemények.
- Herepei 1966 Hazai Okmánytár. Codex diplomaticus patrius, 1068—1627. Szerk. Nagy I.—Paur I.—Ráth K.—Véghely D. I—V. Győr 1865—1873. Ipolyi A.—Véghelyi D. VI—VIII. Bp. 1876—1891.
- Hoffmann 1929 Herepei J., A váradi kollégium és a Rákócziak. — Adattár a XVII. század szellemi mozgalmainak történetéhez II. Bp. — Szeged 1966.
- Horváth 1940 Hoffman E., Régi magyar bibliofilek. Bp. 1929.
- Istoria I. 1968 Horváth J., Váradi freskó — Nagyvárad története. Bp. 1940.
- II. 1970 Istoria artelor plastice în Romania. I. București 1968. II. 1970.
- Jakó 1940 Jakó Zs., Bihar megye a török pusztítás előtt. Bp. 1940. 379—384. — Település és népességtörténeti értekezések. 6. sz.
- Jakó 1976 Jakó Zs., Írás, könyv, értelmiség. Bukarest 1976.
- Karlsruhe Karlsruhe, Badisches General-Landesarchiv. Kartensammlung.
- Kárpáthy-Kravjánszky 1933 Kárpáthy-Kravjánszky N., Rudolf uralkodásának első tíz éve. Bp. 1933.
- Kat. Schallaburg 1982 Schallaburg 1982. — Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn. Katalog. Wien 1982 (J. B. = Jolán Balogh közlései.)
- Kereszturi I. 1806 Kereszturi J. A., Compendiaria Descriptio foundationis ac vicissitudinum episcopatus, et capituli M. Varadinensis. I—II. Magno-Varadini 1806.
- II. 1806
- Kraus I. 1862 Kraus, H., Siebenbürgische Chronik I—II. Wien 1862., 1864. — Fontes Rerum Austriacarum. I. Abt. III—IV. Bd.
- II. 1864
- Koncz 1889 Koncz J., Beszterce Naszód vármegye, illetőleg Beszterce város levéltára. Századok. 1889.
- Kovács 1973 Kovács A.—Țoca, M., Architecti italiani în Transilvania. Studia Universitatis Babeș—Bolyai. Series Historiae. Fasc. 2 Cluj 1973.

- Kovács 1979 Kovács A.—Țoca, M., Adalékok a váradí fejedelmi palota építéstörténetéhez. — Művelődéstörténeti Tanulmányok. Szerk. Jakó Zs. Bukarest 1979. 107—115, 228—229.
- Kovács 1980 Kovács A., Szabályos alaprajzú olasz bástyás várkastélyok Erdélyben. — Művelődéstörténeti tanulmányok. Bukarest 1980. 85—86.
- Kvár Akad. Ltár Kolozsvár (Cluj-Napoca), Román Tudományos Akadémia Levéltárának kolozsvári fiókjá. (Archiva al Academiei de științe sociale și politice al RSR filiala Cluj-Napoca). Egykor Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára.
- Kvár Áll. Ltár. Kolozsvár (Cluj-Napoca) Állami (régebben városi) levéltár (Archiva Statului).
- Kvár szkve. Kolozsvár város számadáskönyvei.
- László király emlékezete 1977 László király emlékezete. Szerk. Katona T. Bp. 1977. Magyar Helikon. Bibliotheca Hungarica.
- Lukács—Polgár I. 1959 Lukács, L.—Polgár, L., Documenta romana historica Societatis Jesu in regnis olim corona hungarica unitis. II. 1965 I—II. Roma 1965.
- Lukács III. 1967 Lukács L., Documenta romana historica Societatis Jesu in regnis olim corona hungarica unitis. III. Roma 1967.
- Lukcsics I. 1931 Lukcsics P., XV. századi pápák oklevelei. I. Bp. 1931.; II. 1938.
- Maggiorotti 1936 Maggiorotti, L. A., Architeti e architetture militari. Roma 1936. II. 372—385.
- Magy. Kamara Budapest, Magyar Országos Levéltár. Magyar Kamara Archivuma.
- Makkai 1981 Makkai L., Bethlen és az európai művelődés. Századok. 1981. 696.
- Mezősi 1943 Mezősi K., Bihar vármegye a török uralom megszűnése idején. Bp. 1943.
- Mika 1892 Mika S., I. Rákóczy György levelezése a brassói bíróval és tanáccsal. Tört. Tár. 1892.
- Milano Bibl. Milano, Biblioteca Ambrosiana, Kézirattár.
- Mon. eccl. Strig. Monumenta ecclesiae Strigoniensis. I—II. Ed. Knauz, F. Strigonii 1874—82. III. ed. Dedek, L. C., Strigonii 1924.
- Mon. Hung. Hist. Monumenta Hungariae Historica I. Osztály: Diplomataria II. Osztály: Scriptorum.
- Mon. Vat. Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. Series I. tom. 1—6. Series II. tom. 1—3. — Vatikáni magyar okirattár. Bp. 1881—1909.
- MTT Magyar Történelmi Tár.
- Muzeul-Oradea 1972 Muzeul Țării Crișurilor Ghidul expoziției Secției de Istorie. Oradea 1972.
- Nagy Géza 1966 id. dr. Nagy Géza, Czeglédi György. Református Szemle. (Kolozsvár). 1966. 3. sz.
- Nagy Iván 1871 Nagy Iván, Rédei László történeti maradványai. Magyar Történelmi Tár. XVIII. 1871.
- OMF Országos Műemléki Felügyelőség.
- OL Budapest, Magyar Országos Levéltár.
- Paris, Bibl. Nat. Paris, Bibliothèque Nationale.
- Podhradzky I—II. 1836 Podhradzky J., Szent László királynak és viselt dolgainak históriája. I. Buda 1836. Szent László király tetemeinek históriája II. Buda 1836.
- Pray 1774 Pray, G., Dissertatio historico-critica de Sancto Ladislao Rege. Posonii 1774.

- Pray: Epistolae Exeg. 1784 Pray, G.—Katona, St.—Cornides D., Epistolae Exegeticae in disjunctionem Antonii Gánóczy. Pest 1784.
- Radvánszky 1888 Radvánszky B., Bethlen Gábor fejedelem udvartartása. Bp. 1888. — Udvartartás és számadáskönyvek. I.
- RMK Szabó K.—Hellebrant Á., Régi magyar könyvtár I—III. Magyar és magyar vonatkozású nyomtatványok könyvszeti kézikönyve. Bp. 1879—1898. I. köt. 1531—1711; II. köt. 1473—1711; III. köt. 1480—1711.
- RMKT I. 1879 Szilády Á., Régi magyar költők tára. I—II. Bp. 1879—II. 1880 1880.
- RMKT XVII. sz. 1—10 Régi magyar költők tára XVII. sz. 1—10. Szerk. Klaniczay T. és Stoll B. Bp. 1959—1981.
- RMNY I. 1971 Régi magyarországi nyomtatványok 1473—1600. Szerk. Borsá G.—Hervay F.—Holl B.—Káfer I.—Kelényi Á. Bp. 1971.
- Scholtz 1907 Scholtz, A., Geschichte der Festung Nagyvárad. Nagyvárad 1907.
- Schwandtner I. 1746 Schwandtner J. G., Scriptorum rerum Hungaricarum veteres ac genuini . . . I—III.
- II. 1746 Vindobonae 1746—1748.
- III. 1748
- Sebestyén 1963 Sebestyén, Gh.—Sebestyén, V., Architectura Renașterii in Transilvania. București 1963. 40., 104—107.
- S.R.H. Scriptorum Rerum Hungaricarum tempore Ducum Regumque Stirpis Arpadianae gestarum. Ed. Emericus Szentpétery. I. Bp. 1937. II. 1938.
- Szalárdi Szalárdi János Siralmas Magyar Krónikája. Kiadta br. Kemény Zsigmond. Pest 1853. — Újabb Nemzeti Könyvtár. II. köt.
- Szamosközy I—II. 1876 Szamosközy István történeti maradványai 1566—1603. Kiadta Szilágyi S. I—IV. 1876—1880. — Mon. Hung. Hist. II. Osztály. XXI., XXVIII—XXX. kötet.
- III. 1877
- IV. 1880
- Szentpétery I/1. 1923 Szentpétery I., Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I/1. Bp. 1923; I/2. 1927; II/1. 1943; II/2—3. 1961. Az utolsó kötet Borsá Iván kiadásában.
- I/2. 1927
- II/1. 1943
- II/2—3. 1961
- Széchenyi Ktár Budapest, Országos Széchenyi Könyvtár.
- Szell 1940 Szell S., Nagyvárad. Szent László városa. Bp. 1940.
- Szilágyi 1875 Szilágyi S., A két Rákóczy György fejedelem családi levelezése. Bp. 1875. — Mon. Hung. Hist. I. osztály. 24. köt.
- Szilágyi 1879 Szilágyi S., Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei. Bp. 1879.
- Szilágyi 1887 Szilágyi S., Bethlen Gábor fejedelem levelezése. Bp. 1887.
- Szöke 1962 Fehér G.—Éry K.—Kralóvanszky A., A Közép-Duna medence magyar honfoglalás- és kora-Árpád-kori sírleletei. Leletkataszter. Szerk. Szöke B. Bp. 1962. — Régészeti Tanulmányok. II. 776. sz.
- Teleki-levelezés Teleki Mihály levelezése. Szerk. Gergely S. I—VIII. Bp. 1905—1926.
- Tonk 1979 Tonk S., Erdélyiek egyetemjárása a középkorban. Bukarest 1979. 378. (a „Település jegyzékben” Várad).
- Tóth-Szabó 1904 Tóth-Szabó P., Nagyvárad az erdélyi fejedelmek és a török uralom korában. Nagyvárad 1904.
- Török—magyar államokmánytár I. 1868 Török—magyar államokmánytár. I. Bp. 1868. Szerk. Szilády Á.—Szilágyi S. — Török—magyarkori Történeti Emlékek. I. osztály. III. köt.

- Tört. Képcs. Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok, Budapest.
- Tört. Tár Történelmi Tár (MTA Bp. 1878—1911); előzménye: MTT. Közös mutató: Pelcz Béla (Bp. 1914).
- Trócsányi 1976 Trócsányi Zs., Az erdélyi fejedelemség korának országgyűlései. Bp. 1976. — Értekezések a tört. tud. köréből. Új Sorozat. 76.
- Trócsányi 1980 Trócsányi Zs., Erdély központi kormányszata 1540—1690. Bp. 1980.
- Urb. et Conscript. II. 1967 Urbaria et Conscriptioes. II. Bp. 1967.; IV. 1975. (Baranyai Béláné gyűjtése.) — Művészettörténeti Dokumentációs Csoport (illetve MTA Művészettörténeti Kutató Csoport) Forráskiadványai. IV., XI. (Szerk. Henszlmann L.)
- Varga 1980 Varga Á., A váradi káptalan hiteleshelyi működése. — Művelődéstörténeti tanulmányok. Bukarest 1980. 20—35.
- Vătășianu 1959 Vătășianu, V., Istoria artei feudale în Țările Române. București 1959.
- Veress 1909 Veress E., Basta György levelezése. Bp. 1909.
- Veress I. 1911 Veress E., Erd. jezsuiták levelezése és iratai a Báthoryak korából I. Bp. 1911. II. 1913. — Fontes Rerum Transylvanicarum. I., II.
- Veress II. 1913
- Veress 1918 Veress E., Báthory István lengyel király udvari számadáskönyveinek magyar- és erdélyországi adalékai. Bp. 1918. — Fontes Rerum Hungaricarum. III.
- Veress 1921 Veress E., Jézus-társasága évkönyveinek a jelentései a Báthoryak korabeli erdélyi ügyekről. Bp. 1921. — Fontes Rerum Transylvanicarum V.
- Veress I. 1929. Veress, A., Documente privitoare la Istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești. I., II., III., IV., V. București 1929—1932.
- Veress II. 1930
- Veress III. 1931
- Veress IV. 1932
- Veress V. 1932
- Veress I—II. 1944 Veress E., Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király levelezése I—II. Kolozsvár 1944.
- Veress 1948 Veress E., Báthory István levélváltása az erdélyi kormánnyal. Bp. 1948. — Mon. Hung. Hist. I. osztály. Diplomataria 42. köt.
- Zichy okmánytár A zichi és vásónkeői Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Városkeő. Szerk. Nagy Imre, Nagy Iván, Vég hely D., Kammerer E., Lukcsics P. I—XII. Pest, Bp. 1871—1931.
- Zsigmond-kori Oklevéltár Zsigmondkori Oklevéltár. Szerk. Mályusz E. I—II. Bp. 1951., 1958.

Összeállította: *Entz Géza Antal*

VARADINUM

Von: *Jolán Balogh*

ZUSAMMENFASSUNG

DIE MITTELALTERLICHE BURG

Der ursprüngliche Name der Siedlung ist Várad, dessen lateinische Form — so in den Urkunden der Arpadenzeit — Varadinum. Várad hat im Altungarischen die Bedeutung „kleine Burg“. Dazu trat als Attribut im Mittelalter die Benennung: Bihar-Várad, in der Neuzeit während der Türkenkriege Vég-Várad, danach, unter der Habsburgerherrschaft, der Name Nagy-Várad, Gross-Wardein. Der offizielle rumänische Name: Oradea ist eine gerade Ableitung aus dem alten ungarischen Namen. Mittelpunkt der Siedlung war vom Beginn bis zum Ende des 17. Jahrhunderts die Burg.

Die erste Burg, ihr frühmittelalterlicher Bau, wurde offenbar noch im 10. Jahrhundert in der frühen Technik einer Erdburg mit unregelmäßig kreisförmigen Grundriss errichtet; ihre Umrisse lassen sich auf der Zeichnung des Cesare Porta klar erkennen. Man kann annehmen, dass vor der Thronbesteigung (1077) des Hl. Ladislaus, als er noch Herzog (dux) war, an der Westseite ein Turmbau entstand, die im Inventar von 1598 als die Privat Kapelle des Hl. Ladislaus erscheint.

Im Umkreis dieses befestigten Gebietes erbaute Hl. Ladislaus um 1080 die Propstei (monasterium), aus deren Kirche bald danach die bischöfliche Kathedrale des neuen Bistums wurde.

Die Domkirche des Hl. Ladislaus war den Schriftquellen zufolge (Statutum 1375, Miscolczy 1609) eine dreischiffige viertürmige Basilika. Je 6 Säulen trennten das Mittelschiff von den Seitenschiffen. Die Maße des Langhauses waren vermutlich etwa 60×25 m. Im Todesjahr des Königs (1092) müssen Chor und Langhaus bereits fertig gewesen sein. Das östliche Turmpaar ist zweifellos noch unter den Arpaden (vor 1306) entstanden. Besondere Bedeutung erhielt die Kirche dadurch, dass sie das Grab des königlichen Stifters und Bauherrn in sich barg.

Wie stark die künstlerische Wirkung des Baues auch noch später gewesen ist, bezeugen einerseits Zeichnungen und Stiche (um 1600), andererseits noch unmittelbar die erhalten gebliebenen Kirchen bzw. — Ruinen der Arpadenzeit im Varader Diözesengebiet, so die hochragenden Türme von Tamásda und Belényesszentmiklós, sowie die so eindrucksvolle zweitürmige Westfassade der Abteikirche von Ákos.

Bei den Ausgrabungen auf der Várad Burg (1881—1883) kamen fünf zweifellos der Arpadenzeit zugehörige Fragmente aus Licht. Das bedeutendste war ein Würfelkapitell, das später leider verlorenging, ein Kronzeuge für den Bau des Hl. Ladislaus. Offenbar gehörte es zu einer der Langhaussäulen. Wichtig ist ferner das Fragment eines kleineren Portals, weiterhin ein Relief in Scheibenform mit zwei antithetisch stehenden Vögeln. Nach Form und Thematik schliesst es sich eng an die als Bauornamente dienenden Scheiben (altinella) der Bauten Venedigs und des Veneto an.

Die fünf Altäre der Kirche aus der Arpadenzeit sind namentlich bekannt. Ausser ihnen war das bedeutendste Werk das Grabmal des Hl. Ladislaus, sowohl das ursprüngliche von 1095 wie das zweite, anlässlich seiner Kanonisierung, d. h. nach 1192 errichtete.

Vom alten Kirchenschatz des Domes blieb nichts erhalten: allein Wachsabdrücke von den Siegeln des Domkapitels sind uns bekannt. Das erste Siegel zeigt, wie das zweite, die Madonna in der Art des westeuropäischen Typus, das dritte Siegel den Gründer Hl. Ladislaus in der bekannten Form der Königssiegel in harmonischer Komposition (1291). Ferner blieb noch der Siegelring des Bischofs Alexander erhalten (1219—1230), in dem eine antike Gemme mit Abbild der Kaiserin Faustina gefasst erscheint. Der Bischof kann die Gemme anlässlich des Kreuzzuges des Königs Andreas II. erhalten haben.

Das XIV. Jahrhundert wurde durch das Mäzenatentum des Hauses Anjou zur Blütezeit des mittelalterlichen Várad. Damals waren Bischöfe und Kanoniker häufig auf Reisen im Ausland, vor allem in Italien, sowohl zum Studium wie zu diplomatischen Gesandtschaften.

Die grossen Baunternehmungen begannen um 1320 mit den Stiftungen des Propstes Csanád. Er erstellte fünf neue Altäre im Dom und erbaute die kleinere Marienkirche im Burgbezirk als Kollegiatskirche. Bischof Andreas Báthory erweiterte den Dom bedeutend durch ein neues Sanktuarium mit Kapellenkranz (1342—1345) und verlängerte ihn dadurch um etwa die Hälfte. Sein Werk beendete Bischof Demetrius Futaki zwischen 1345 und 1372. Im XIV. Jahrhundert erfolgte noch eine Reihe weiterer Altar und Kapellenstiftungen. Als der *canonicus lector Emericus* die Kapitelstatuten zusammenfasste, zählte er 45 Altäre.

Das Grab des Hl. Ladislaus wurde zu einem vielbesuchten Wallfahrtsort, der ausser dem Mitgliedern des Königshauses auch viele andere Gläubige anzog. Begräbnisse von Königen und Magnaten trugen ferner zu erhöhtem Glanz und Ruhm des Domes bei.

Mit all diesem ist uns aber nur wenig aus dieser ganzen Zeitspanne erhalten geblieben: einige gotische Steinmetzarbeiten, zwei Grabsteine und zwei besonders schöne Bischofssiegel, das Andreas Báthory's von 1340 und das andere des Bischofs Lukas von 1398.

Vom ehemaligen Freskenschmuck des Domes gibt auch nur ein kleines Fragment annähernd Vorstellung: ein heiliger Bischof in Vierpass im Stil des späten toskanischen Trecento: wenn auch nur ein winziger Bruchteil eines Freskenzyklus, ist er doch kraftvoller Beweis für den Niederschlag der von den Anjou begünstigten italienischen Kultur in Várad.

Diesem Geist entstammt die hochwertige Bildhauerkunst des Brüderpaares Martinus und Georgius von Kolozsvár. Noch jung gelangten sie, durch ihren Vater, den Maler der Fresken in Magyarfenés u. a., unter den Einfluss der heimischen Kunst, von dort nach Várad und zuletzt in den Kulturkreis der italienischen Bildhauerkunst des Trecento selbst.

Bereits ihr erstes Werk die von Bischof Demetrius Futaki bestellten drei bronzenen Königsstatuen (1360—1365) zeigen ihre Einstellung auf die italienische Kunst. An der einen — wohl der des Hl. Ladislaus — die nach einer gleichzeitigen Steinfigur (Várad, Museum) rekonstruierbar ist, zeigt die realistische Auffassung der Standfigur den Geist der italienischen Protorenaissance. Die Bedeutung dieser Statuen liegt in ihrer Unabhängigkeit von der architektonischen Umgebung, sowohl dem Material wie der formalen Darstellung nach.

Das nächste Werk der Brüder, das Hl. Georgsreiterdenkmal in Prag, steht mit der Protorenaissance in noch engerem Zusammenhang. Ihre auffallend wahrhaftige Komposition, ihr Aufbau im Raum, viele realistische Details sind nur so erklärbar. So fremd, wie dieses Werk in seiner böhmisch-deutschen Umgebung, der nordischen Kunst des 14. Jahrhunderts, wirkt, so heimisch und verständlich erscheint sie, mit gleichzeitigen italienischen Werken, der Kunst des Südens, verglichen. Die mittelalterliche Kunst Italiens — die den Zusammenhang mit der realen Wirklichkeit nie in solchem Masse aufgab wie die des Nordens — hatte sich schon lange vor dieser Zeit mit realer, raumgerechter Fühlbarmachung solch gewagter, bewegter Motive befasst — sowohl in Malerei wie in Bildnerei — mit dem sich aufbäumenden Ross. Auf neapolitanischen und sienesischen Miniaturen, in der Anjou-Bibel von Malines (Mecheln), sowie im Codice die San Giorgio des Vatikans, ferner auf dem toskanischen Altarbild (ehem. Wien, Liechtenstein-Galerie) erscheinen Georgsdarstellungen, die diese Prager Komposition vorausnehmen. Ebenso in der italienischen Bildnerei, so vor allem in Toscana, befasste man sich schon seit dem 12. Jahrhundert mit diesem Problem (Lucca, S. Frediano: Relief des Taufbeckens); Anfang des 14. Jahrhunderts stellt man bereits sich bäumende Pferde, räumlich geformte, in komplizierten Drehungen seitwärts gewandte Tiere dar, erst im Relief, so z. B. an den Domkanzeln von Siena und Pisa, am Dompotal in Orvieto, auf den Emaillebildern des Reliquiars von San Galgano (Frosini-Chiusdino), ja, auch an Rundfiguren grossen Masstabes: so z. B. an der Steinskulptur im Frankfurter Liebieghaus (XIII. Jh.), sowie unter den bronzenen Evangelistensymbolen am Dom von Orvieto vor allem der Markuslöwe. Alle diese Darstellungen stehen mit ihren realistischen Motiven, besonders aber mit der räumlichen Einstellung der Tiere dem Prager Georgsdenkmal sehr nahe. Auch sein organisch aufgebaute Pferdetypos — in scharfem Gegensatz zu gotischen Rossen des Nordens — findet gleichfalls Analogien in der mittelitalienischen Kunst, vor allem in der Toscana. Vorboten der mit Pflanzen und Kleintieren besäten felsartigen Basis finden sich an florentinischen Reliefs, am ersten Bronzeportal des Battistero (Andrea Pisano), an den Silberaltären

in Florenz und Pistoia. Ja, auch der Kopftypus des Reiters ruft Erinnerungen an Italienisches wach: der des Hl. Michael am Dom von Orvieto ist ihm verwandt.

Doch ist das Bronzedenkmal der Brüder aus Kolozsvár trotz dieses starken italienischen Einflusses nicht Werk eines Italieners. In den Schöpfungen der Brüder spiegelt sich auch die umgestaltende Kraft der lokalen, ungarischen Tradition. Der Kopftypus des hl. Georg zeigt Züge, die denen in den Fresken ihres Vaters in Magyartenes verwandt sind. Die flach geformten, stilisierten Pflanzenmotive des Sockels erinnern an Arbeiten im Komitat Kolozs. Bezeichnenderweise finden sich in der italienisch orientierten ungarischen Kunst der Anjou-Zeit, vor allem in der Kleinplastik, auch Vorstufen der Reiterstatue. Das Siegel der Hl. Georgsritter (1326), eine in Ungarn entstandene italienische Arbeit, noch stärker das Siegel des Herzogs Stephanus von Transsylvanien (1351) sowie das Georgsrelief des Pécs-Domes — sie alle sind unter italienischem Einfluss entstandene ungarische Arbeiten — bereiten in Stil und Form die Prager Reiterstatue vor. Das Siegel des Herzogs Stephanus und das Relief in Pécs zeigt eine ähnlich schlanke, leicht bewegte Rittergestalt und — noch wesentlicher — denselben organisch aufgebauten, stämmigen Pferdetyp wie das Werk in Prag. Wie fragmentarisch auch diese kleinformartigen Vergleichsstücke sein mögen, sind sie doch hier wesentlich; sie zeugen von hoher Bildhauerkultur; verglichen mit den stilistisch andersartigen deutschen Werken gleicher Thematik, beleuchten sie scharf die besondere ungarische Auffassung, der der Prager Georg entwuchs. Von solchen heimischen Werken ausgehend, fand das Brüderpaar den Weg zur italienischen Kunst.

Die Reiterstatue in Prag formten und gossen die Brüder offenbar am Ort ihrer Giesshütte, in Várad. Wenn die Erzlager des Bistums schon im XIV. Jahrhundert in Benutzung waren, so sind die Statuen aus den Kupfererzen des Bihar-Gebirges gegossen. Nach Fachurteil besteht das Prager Werk aus Bleibronze. Aus gleichem Material entstanden auch die Várad-Statuen. Die hohe Qualität dieser Bronze wird von Evlia Tschelebi (1660) besonders betont.

Die stilistische Analysierung der Georgsbronze ergibt als Hauptfaktoren der Komposition die räumliche Zusammenfassung von Ross, Reiter und Drachen mit Hilfe rotierender Bewegungen, eine organische, der klassischen Antike entstammende Modellierung des Rosses nach italienischer Art, sowie die Besonderheit des mit Pflanzen übersäten Felssockels: sie alle sind ihrem Ursprung nach in der italienischen Kunst nachweisbar.

Demgegenüber hält neuerdings Professor Jaromir Homolka — Kutals früherer Annahme folgend — Peter Parler für den Modelleur des Werkes, und er reduziert damit den Anteil der Kolozsvärer Meister einzig und allein auf den Guss. (Katalog der Kölner Parler-Ausstellung von 1978.)

Diese Annahme steht mit der Signatur des Werkes in kategorischem Widerspruch. Wäre neben dem Bruderpaar einem dritten Meister die Hauptaufgabe zugefallen, so würde dies in dem so ausführlichen Wortlaut der Inschrift unbedingt erscheinen, die einst auf dem verlorengegangenen Schild stand und in Kopien erhalten blieb. Wären Martinus und Georgius ausschliesslich nur Giesser gewesen, wie hätten sie dann schon früher (nach 1360) die drei Königsstandbilder und 1390 das Reitermonument für Nagyvárad schaffen können? In der so ins Einzelne gehenden Aufschrift der Várad-Bildwerke („fieri fecit has sanctorum imagines per Martinum et Georgium — hoc opus fieri fecit . . . per magistros Martinum et Georgium de Colosvar . . .“) wird nirgends ein das Modell schaffender Bildhauer erwähnt; diese Werke sind also als Ganzes Schöpfungen der Brüder gewesen. Zuletzt muss betont werden, dass wenn auch der Wortlaut der Inschrift des Prager Georg in der Kopie des Balbinus (1677) den anachronistisch klassisierenden Ausdruck „conflatum“ gibt, demgegenüber die Aufzeichnung von 1749 die Inschrift folgendermassen überliefert: „Ao 1373 completum est hoc opus imaginis Sti Georgii per Martinum et Georgium de Chilenburg (Chilenburch).“ Somit handelt es sich hier um das opus als Ganzes.

Homolka erwähnt zur Bekräftigung seiner Annahme einige Werke Peter Parlers: die rotierende Katze und Hund-Gruppe vom inneren Triforium des Prager Veitsdomes sowie die Löwen des Przemysl-Grabmals. Tatsächlich finden sich auch in der zisalpinen Kunst Bildwerke mit Tieren in Bewegung oder in stark räumlichen Darstellungen; doch hat die Komposition des Prager Georg als Ganzes in der Kunst nördlich der Alpen keinerlei Gegenbeispiel, dagegen sehr wohl in Italien. Im Werk Parlers finden sich keine italienischen Einflüsse, in der Georgsfigur treten sie ein hohem Maße auf, wie ich dies in meiner Studie gezeigt habe.

Es gibt nicht den kleinsten Hinweis darauf, dass Parler italienische Kompositionen übernommen, antik-italienische, organisch aufgebaute Rosse gebildet hätte und dass er in der Darstellung des Erdbodens Andrea Pisano gefolgt wäre. Nicht zu übersehen ist auch folgender Umstand: aus welchem Grunde hätte wohl ein deutscher Künstler im böhmischen Prag den heiligen Georg ausgerechnet in ungarischer Haartracht, sein Ross mit ungarischer Sattel-form wiedergegeben? Zu der Nebeneinanderstellung des Georgskopfes mit der Büste der Anna von Schweidnitz ist zu sagen, dass hierbei gerade nicht die Ähnlichkeiten, sondern vielmehr die Verschiedenheiten herauspringen: die Haartracht ist auch eine völlig andere. Dieser Gegensatz wird bei frontaler Betrachtung noch auffälliger.

Über den Ursprung des Prager Georgsdenkmals hat der verstorbene bedeutende tschechische Kunsthistoriker Viktor Kotrba sich wie folgt geäußert: „Der offenbar als ein Erzeugnis der Hofkunst der Anjou-Dynastie in Ungarn gegessene Prager Reiter.“ (Die Bronzeskulptur des hl. Georg. Anzeiger des Germanischen Nationalmuseums, 1969. 23.) Seine Feststellung entspricht voll und ganz den Tatsachen.

Ähnlich äusserte sich Theodor Müller schon im Jahre 1934. Nachdem er die Büste von Trencsén in die Richtung der Parlerischen Bildkunst verwies, setzte er fort: „von der sich (d. h. von der Richtung der Parlerischen Bildkunst) die goldschmiedehafte Konzision der Georgsgruppe deutlich abhebt. Dessen künstlerische Wurzel ist nicht in einer bestimmten lokalen monumentalplastischen Tradition zu suchen, sondern in einer überterritorialen, letzten Endes wohl stark italienisch bedingten Kultur, deren formale Bildung sich am besten an Miniaturen belegen lässt.“ (Die deutsche Kunst in Siebenbürgen. Hgg. von V. Roth. Berlin—Hermannstadt/Sibiu 1934. 117.)

Zu erwähnen wäre noch, dass in der Fachliteratur verschiedentlich versucht wurde, irgendeinen Stilzusammenhang des Prager Georg mit den Reiterdarstellungen des Wiener Singertors am Stefansdom und mit den Reliefs an der Prager Teynkirche zu finden. Tatsächlich zeigen sich dabei nicht Ähnlichkeiten, sondern scharfe Gegensätze. Die Werke der Brüder Kolozsvár stehen mit diesen zierlichen, stilisierten gotischen Pferden in keinerlei formalem Zusammenhang.

Das dritte bedeutende Werk der Brüder, das Reiterdenkmal des Hl. Ladislaus auf der Burg in Várad, gab Bischof Johannes Zudar vor 1390 in Auftrag. Von dem zerstörten Werk geben nur kleine und verzeichnete Darstellungen Zeugnis, die Zeichnung des Cesare Porta und der Stich Houfnagels. Der König erscheint mit Krone und Streitaxt auf ruhig schreitendem Ross. Dies war wohl das Hauptwerk der Brüder, nicht nur dem Masstab, sondern dem Fortschritt der Entwicklung nach der Höhepunkt ihrer Leistungen. Wieder ein frei in den Raum komponiertes Reiterdenkmal. Sein Hauptmotiv stellte die Bildhauer mit dem langsam schreitenden Pferd vor noch grössere Aufgaben. Bei dem aufgebäumten Prager Tier wurde die Lösung des statischen Problems durch Höherstellung der Pferdevorderbeine umgangen und so die Illusion des Sichaufbäumens erreicht. In Várad bei dem schreitenden Pferd liess sich die Frage des Gleichgewichtes nicht verschleiern; sie wurde durch Darstellung der Sonderfunktion der einzelnen Beine erreicht. Zur harmonischen Lösung dieser Aufgabe — einer grossen Neuerung gegenüber älteren Darstellungen steif am Ort stehender Tiere — verhalf den Künstlern, neben eignen realistischen Bestrebungen ihre Anregung und Schulung durch italienische Werke.

Zur formalen Gestaltung gaben hier wohl mittelitalienische Reliefs das Vorbild. Die Meister müssen Pferdedarstellungen gesehen haben wie auf dem Silberaltar von Pistoja, dem Tarlati-Grabmal im Dom von Arezzo oder dem Werk Goro's di Gregorio, der Arca di San Cerbone (1324-Massa Marittima, Dom). Ferner können sie auch antike Bronzepferde bzw. Reiterstatuen in Italien gekannt haben (Venedig, San Marco; Bronzepferde der Regisole in Padua; Marcus Aurelius in Rom). Der andere Faktor ihrer Formentwicklung war die heimische Kunst; ihr entnahmen sie den ikonographischen Typus des auf schreitenden Ross hoch thronenden Königs. Seit der klassischen Antike das erste frei stehende bronzene Reiterstandbild, war ihre Schöpfung nicht nur christliches Idealbild wie der Hl. Georg, sondern Staatssymbol des siegreichen Herrschers. So wurde sie, weit leuchtend sichtbar, in Liedern gefeiert, noch vom Volk des XVI. und XVII. Jahrhunderts aufgefasst: deshalb fiel sie auch 1660 sofort der Zerstörung durch die Türken anheim.

Ihr folgte, kaum ein Jahrzehnt danach, das Prachtwerk Várader Goldschmiedekunst, die zweite Reliquienbüste des heiligen Königs, die sog. Herme von Győr (wohin sie gerettet wurde). Nach Zugrundegehen der ursprünglichen beim Domsakristeibrand (vor 1402) wurde sie nach ihrer in der Reiterfigur fortlebenden ikonographischen Fassung (um 1200) geschaffen. Sowohl örtliche wie zeitliche Nähe machen hier einen Zusammenhang mit dem Reiterstandbild wahrscheinlich. Vor allem die Kopfform nahm diese zum Vorbild. Auch mit dem Prager Georg ergibt sich enge Verbindung in dem so charakteristischen Stirnrunzeln, sowie in der Haarmodellierung in dichten Wellen. Diese dichte Haarkrone verweist auf Oberitalien, wie etwa an den Köpfen der Reliefs des Hl. Simeon-Reliquienschreines in Zara (Werk des Francesco da Milano von 1377–1380). Man hat die Büste mit dem Reliquiar Karls des Grossen (Aachen) vergleicht und die Kopf-Form des Heiligen mit dem Porträt-Kopf Kasimirs des Grossen auf dem Grabmal im Wawel. Doch sind gegenüber diesen Ähnlichkeiten die Unterschiede weit bedeutender; gerade sie machen am besten das Einzigartige der Herme in Győr fühlbar, den Ausdruck so hoheitsvoller Monumentalität bei so schlichter Formensprache. Sie ist nicht nur eine Goldschmiede-, sondern zugleich ein grossartige Bildhauerleistung, die zur Büste stilisierte Variante des Bronzedenkmals.

Ein-zwei Jahrzehnte danach kann der Konsolkopf eines Jünglings mit Lockenhaar entstanden sein. Der Gesichtsausdruck, die eigenartig gerunzelte Stirn widerspiegelt die Wirkung des Hermenhauptes: ein interessantes, bedeutsames Kettenglied der in Várád damals lebendigen Bildhauertradition — zudem: das einzige erhalten gebliebene figurale Stück aus dem Dom.

Im XV. Jahrhundert war König-Kaiser Sigismund (†1437) Mäzen der Domkirche. Er errichtete einen neuen Marien-Hochaltar, den vielleicht ein Flügelretabel geschmückt hat. Offenbar auf sein Ansuchen erhielt der Dom ausserordentliche Ablässe: mit diesen wurde Várád einer der bedeutendsten Wallfahrtsorte.

Die schon im XIV. Jahrhundert einsetzenden italienischen Einflüsse erfuhren noch wesentliche Verstärkung unter Bischof Andrea Scolari (1400–1426). Sein Hof sah viele Florentiner, auch das Domstift besass damals einige italienische, unter seinem Nachfolger auch dalmatinische Mitglieder (Johannes de Curzola 1435–1438, Johannes de Dominis 1440–1444).

In diese Geisteswelt kam Bischof Johannes Vitéz (1445–1465), der eifrige Humanist: er sammelte eine wertvolle Bibliothek, rief ausländische Gelehrte an seinen Hof; sowohl seine Verwandten — unter ihnen Janus Pannonius — wie sein Klerus erhielt Ausbildung an Universitäten Italiens. Unter ihm wurde Várád ein Zentrum des Humanismus, so wie der Königshof in Buda.

Seine Nachfolger setzten diese Bestrebungen eifrig fort, blieben weiter in Verbindung mit Humanistenkreisen, sammelten Bücher und errichteten Bauten. Dieses hohe Niveau von Kunst und Wissenschaft blieb ungestört bestehen bis zur Katastrophe von Mohács (1526), ja, über sie hinaus bis zum gewaltsamen Tode Martinuzzi's (1551).

So stiftete Bischof Johannes Filipecz, der vertraute Diplomat König Matthias Corvinus, der Domkirche kostbare liturgische Geräte und Kodizes. Erhalten blieb sein in der königlichen Miniaturenwerkstatt von Buda illuminiertes Pontificale. Sein Nachfolger Valentinus Farkas vermachte dem Domkapitel seine Bibliothek von 205 Bänden und ein wertvolles Silberrelief (1495).

Bischof Sigismund Thurzó (1506–1512) erneuerte den mittelalterlichen bischöflichen Residenzbau im Renaissancestil und errichtete im Dom seine Grabkapelle. Ein feingearbeiteter Balusterpfeiler des Residenzbaues sowie seine schlicht-vornehme Grabplatte zeugen von der heimischen Variante der Renaissance in Várád.

Die bibliophile Tätigkeit des Bischofs Franciscus Perényi (1515–1526) bekundet ausser seinem Briefwechsel vor allem das mit Motiven der Werkstatt von Buda kostbar illuminierte Missale. Zu seiner Zeit (1518) entstand auch das zweibändige Graduale, dessen wechselvolles Schicksal auf Herkunft aus Várád schliessen lässt. Ähnlich erging es seinem mit Wappen und sowohl gotischen wie Renaissanceornamenten gezierten Hirtenstab (1526). Er ist heimische Arbeit, vielleicht gerade die von Várader Goldschmieden. Der Bischof fiel, wie mehrere seiner Genossen, in der Schlacht von Mohács.

DIE GRENZFESTUNG DER NEUZEIT

Mit Mohács — 1526 — wandelte sich die Situation Várads von Grund aus: die Bischofsresidenz wurde wichtigste Grenzfestung — von der osmanischen Macht unmittelbar bedroht und beansprucht, die Brücke nach Transsylvanien. Bischof Martinuzzi, Schatzmeister dieses neuen Fürstentums, erkannte diese Gefahr sofort: so umgab die Westseite der mittelalterlichen Burg mit einer Schutzmauer mit starkem Turm. Dieses Werkes gedenkt der italienische Artilleriekommandant 1598 mit hohem Lob.

Indessen wuchs die Gefahr, vor allem nach Rückberufung der Königin Isabella und des jungen Johannes Sigismund durch die Stände Transsylvaniens. In dieser Situation wurde Várad der wichtigste, zweiseitig, durch habsburgische wie türkische Beanspruchung gleichzeitig bedrohte militärische Faktor. Unter solchen Umständen wurde eine Verstärkung und Modernisierung der alten Festung unumgänglich notwendig, durch Ausbau eines zeitgemässen Verteidigungssystems italienischen Musters. Dies geschah 1569 durch Stephanus Báthory von Somlyó, damals dortigen Kommandanten, später Fürsten von Transsylvanien (1571—1576), dann Königs von Polen (1576—1586). Er erbaute den neuen Festungsgürtel im Fünfeck um den alten Burgbezirk herum, an den Ecken durch keilförmige italienische Basteien verstärkt. Dieser kriegstechnisch erstklassige, künstlerisch faszinierende, zweifellos italienische Grundrissplan war von der italienischen Bauteoretikern der Renaissance (Antonio da Sangallo u. a.) entwickelt worden. So wurde die Befestigung von Torino 1564, die Antwerpens 1566 errichtet. Ihnen folgten die Pläne italienischer Kriegingenieure für ungarische Festungen (Eger 1571/72, Szatmár 1569—73, Kanizsa u. a.). An Ausmass und Bedeutung war die von Várad die grösste. Ihr Architekt, uns zwar nicht bekannt, war zweifellos einer der Italiener am Hofe Johannes Sigismunds. Die Ausgaben und Dienstleistungen (gratuitus labor) genehmigte der Ständetag. Aus allen Teilen Transsylvaniens (Koloszvár, dem Széklerland, den sächsischen Städten) strömten die Handwerker, die Steinmetzen, Maurer, Zimmerleute und Ziegelbrenner herbei.

Im Jahre 1571, nach dem frühen Tod Johannes Sigismunds, nahm der neue Fürst Stephanus Báthory, die Leitung des Baues energisch in die Hand; wie er an König Maximilian 1575 schrieb: „Deo adiuuante absoluere decreuimus!“ Der unter Johannes Sigismund errichteten Királyfia Bastei im Süden und der Csonka Bastei im Nordwesten folgte nun 1572 die „Goldne“ Bastei mit dem Báthory-Wappen.

Auch als König von Polen leitete er unmittelbar den Bau energisch weiter. Er sorgte für Architekten: 1577 und 1578 wirkte ein — dem Namen nach nicht bekannter — italienischer Fundator (Architekt) in Várad, der 1580 in Kolozsvár den Plan für das Jesuitenkollegium entwarf. Nach seinem Tode (1581) sandte Báthory Domenico Ridolfini zur Baufortsetzung nach Várad (bis 1583). Doch entstanden bei Errichtung der einen Bastei Fehler und Schäden; deshalb erbat Báthory von Maximilian für einige Monate Ottavio Baldigara zu Hilfe. Dieser kam im Juni 1584 und blieb bis zum Herbst in Várad. Damals entstand nach seinen Angaben an der Ostseite die mächtige Rote (Veres) Bastei.

Doch waren mit dem erborgten Architekten die weiteren Bauprobleme noch nicht gelöst. Báthory war sich dessen bewusst; durch seine Gesandten suchte er in Italien einen Ingenieur, der nicht nur theoretisch geschult, sondern „in ea professione exercitatus et peritus“ war. So wurde Simone Genga, zuvor vertraglich für Bauten in Polen, nun für Várad engagiert. Es war eine gute Wahl: Genga kam vom Hof von Urbino. Er leitete nun den Weiterbau bis etwa 1595: er errichtete die cortina-Mauern und Basteien mit Ausnahme der südwestlichen Eckbastei, die zwar in neuer Form, doch in der alten Technik, als Erdbastei entstand.

In diesem Zustand erlebte Várad im Herbst 1598 den türkischen Grossangriff. Die Festung hielt die fünfwöchige Belagerung ruhmreich aus; hieran hatte die moderne Fortifikation, Báthory's Werk, bedeutenden Anteil.

In den Jahren danach — Herrschaft Habsburgs 1599—1606, dann unter Fürst Gábor Báthory 1608—1613 — erfolgte kein Weiterbau nur Ausbesserung der Schäden. Infolge aller Angriffe (1556, 1598, 1604, 1606) und der Erdbeben (1603, 1604, 1614) war die innere Burg, vor allem die Domkirche, zur Ruine geworden; 1598 stürzte das Gewölbe des Mittelschiffes ein, ihm folgte das Sanktuarium. In diesem Zustand beschreibt 1609 István Miskolczy die Burg.

Stephanus Báthory's grosses Werk setzte Bethlen Gábor (Gábor Bethlen), der bedeutende Fürst fort (1613—1629); von Beginn an befasste er sich mit der Sicherung dieser wichtigsten Grenzfestung.

Zuerst errichtete er anstelle der ehemaligen Erdbastei im Jahre 1618 die fünfte Bastei als Ziegelbau mit Armierung. Mit dem Entwurf dafür betraute der Fürst seinen italienischen Fundator den aus Verna stammenden Giacomo Resti.

Bald danach aber begann Gábor Bethlen einen völligen Neubau in der Burgebzirk. Wir erfahren durch den Chronisten und fürstlichen Konservator (Archivar) János Szalárdi, dass Bethlen am Platz der verfallenden Burg des Mittelalters — deren Bauten, darunter die gotische Kathedrale, durch Erdbeben und Belagerung schwer gelitten hatten — eine neue innere Burg errichten wollte. Aus seiner Beschreibung, als aus den trefflichen Grundrissen ersteht in diesem Bau die grossartigste Schöpfung der transsylvanischen Renaissance. Die Zeichnungen illustrieren genau die Zeilen Szalárdi's, sie zeigen tatsächlich, dass die innere Burg nach Form der äusseren Befestigungsmauern erbaut wurde: d. h. innerhalb des äusseren Festungsgürtels mit fünf Basteien wurde ein fünfeckiger Burgpalast errichtet, dessen Ecken wieder durch je einen „Basteiturm“ (Szalárdi) verstärkt wurden. In diesem kühnen Entwurf des Architekten Giacomo Resti triumphiert die Idee des Zentralbaus der Renaissance. Sein Werk war ein Meisterstück der Logik und Bauharmonie, tatsächlich ein „Königsbau“ wie Szalárdi ihn nennt. Einen ähnlich grossangelegten Zentralbau findet man weder in Transsylvanien und Ungarn, noch in den Nachbarländern. Man muss nach Italien, in die Heimat der Renaissance gehen, um die Vorgeschichte hier kennenzulernen.

In Italien tritt fast gleichzeitig mit der Planung fünf- und sechseckiger Festungen auch die Idee und Absicht zum Planen fünf- oder sechseckiger Schlossbauten auf.

Dem tüchtigen Fundator Gábor Bethlens Giacomo Resti aus Verna waren zweifellos die Ergebnisse aus den Entwürfen grosser italienischer Meister wohl bekannt. Intuition und Initiative erhielt er von ihnen. Neues schuf er selbst daraus. Wie die vollendete Gesamterscheinung der äusseren Festung und des inneren Schlosses von Várad vor allem in Borgsdorfs Zeichnung (1692) und noch detaillierter in der Planzeichnung von Marini (1775) vor uns entsteht, ist dies tatsächlich eine selbstständige Konzeption. In keiner Weise steht sie vor den Zeichnungen der grossen Architekten zurück. Der 1692, nach Rückeroberung der Festung entstandene Stich macht, wenn auch skizzenhaft, ausgezeichnet die architektonische Wirkung des monumentalen Baukomplexes fühlbar. Wie es scheint, hat den Fundator Resti im Aufbau des durch die Turmbasteien rythmisch gegliederten Fünfeckpalastes, besonders aber durch die Gleichwertigkeit von Gebäudeflügeln und Basteien der ungarische Typus der mit vier Eckbasteien befestigten Schlösser beeinflusst. In der Formung der Details des Burgpalastes waren die lokalen Merkmale noch stärker: meisselten doch Steinmetzen von Kolozsvár die Tür- und Fensterrahmen, und die Fresken der Innenräume schufen Maler derselben Stadt. Auch verlieh dem fünfeckigen äusseren Befestigungsgürtel mit seinen fünf Basteien der Glockenturm mit hochstrebenden Helm mit Arkadenumgang ein durchaus heimisches Aussehen.

Nach Bethlens Tode setzte Fürst Georgius Rákóczy I. (1630—1648) sowohl den Bau des inneren Burgpalastes wie den des äusseren Festungsgürtels fort. Auf der „Goldnen“ Bastei errichtete er sein säulengeschmücktes Sommerhaus. Neben der Torbastei erbaute er einen Glockenturm mit Uhr (1640); von diesem gibt eine Skizze von 1660, sowie ein spanisches Stich von 1691 annähernde Vorstellung; danach war sein Helm denen der erhaltengebliebenen Kirchtürme von Csetnek und Tolcsva ähnlich. Im Burginnern liess Rákóczy den Südflügel zur Kapelle umbauen (1639—1640); auch ein Fünfeckgrundriss war dafür vorgesehen, wurde dann aber verworfen. Mit dem Weiterbau ging auch die Innenausstattung des Palastes voran. Als des Fürsten Sohn zum Oberkommandanten ernannt wurde (1640), stand Festung und Burgpalast in vollem Glanz „igen szép fejedelmi lakóhely“, als ein wirklich fürstlicher Bau da; so im Bericht des Gesandten Trauzner.

Doch war diese Pracht nur von kurzer Dauer. Nach schwerer Belagerung — konnte der Türke Várad — für noch 32 Jahre — einnehmen. Die Befreiung davon geschah 1691—1692, als die deutsch ungarischen Truppen Leopolds die Festung nach schwerem Kampf zurückeroberten. Danach blieben nur kahle Mauerreste bestehen; in solchem Zustand kam die Burg unter den Wiener Hofkriegsrat.

Die neuen Festungskommandanten versuchten je eher eine Instandsetzung; so vor allen Corbelli und der Ingenieur Borgsdorff (1692); trotzdem zog sich diese — bei vielen Schwierigkeiten und Hindernissen — noch lange hin; erst um 1735 war sie beendet. Damals war die Festung Residenz des Militärkommandos jenseits der Tisza (Theiss).

Grössere Veränderungen erfolgten im Burginnern um 1775—1776; damals entstand im Nordostflügel die neue barocke Kirche. 1783 hob Joseph II. den Festungscharakter der Burg auf. Von da an wurde sie ausschliesslich Kasernengebiet.

Zuletzt erfolgten 1881 grössere Umbauten an der Süd-Südwest-Ecke der inneren Burg. Damals kamen die Reste des Portals der alten Domkirche ans Licht, danach — infolge systematischer Grabungen — ein Teil der Fundamente und zahlreiche Fragmente.

Trotz so vieltätiger Zerstörungen und Umwandlungen hat die Burg von Várad, die einstige Grenzfestung, viel von ihrer Grösse und Schönheit bewahrt. Der äussere Festungsgürtel blieb im wesentlichen erhalten; noch heute wirken die machtvollen Massive der „Goldnen“ und der Bethlen-Bastei mit ihren scharfen Konturen. Im Burginnern ist zwar die ursprüngliche Grundkonzeption verblasst; sie könnte aber durch geschickte Restaurierung wieder neu erstehen. Mit einer Öffnung der verbauten Arkaden würde der ganze Platz in einen stimmungsvollen Renaissancehof zurückverwandelt werden. Die Arkaden, die mächtigen, gewölbten Säle würden wieder ihrer Bedeutung und Bestimmung gemäss wirksam werden. Hiermit würde die Burg von Várad eine einzigartige architektonische Berühmtheit innerhalb Mitteleuropas werden; denn weder in Transsylvanien noch in den angrenzenden Ländern findet sich ein ähnlicher Bau der Renaissance. Der kühn geplante, grosszügige Baukomplex ist das würdige Monument seiner Bauherren, der Fürsten Stephanus Báthory, Gabriel Bethlen (Bethlen Gábor) und Georg I. von Rákóczy.

VERZEICHNIS DER ABBILDUNGEN

1. St. Ladislaus erbaut die Kathedrale von Várad. Miniatur der Bilderchronik. Um 1368—1370. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár. (Nationalbibliothek.) Cod. lat. 404. Fol. 50.
2. Ältestes Siegel des Domkapitels von Várad. Um 1200. Abdruck v. J. 1282. Budapest, Magyar Országos Levéltár. (Ung. Staatsarchiv.) Dl. 1117.
3. Das kleine Siegel des Domkapitels von Várad. 1271. Abdruck v. J. 1384. Budapest, Magyar Országos Levéltár. (Ung. Staatsarchiv.) Dl. 7077.
4. Ältestes Siegel des Domkapitels von Várad. Um 1200. Zeichnung v. J. 1883.
5. Das kleine Siegel des Domkapitels von Várad. 1291. Zeichnung v. J. 1883.
6. Grossiegel des Domkapitels von Várad. 1291. Abdruck v. J. 1342. Budapest, Magyar Országos Levéltár. (Ung. Staatsarchiv.) Dl. 4270.
7. Bestattung des Hl. Ladislaus im Dom von Várad. Miniatur der Bilderchronik. Um 1368—1370. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár. Kézirattár. (Nationalbibliothek.) Cod. lat. 404. Fol. 51.
8. Mauerreste der Kathedrale von Várad. Zeichnung von László Steinhauz. 1881. Budapest, Országos Múemléki Felügyelőség. Tervtár. (Landesdenkmalamt. Planarchiv.) K. 3420.
9. Rekonstruktionsgrundriss der Kathedrale von Várad mit den ausgegrabenen Mauerresten und Grabstellen. Zeichnung von László Steinhauz. 1881—1883. Budapest, Országos Múemléki Felügyelőség. Tervtár. (Landesdenkmalamt. Planarchiv.) K. 3432.
10. Rekonstruktionsgrundriss der Kathedrale von Várad nach den Grabungsergebnissen von 1881—1883 und 1912. Zeichnung von Ernő Foerk. Budapest, Országos Múemléki Felügyelőség. Építészeti Múzeum. Foerk-hagyaték. (Landesdenkmalamt. Sammlung des Museums für Architektur. Nachlass Ernő Foerk.)
11. Grundriss der Grabungen von 1911—1912. Nach Biharvárad. I. 1913. S. 58—59.
12. Zeichnung der geplanten Grabungen von Flóris Römer. 1882. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár. Kézirattár. (Nationalbibliothek. Handschriftensammlung.) Fol. Hung. 1110. Bd. VIII. S. 5.
13. Tamásda (Tămaşda), Turm der Kirchenruine.
14. Siegel des Prämonstratenserpropstei Váradhegyfok. XII. Jh. Abdruck v. J. 1283. Budapest, Magyar Országos Levéltár. (Ung. Staatsarchiv.) Dl. 2882.
15. Zierscheibe mit Vogelpaar von der Kathedrale. XII—XIII. Jh. Zeichnung von László Steinhauz. 1881.
16. Fragment von der Kathedrale: Rippenkreuzung. XII. Jh. Nagyvárad (Oradea), Muzeul Țării Crişurilor.
17. Fragment von der Kathedrale: Fragment eines Säulenpaares. XII. Jh. Nagyvárad (Oradea), Muzeul Țării Crişurilor.
18. Fragment von der Kathedrale: Kapitellzone von Gewändehalbsäulen eines Portals. XII. Jh. Nagyvárad (Oradea), Muzeul Țării Crişurilor.
19. Fragment von Almásmonostor. XII. Jh. Váralmás.
20. Fragmente von der Kathedrale: Reste eines Portals. XII. Jh. Nagyvárad (Oradea), Muzeul Țării Crişurilor.
21. Fragment von der Kathedrale: Basis eines Säulenpaares. XII. Jh. Zeichnung von László Steinhauz. 1881. Budapest, Országos Múemléki Felügyelőség. Tervtár. (Landesdenkmalamt. Planarchiv.) K. 3442.

22. Die Mauerreste des Portals der Kathedrale. Zeichnung von László Steinhausz. 1881. Budapest, Országos Műemléki Felügyelőség. Tervtár. (Landesdenkmalamt. Planarchiv.) K. 3418.
23. Fragmente von der Kathedrale: Rippen, Rahmungen. Zeichnung von László Steinhausz. 1881. Budapest, Országos Műemléki Felügyelőség. Tervtár. (Landesdenkmalamt. Planarchiv.) K. 3443.
24. Fragmente von der Kathedrale: Bruchstück eines Fensters, Kragstein, Rahmung. Zeichnung von László Steinhausz. 1881. Budapest, Országos Műemléki Felügyelőség. Tervtár. (Landesdenkmalamt. Planarchiv.) K. 3429.
25. Siegel des Bischofs Andreas Báthory. 1340. Budapest, Magyar Országos Levéltár. (Ung. Staatsarchiv.) Dl. 3297.
26. Siegel des Bischofs Emericus. 1299. Budapest, Magyar Országos Levéltár. (Ung. Staatsarchiv.) Dl. 2216.
27. Siegelring des Bischofs Alexander (1219—1230). Ausland, Privatsammlung.
28. Standbild des Hl. Ladislaus. Ende des XIV. Jh. Nagyvárad (Oradea), Muzeul Țării Crișurilor.
29. Siegel Herzog Stephans. 1351. Budapest, Magyar Országos Levéltár. (Ung. Staatsarchiv.) Dl. 4153.
30. Hl. Georg. Reiterstatue aus Bronze, Werk der Klausenburger Meister Martinus und Georgius. 1373. (vor der Restaurierung). Prag, Hradschin.
31. Mittellitalienischer Meister: Hl. Georg. XIII. Jh. Frankfurt a/M. Liebieghaus.
32. Löwe des Evangelisten Markus. 1329. Orvieto, Kathedrale.
33. Reliefs an der Fassade der Kathedrale von Orvieto. Um 1321—1330.
34. Emailbild vom Reliquiar des San Galgano: Szene aus dem Leben des Heiligen. Erstes Viertel des XIV. Jh. Frosini (Chiusdino), Casa parocchiale.
35. Hl. Georg. Miniatur aus der Anjou-Bibel. Zweites Viertel des XIV. Jh. Malines (Mecheln), Seminar.
36. Toskanischer Meister: Altarbild (Detail). XIV. Jh. Ehemals Wien, Sammlung Liechtenstein. Vaduz?
37. Hl. Georg. Miniatur aus dem Brevier der Äbtissin der Georgsabtei in Prag. Vor 1387 entstanden. Wien, Öst. Nationalbibliothek. Cod. 1939. Fol. 206^v.
38. Hl. Georg. Reiterstatuë (nach der Restaurierung). Prag (Praha), Narodni Galeria. Georgskloster.
39. Relief vom Bronzeportal des Baptisteriums in Florenz (Detail). Werk von Andrea Pisano, 1330—1336.
40. Basis der St. Georgs-Reiterstatue (Detail).
41. Hl. Michael. Bronzestatue (Detail). 1356. Orvieto, Dom.
42. Hl. Georg: Profilaufnahme des Kopfes.
43. Hl. Georg. Reiterstatue (nach der Restaurierung).
44. Hl. Georg. Detail: Kopf des Rosses (vor der Restaurierung).
45. Kreuzigung, Wandgemälde (Detail). Mitte des XIV. Jh. Magyarfenes, (Vlaha), rk. Kirche.
46. Bekehrung Pauli. Wandgemälde (Detail), 1419. Székelyderzs (Dirjui), unitarische Kirche.
47. Hl. Georg. Detail: Frontalansicht des Kopfes des Heiligen (nach der Restaurierung).
48. Reiterstatue des Hl. Ladislaus in Várad. 1390. Radierung nach der Zeichnung von Georg Houfnagel (um 1598—1599) (Detail).
- 49—50. Goro die Gregorio: Arca di San Cerbone. Reliefs: Krieger auf schreitenden Rossen. 1324. Massa Marittima, Dom.
51. Reiterstatue des Hl. Ladislaus in Várad. 1390. Zeichnung von Cesare Porta (Detail). 1599. Karlsruhe, Badisches Generallandesarchiv. Kartensammlung. Bd. XIV. Nr. 49.
52. Szene aus dem Leben des Hl. Ladislaus. Wandgemälde (Detail). Endes des XIII. Jh. Bögöz (Mugeni), reformierte Kirche.
53. Majestas Domini. Wandgemälde (Detail). XII. Jh. Feldebrő, Krypta der rk. Pfarrkirche.
54. Büstenreliquiar des Hl. Ladislaus. Um 1400—1402. Győr, Kathedrale.
55. Francesco da Milano: Relief vom Reliquienschrein des Hl. Simeon: Empfang König Ludwigs des Grossen in Zara (Detail). 1377—1380. Zadar (Zara), St. Simeonskirche.

56. Grabmal Kasimirs des Grossen (†1370): Detail. Krakau (Kraków), Wawel, Kathedrale.
57. Büstenreliquiar des Hl. Ladislaus: linksseitiges Profil.
58. Büstenreliquiar des Hl. Ladislaus: rechtsseitiges Profil.
59. Silbernes Petschaft der Stadt Nagybánya. Zweite Hälfte des XIV. Jh. Nagybánya (Baia Mare), Städtisches Archiv (Archiva Statului).
60. Gipsabguss des Petschafts. Nagybánya (Baia Mare), Städtisches Archiv (Archiva Statului).
61. Reichsapfel aus der Kathedrale von Várad. XIV. Jh. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum. (Ung. Nationalmuseum.)
62. Lilienkrone aus der Kathedrale von Várad. XIV. Jh. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum. (Ung. Nationalmuseum.)
63. Grabstein eines Prälaten aus der Kathedrale. XIV. Jh. Nagyvárad (Oradea), rk. (Dom-) Kirche, südliche Vorhalle. Zeichnung v. J. 1883.
64. Grabstein eines Prälaten aus der Kathedrale. XIV. Jh. Nagyvárad (Oradea), rk. (Dom-) Kirche, südliche Vorhalle. Zeichnung v. J. 1883.
65. Siegel des Bischofs Lucas. 1398. Budapest, Magyar Országos Levéltár. (Ung. Staatsarchiv.) Dl. 8313.
66. Wandgemäldefragment aus der Kathedrale von Várad. Zweite Hälfte des XIV. Jh. Esztergom, Christliches Museum.
67. Fragment aus der Kathedrale: Konsol mit Jünglingskopf. Um 1400—1420. Nagyvárad (Oradea), Muzeul Țării Crișurilor.
68. Kreuzigung. Wandgemälde. Zweite Hälfte des XV. Jh. Csíkszentmihály (Mihăileni), rk. Kirche.
69. Siegel des Bischofs Andrea Scolari. 1422. Budapest, Magyar Országos Levéltár. (Ung. Staatsarchiv.) Dl. 11 218.
70. Oratorio degli Scolari agli Angeli in Florenz. Miniatur von Marco Rustici. Firenze, Seminario Maggiore.
71. Grabstein des Bischofs Andrea Scolari. 1426. Nagyvárad (Oradea), rk. (Dom-) Kirche, südliche Vorhalle.
72. Rippenfragment von der Kathedrale. Zweite Hälfte des XV. Jh. Nagyvárad (Oradea), Muzeul Țării Crișurilor.
73. Fragmente in der südlichen Festungsmauer. Zeichnung von Flóris Rómer. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár. Kézirattár (Nationalbibliothek. Handschriftensammlung.) Oct. Hung. 495/I. S. 21. (Detail.)
74. a—b. Baufragmente in der südlichen Festungsmauer. XV. Jh.
- 75—76. Konsolen mit leergelassenen Wappenschilden. Ende des XV. Jh. Nagyvárad (Oradea), Muzeul Țării Crișurilor.
77. Konsol mit leergelassenen Wappenschild. Ende des XV. Jh. Mezőtelegd (Tileagd). Reform. Pfarrhaus.
78. Portaltürsturz von der Kirche Johannes des Täufers. Ende des XV. Jh. Nagyvárad (Oradea), Muzeul Țării Crișurilor.
79. Kodex des Prämonstratenserkanonikers Nicolaus Székely (um 1503): Bruno episcopus super libros Moysi et Isaiam prophetam. Ungarische Arbeit. XIV. Jh. Salzburg, Studienbibliothek. Cod. V. I. B. 19.
80. Einband des Kodex Tertullianus vom Bischof Johannes Vitéz. 1455 in Várad entstanden. Salzburg, Studienbibliothek. A. VII. 39.
81. Gemmensiegel des Bischofs Johannes Filipecz. 1475. Budapest, Magyar Országos Levéltár. (Ung. Staatsarchiv.) Dl. 17 722.
82. Glocke von Nagymihály (Érmihályfalva — Valea lui Mihail). Werk von Emericus de Varadino. 1491. Zeichnung v. J. 1883.
83. Pontificale des Bischofs Johannes Filipecz. Werk eines königlichen Miniators in Buda. Um 1480—1490. Esztergom, Erzbischof Simor Bibliothek (Primas-Bibliothek).
84. Pilasterfragment vom bischöflichen Palast. 1506—1512. Nagyvárad (Oradea), Muzeul Țării Crișurilor.
85. Baluster-Fragment vom bischöflichen Palast. 1506—1512. Nagyvárad (Oradea), Muzeul Țării Crișurilor.

86. Baluster-Zwergpfeiler vom bischöflichen Palast. 1506—1512. Sekundär in die innere Festung eingemauert.
87. Baluster-Zwergpfeiler vom bischöflichen Palast. 1506—1512.
88. Rahmenfragment mit Fensterkreuze vom bischöflichen Palast. 1506—1512. Nagyvárad (Oradea), Muzeul Țării Crișurilor.
89. Konsolfragment vom bischöflichen Palast. 1506—1512. Nagyvárad (Oradea), Muzeul Țării Crișurilor.
90. Friesfragment vom bischöflichen Palast. 1506—1512. Nagyvárad (Oradea), Muzeul Țării Crișurilor.
91. Grabstein des Bischofs Sigismundus Thurzó. 1512. Nagyvárad (Oradea), rk. (Dom-) Kirche, südliche Vorhalle.
92. Graduale. 1518. Band. I. Fol. 344b. Nationalbibliothek Széchényi. Cod. lat. 172.
93. Graduale. 1518. Band. II. Fol. 169b. Taufe Christi. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár. (Nationalbibliothek.) Cod. lat. 172.
94. Graduale. 1518. Band. II. Fol. 360b. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár. (Nationalbibliothek.) Cod. lat. 172.
95. Urkunde des Domkapitels von Várad. 11. Februar 1521. Budapest, Magyar Országos Levéltár. (Ung. Staatsarchiv.) Dl. 97 915.
96. Pastorale des Bischofs Franciscus Perényi. 1526. Nyitra (Nitra), Kathedrale.
97. Missale des Bischofs Franciscus Perényi. Um 1522. Győr, Szemináriumi Könyvtár. (Bibliothek des Priestersseminars.)
98. Ofenkachel mit Reiterfigur des Hl. Ladislaus. 1540. Bukarest(București), Privatsammlung.
99. Die mittelalterliche Burg von Várad mit der Kathedrale und dem bischöflichen Palast. Zeichnung von Cesare Porta (Detail). 1599. Karlsruhe, Badisches General-Landesarchiv.
100. Grabsteinfragment aus der Festungsmauer. Um 1520—1530.
101. Grabstein des Stephanus Ábrámfy (†1568). 1570. Nagyvárad (Oradea), Muzeul Țării Crișurilor.
102. Brief des Königs Stephanus Báthory an Kaiser-König Rudolph, die Absendung des Architekten Ottavio Baldigara betreffend. 4. Nov. 1583. — Wien, Staatsarchiv, Polen. Fasc. 19.
103. Grundriss der Festung von Várad. Zeichnung des Giovan Marco Isolani. 1598. Innsbruck. Landesregierungsarchiv, Ambraser Akten.
104. Antonio da Sangallo il Giovane: Planzeichnungen für Festungen. Florenz, Uffizien. No. 758 A.
105. Ansicht der Festung von Várad von Süden her. Zeichnung von Cesare Porta. 1599. Karlsruhe, Badisches General-Landesarchiv.
106. Ansicht der Festung von Süden her. Detail von der Radierung Georg Houfnagels. Um 1598—1599.
107. Inventar der Festung von Várad: Beschreibung der Bronzestatuen und der Kathedrale. 1598—1599. Budapest, Magyar Országos Levéltár. (Ung. Staatsarchiv.) Urbaria et Conscriptiones. E. 156. Fasc. 116/3. Fol. 13.
108. Ansicht von Várad von Süden her. Radierung nach der Zeichnung Georg Houfnagels. Um 1598—1599. 1618 im Druck erschienen.
108. a. Ansicht Gross Wardeins von Süden. Aquarell von Severin Roter (um 1640 nach einem Entwurf von 1598). Wien, Österreichische Nationalbibliothek. Cod. 9238.
109. Ansicht von Várad von Norden her. Radierung von Wilhelm Dillich nach Zeichnung eines Unbekannten. Um 1604—1606. 1609 im Druck erschienen. Auf demselben Blatt Ansicht von Temesvár.
110. Ansicht von Várad von Norden her. Unbekannter Stecher nach Wilhelm Dillichs Radierung. 1664.
111. Die Festung von Osten her: gegenüber die Rote Bastei, links südlich die Bastei des Königssohnes, rechts die Goldene Bastei. Fotografie v. J. 1873. Budapest, Országos Műemléki Felügyelőség. (Landesdenkmalamt.)
112. Die Festung von Südwesten her: gegenüber die Bethlen-Bastei, rechts die Bastei des Königssohnes. Fotografie v. J. 1873. Budapest, Országos Műemléki Felügyelőség. (Landesdenkmalamt.)

113. Steintafel mit Jahreszahl an der Zinne der Goldenen Bastei. 1572.
114. Der die Tafel haltende Löwenkopf.
115. Eckkante der Goldenen Bastei von Norden her.
116. Eckkante der Goldenen Bastei von Westen her.
117. Die Goldene Bastei. 1572.
118. Die Bethlen-Bastei. 1618.
119. Ecke der Bethlen-Bastei von Süden her.
120. Ecke der Bethlen-Bastei von Westen her.
121. Eigenhändiger Brief Bethlen Gábors an den Oberkommendanten Ferenc Rhédey, den Bau der Bastei in Várad betreffend. 24. Februar 1618. Kolozsvár (Cluj-Napoca), Archiva Statului. (Staatsarchiv.) (Ehemals Handschriftenabteilung des Transsylvanischen Museums. Sammlung des Grafen József Kemény.) Budapest, Magyar Országos Levéltár. Filmtár. (Ung. Staatsarchiv. Filmabteilung.)
122. Ende des Briefes mit Bethlen Gábors eigenhändiger Unterschrift. 24. Februar 1618.
123. Zeichnung aus der Handschrift „Principes de géometrie“, eingebunden in Bethlen Gábors „Liber Regius“. Um 1625.—Budapest, Magyar Országos Levéltár. A Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára. Erdélyi fejedelmi Kancellária. (Ung. Staatsarchiv. Landesarchiv des Kapitels von Gyulafehérvár. Transsylvanische Fürstliche Kanzlei.) XI. Liber Regius Gabrielis Bethlen.
124. Eckkante der Bastei des Königssohnes (Királyfia bástyá). 1569—1570.
125. Baldassare Peruzzi: Entwurfzeichnung zu einem fünfeckigen Schlossbau. Florenz, Uffizien. No. 506 A. Foto G.F.S.G. Firenze.
126. Sebastiano Serlio: Entwurfzeichnung zu einem fünfeckigen Schlossbau mit fünf Eckbasteien. Um 1550—1554. Libro sesto. Fol. 31. München, Bayerische Staatsbibliothek. Cod. Icon. 189.
127. Sebastiano Serlio: Entwurfzeichnung zu einer fünfeckigen Festung mit fünf Eckbasteien und darinne zu einem fünfeckigen Schlossbau. Um 1550—1554. Libro sesto. Fol. 30. München, Bayerische Staatsbibliothek. Cod. Icon. 189.
128. Giorgio Vasari il Giovane: Entwurfzeichnung zu einer fünfeckigen Festung mit fünf Eckbasteien und mit fünfeckigem Schlossbau im Innern. Florenz, Uffizien. No. 4531 A. Foto G.F.S.G. Firenze.
129. Gedenktafel über Bethlen Gábors Bautätigkeit. 1618—1619. In der Westwand der Bethlen-Bastei original eingemauert.
130. Türsturz mit Triglyphengliederung aus dem inneren Burgschloss. Nagyvárad (Oradea), Muzeul Țării Crișurilor.
131. Ansicht von Várad von Westen her. Um 1692. (Nr. 27.) Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum. Történelmi Képcsarnok. (Ung. Nationalmuseum, Historische Bildergalerie.) Inv. Nr. 3903. (Detail mit der Festung.)
132. Grundriss von Várad von Norden her. 1692. (Nr. 26.) Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum. Történelmi Képcsarnok. (Ung. Nationalmuseum, Historische Bildergalerie.) Inv. Nr. 6059. (Detail mit der Festung.)
133. Aranyosmedgyes (Mediașul Aurit), Burgschloss der Familie Lónyay: Saalreihe im Obergeschoss. Um 1630. Foto von 1935.
- 134—135. Stuckdekoration eines Saales im innerem Burgschloss mit Tierfiguren: Zwei Hirsche, Einhorn.
- 136—137. Stuckdekoration eines Saales im inneren Burgschloss mit Tierfiguren: zwei Löwen, Elefant.
138. Unterschrift des Historikers János Szalárdi unter einer von György Rákóczy I. am 19. VI. 1645 in Rimaszombat ausgestellten Urkunde. Kolozsvár, (Cluj-Napoca), Archiva Statului. (Staatsarchiv [früher Städtisches Archiv]). Városi Iratok. Fasc. I/164. — Budapest, Országos Levéltár. Filmtár. (Ung. Staatsarchiv. Filmabteilung.) 11 564.
139. Unterschrift des Vicekommendanten von Várad, Mihály Ibrányi unter seine an den Fürsten Rákóczy am 17. VII. 1638 gesandten Meldung. Budapest, Magyar Országos Levéltár. A gyulafehérvári káptalan Országos Levéltára. (Ung. Staatsarchiv. Landesarchiv des Kapitels von Gyulafehérvár.) Lymbus, 6-VII. Aktenbündel.

140. Gedenktafel der Bautätigkeit des Fürsten György Rákóczy I. Nagyvárad (Oradea), Muzeul Țării Crișurilor.
141. Konsolstein aus der Festung. Zweite Viertel des XVII. Jh.
142. Meisterbrief der Goldschmiedezunft von Várad für Péter Ötvös von Kecskemét. 10. Mai 1642. — Kassa (Košice), Museum. Schriften der Goldschmiedezunft von Kaschau. F. 6038.
143. Grabstein des Mezgermeisters János Csobós. Nagyvárad (Oradea), Muzeul Țării Crișurilor.
144. Grabstein mit Wappen. XVII. Jh. Nagyvárad (Oradea), Muzeul Țării Crișurilor.
145. „Tischdecke der Fürstin.“ Zsuzsanna Lorántffy's Gabe an die „grosse Kirche“ von Várad. Ótorda (Turda), reformierte Kirche.
146. Liturgische Gefässe für die Abendmahlsfeier. Gaben des Fürsten György Rákóczy I. und der Fürstin Zsuzsanna Lorántffy an die „grosse Kirche“ von Várad. Ótorda (Turda), reformierte Kirche.
147. Festung Várad: Längs- und Querschnitt. Spanische Radierung, 1692. (Nr. 20.) Im oberen Teil: Querschnitt von Nord nach Süd; gegenüber die Rote Bastei. Im unteren Teil: Längsschnitt von Ost nach West; im Vordergrund Brücke, Festungstor, Glockenturm, Magazin, Turmbastei des inneren Burgeschlosses, die Rote Bastei der äusseren Festung; im Hintergrund der St. Stefansberg. Wien, Kriegsarchiv, Kartensammlung. Inland. C. V. Env. C. 485/4a. — 147. a. Detail aus der Radierung.
148. Tolcsva, rk. Kirche.
149. Csetnek, (Štitník), evangelische Kirche.
- 150–151. Ofenkacheln aus dem inneren Burgeschloss. Um 1642. Zeichnungen von Flóris Rómer. 1883. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár. Kézirattár. (Nationalbibliothek. Handschriftenabteilung.) Quart. Hung. 1413/II. S. 51, 53.
- 152–153. Ofenkacheln aus dem inneren Burgeschloss. Um 1642. Zeichnungen von Flóris Rómer. 1883. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár. Kézirattár. (Nationalbibliothek. Handschriftenabteilung.) Quart. Hung. 1413/II. S. 55, 58.
154. Titelblatt der Instruktion des Fürsten György Rákóczy I. für seinen Sohn György zu dessen Ernennung zum Oberkommandanten von Várad. 14. August 1640. — Budapest, Magyar Országos Levéltár. Magyar Kamara. (Ung. Staatsarchiv. Ungar. Kammer.) Acta Publica. Tom. I. Fasc. 20. Nr. 65.
155. Letzte Seite der Instruktion mit eigenhändiger Unterschrift des Fürsten György Rákóczy.
156. Approbatae Constitutiones. Várad, 1653. Titelblatt. Druck von Ábrahám Szenczi Kertész.
157. Wappenadelsbrief des Buchdruckers Ábrahám Szenczi Kertész. Nagyszeben (Hermannstadt—Sibiu), Landesarchiv, Nr. 511.
158. Initiale aus Approbatae Constitutiones. (S. 1.) 1653.
159. Siegel der Goldschmiedezunft von Várad. 1642.
160. Die „Bibel von Várad“. Várad—Kolozsvár, 1660—1661. Druck von Ábrahám Szenczi Kertész.
161. Gedenkschrift an die Belagerung von Várad, verfasst am 31. August 1660 in Debrecen. Kopie-Exemplar v. J. 1662. Titelblatt. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár. Kézirattár. (Nationalbibliothek. Handschriftenabteilung.) Quart. Hung. 98. Fol. 2.
162. Belagerung von Várad 1660. Zeichnung im Gedenkschrift. Fol. 27.
163. Grundriss von Várad von Norden her. Um 1690. (Nr. 17.) Karlsruhe, Badisches General-Landesarchiv.
164. Várad: Grundriss der Festung und der Stadt von Norden her. 1692. (Nr. 26.) Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum. Történelmi Képcsarnok. (Ung. Nationalmuseum. Historische Bildergalerie.) Inv. Nr. T. 6059.
165. Várad: die Festung von Norden her. Federzeichnung von Mathias Kaiserfeld. 1692. (Nr. 28.) Wien, Kriegsarchiv, Kartensammlung. H. III. C. 158. N. 1.
166. Grundriss der Festung von Süd-Westen Zeichnung von Jacob Lippert 1693. (Nr. 34.) Wien, Finanz- und Hofkammerarchiv. M. 21. Kartensammlung. 21.
167. Ernst Friedrich Baron von Borgsdorf: Abhandlung über die Wiederherstellung der Festung. Wien, Kriegsarchiv. Feldakten. 1629/9/1.
168. Grundriss der Festung von Norden her. Zeichnung von Ernst Friedrich Baron von Borgsdorf. 1692. (Nr. 32.) Wien, Kriegsarchiv. Feldakten. 1692/9/1a.

169. Querschnitte der Festung. Zeichnung von Ernst Friedrich Baron von Borgsdorf. 1692. (Nr. 33.) Wien, Kriegsarchiv. Feldakten. 1692/9/1b.
170. Der geplante neue Festungsgürtel. Entwurf von Ernst Friedrich Baron von Borgsdorf. 1692. (Nr. 33.) Wien, Kriegsarchiv. Feldakten. 1692/9/1c.
171. Grundriss der Festung mit dem geplanten, neuen Festungsgürtel. Um 1692. (Nr. 35.) Budapest, Magyar Országos Levéltár. Térképtár. (Ung. Staatsarchiv. Kartensammlung.) T. 2. XXXII. Nr. 1047.
172. Grundriss des Schlosshofes von Südwesten her mit der ausgegrabenen Grabstelle. 1757. (Nr. 37.) Ehemals Wien, Schatzkammer.
173. Grundriss der Festung von Westen her (Detail). 1692. (Nr. 30.) Wien, Kriegsarchiv. Kartensammlung. H. III. C. 160.
174. Situationsplan der Festung und ihrer Umgebung von Osten her. Um 1769. (Nr. 38.) Zeichnung von Lodovico Marini (?). Wien, Kriegsarchiv. Kartensammlung. Inland. C. V. Env. C. Nr. 6.
175. Grundriss der Festung von Westen her. Um 1752. (Nr. 36.) Wahrscheinlich Zeichnung des Kriegingenieurs Benzini. Wien, Kriegsarchiv, Kartensammlung. Inland. C. V. Env. C. Nr. 5.
176. Grundriss der Festung von Osten her, sowie Querschnitte von acht Gebäuden. (Nr. 39.) Zeichnung von Lodovico Marini. 1775–1776. Wien, Kriegsarchiv. Kartensammlung. Inland. C. V. Env. C. Nr. 7.
177. Grundriss vom Erdgeschoss des inneren Burgschlosses von Osten her. (Detail von Zeichnung Nr. 39.) Zeichnung von Lodovico Marini. 1775–1776.
178. Grundriss vom ersten Stock des inneren Burgschlosses von Osten her. (Nr. 40.) Zeichnung von Lodovico Marini. 1775–1776. Wien, Kriegsarchiv. Kartensammlung. Inland. C. V. Env. C. Nr. 7.
179. Grundriss vom zweiten Stock des inneren Burgschlosses von Osten her. (Nr. 40.) Zeichnung von Lodovico Marini. 1775–1776. Wien, Kriegsarchiv. Kartensammlung. Inland. C. V. Env. C. Nr. 7.
180. Grundriss des inneren Burgschlosses von Norden her, mit den hypothetischen Grundlinien der mittelalterlichen Kirche. Zeichnung von László Steinhauz. 1881. Budapest, Országos Műemléki Felügyelőség. Tervtár. (Landesdenkmalamt. Planarchiv.) K. 3416.
181. Ansicht von Várad von Nordosten her, in der linken Ecke die Festung. (Nr. 45.) Holzschnitt von Zsigmond Pollak. 1857.
182. Landkarte von der Stadt Várad mit Grundriss der Festung. (Nr. 46.) Steindruck nach der Zeichnung von Sándor Halácsy. 1859. Wien, Kriegsarchiv. Kartensammlung. Inland. C. V. Env. C. Nr. 8.
183. Die Festung aus der Vogelperspektive von Südwesten her. Zeichnung v. J. 1903, publiziert von Hauptmann Adalbert Scholtz. (Nr. 50.)
184. Die Festung von Osten her mit dem Osttor, rechts die Goldene Bastei. (Nr. 48.) Aquarell von Árpád Feszty. Letztes Viertel des XIX. Jh. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum. Történelmi Képcsarnok. (Ung. Nationalmuseum. Historische Bildergalerie.) Inv. Nr. T. 7672.
185. Äussere Festung: Westtor.
186. Äussere Festung: Nordosttor.
187. Das innere Burgschloss: Hof, Südseite.
188. Das innere Burgschloss: Hof, Nordwestseite.
189. Das innere Burgschloss: Gang im Erdgeschoss.
190. Das innere Burgschloss: Gang im ersten Stock.
191. Das innere Burgschloss: gewölbter grosser Saal im ersten Stock.
192. Das innere Burgschloss: Tor.
193. Das innere Burgschloss von Nordosten her. (Nr. 52.) Fliegeraufnahme der Meridiane, Bukarest. Um 1965–1969.
194. Schloss aus der Festung. XVII. Jh. Nagyvárad (Oradea), Muzeul Țării Crișurilor.

KÉPJEGYZÉK

1. Szent László a váradi székesegyházat építteti. Miniatura a Képes Krónikában. 1368—1370 körül. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár. Cod. Lat. 404. Fol. 50.
2. A váradi káptalan legrégibb pecsétje. 1200 körül. Lenyomat 1282-ből. Budapest, Magyar Országos Levéltár. Dl. 1117.
3. A váradi káptalan kis pecsétje. 1271. Lenyomat 1384-ből. Budapest, Magyar Országos Levéltár. Dl. 7077.
4. A váradi káptalan legrégibb pecsétje. 1200 körül. Rajz 1883-ból
5. A váradi káptalan kis pecsétje. 1291. Rajz 1883-ból
6. A váradi káptalan nagy pecsétje. 1291. Lenyomat 1342-ből. Budapest, Magyar Országos Levéltár. Dl. 4270.
7. Szent László temetése a váradi székesegyházban. Miniatura a Képes Krónikában. 1368—1370 körül. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár. Cod. Lat. 404. Fol. 51.
8. A váradi székesegyház falmaradványa. Steinhausz László rajza. 1881. Budapest, Országos Műemléki Felügyelőség. Tervtár. K. 3420.
9. A váradi székesegyház rekonstrukciós alaprajza a kiásott falmaradványokkal és sírboltokkal. Steinhausz László rajza. 1881—1883. Budapest, Országos Műemléki Felügyelőség. Tervtár. K. 3432.
10. A váradi székesegyház 1881—1883. és 1912. évi ásatásainak összesített tervrajza Foerk Ernőtől. Budapest, Országos Műemléki Felügyelőség. Építészeti Múzeum gyűjteménye. Foerk Ernő hagyatéka
11. Az 1911—1912. évi ásatások alaprajza. Biharvárad. I. 1913. 58—59. l. után
12. Rómer Flóris rajza a tervezett ásatásról, 1882. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár. Kézirattár. Fol. Hung. 1110. VIII. köt. 5. l.
13. Tamásda (Tămașda), romtemplom tornya
14. A váradhegyfoki premontrei prépostság pecsétje. XII. sz. Lenyomat 1283-ból. Budapest, Magyar Országos Levéltár. Dl. 2882.
15. Diszítókorong madárpárral a székesegyházból. XII—XIII. sz. Steinhausz László rajza. 1881. Budapest, Országos Műemléki Felügyelőség. Tervtár. K. 3421.
16. Töredék a székesegyházból: bordakeresztződés. XII. sz. Nagyvárad (Oradea), Muzeul Țării Crișurilor
17. Töredék a székesegyházból: kettős oszlop maradványa. XII. sz. Nagyvárad (Oradea), Muzeul Țării Crișurilor
18. Töredék a székesegyházból: kapubéllet féloszlopainak fejezete. XII. sz. Nagyvárad (Oradea), Muzeul Țării Crișurilor
19. Töredék Almásmonostorból. XII. sz. Váralmás
20. Töredékek a székesegyházból: kapuzat maradványai. XII. sz. Nagyvárad (Oradea), Muzeul Țării Crișurilor
21. Töredék a székesegyházból: kettős oszlop talapzata. XII—XIII. sz. Steinhausz László rajza. 1881. Budapest, Országos Műemléki Felügyelőség. Tervtár. K. 3442.
22. A székesegyház kapuzatának maradványa. Steinhausz László rajza. 1881. Budapest, Országos Műemléki Felügyelőség. Tervtár. K. 3418.
23. Töredékek a székesegyházból: bordák, nyíláskeretek. Steinhausz László rajza. 1881. Budapest, Országos Műemléki Felügyelőség. Tervtár. K. 3443.
24. Töredékek a székesegyházból: ablakosztókő, gyámkő, nyíláskeret. Steinhausz László rajza. 1881. Budapest, Országos Műemléki Felügyelőség. Tervtár. K. 3429.

25. Báthory András püspök pecsétje. 1340. Budapest, Magyar Országos Levéltár. Dl. 3297.
26. Imre váradi püspök pecsétje. 1299. Budapest, Magyar Országos Levéltár. Dl. 2216.
27. Sándor váradi püspök (1219–1230) gyűrije zafirköves antik gemmával. Külföld, magán-gyűjtemény
28. Szent László álló szobra. XIV. sz. vége. Nagyvárad (Oradea), Muzeul Țării Crișurilor
29. István herceg pecsétje. 1351. Budapest, Magyar Országos Levéltár. Dl. 4153.
30. Márton és György kolozsvári mesterek: Szent György bronz lovas szobra (a restaurálás előtt). 1373. Prága (Praha), Hradcsin
31. Közép-itáliai mester: Szent György-szobor. XIII. sz. Frankfurt a. M., Liebieghaus
32. Szent Márk evangélista oroszlánja. 1329. Orvieto, székesegyház
33. Domborművek az orvietói székesegyház homlokzatán. 1321–1330 körül
34. San Galgano ereklyetartójának zománcképe: jelenet a szent életéből. XIV. sz. első negyede. Frosini (Chiusdino), Casa parrocchiale
35. Szent György-miniátúra az Anjou Bibliából. XIV. sz. első fele. Malines, Séminaire
36. Toszkan mester: Oltárkép (részlet). XIV. sz. Egykor Bécs (Wien), most Vaduz(?) Liechtenstein-gyűjtemény
37. Szent György-miniátúra Kolowrat Erzsébetnek, a prágai Szent György-kolostor apátnőjének a breviáriumában. Készült 1387 előtt. Bécs (Wien), Österreichische Nationalbibliothek. Cod. 1939. Fol. 206^v.
38. A Szent György-szobor a restaurálás után. Prága (Praha), Narodni Galeria, Szent György-kolostor
39. Dombormű a firenzei Battistero bronzkapujáról. Részlet. Andrea Pisano műve. 1330–1336.
40. A Szent György-szobor talapzata. Részlet
41. Szent Mihály bronzszobra (részlet). 1356. Orvieto, székesegyház
42. A Szent György-szobor feje. Profílnézet
43. A Szent György-szobor. Szemközti nézet (restaurálás után)
44. Részlet a Szent György-szoborról: a ló feje (restaurálás előtt)
45. Keresztrefeszítés (részlet). Falfestmény. XIV. sz. közepe. Magyarfenes, (Vlaha), r. k. templom
46. Pál apostol megtérése (részlet). Falfestmény. 1419. Székelyderzs (Dirju), unit. templom
47. A Szent György-szobor feje. Szemközti nézet (restaurálás után)
48. Szent László lovas szobra Váradon. Georg Houfnagel rajza (1598–1599) után rézkarc (részlet)
- 49–50. Goro di Gregorio: Arca di San Cerbone, domborművek. Harcosok lépő lovakon. 1324. Massa Marittima, Duomo
51. Szent László lovas szobra. 1390. Cesare Porta rajza (részlet). 1599. Karlsruhe, Badisches Generallandesarchiv, Kartensammlung. Bd. XIV. Nr. 49.
52. Szent László búcsúja: a szent lépő lovon. Falfestmény. XIII. sz. vége. Bögöz (Mugeni), ref. templom
53. Majestas Domini. Falfestmény. XII. sz. Feldebrő, r. k. templom
54. Szent László fejereklyetartója. 1400–1402 körül. Győr, székesegyház
55. Francesco da Milano: Dombormű Szt. Simeon ereklyetartójáról. Nagy Lajos fogadtatása Zárában (részlet). 1377–1380. Zadar, Szt. Simeon-templom
56. Nagy Kázmér (†1370) lengyel király síremléke (részlet). Krakkó (Kraków), Wawel, székesegyház
57. Szent László fejereklyetartója. Bal profil
58. Szent László fejereklyetartója. Jobb profil
59. Nagybánya ezüst pecsétnyomója. XIV. sz. második fele. Nagybánya (Baia Mare), Városi Levéltár (Archiva Statului) (kiállítva a Múzeumban)
60. Nagybánya pecsétnyomójának gipszlenyomata. Nagybánya (Baia Mare), Városi Levéltár (Archiva Statului)
61. Országalma keresztül a váradi székesegyházból. XIV. sz. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum
62. Liliomos korona a váradi székesegyházból. XIV. sz. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum

63. Főpapi síremlék a székesegyházból. XIV. sz. Nagyvárad (Oradea), r. k. székesegyház előcsarnoka. Rajz 1883-ból (Bunyitai nyomán)
64. Főpapi síremlék a székesegyházból. XIV. sz. Nagyvárad (Oradea), r. k. székesegyház előcsarnoka. Rajz, 1883-ból. (Bunyitay nyomán)
65. Lukács váradi püspök pecsétje. 1398. Budapest, Magyar Országos Levéltár. Dl. 8313.
66. Falfestménytöredék a székesegyházból. XIV. sz. második fele. Esztergom, Keresztény Múzeum
67. Töredék a székesegyházból: Gyámkő ifjúfejjel. Nagyvárad (Oradea), Muzeul Țării Crișurilor
68. Keresztrefeszítés. XV. sz. második fele. Csíkszentmihály (Mihăileni), r. k. templom. Falfestmény
69. Andrea Scolari váradi püspök pecsétje. 1422. Budapest, Magyar Országos Levéltár. Dl. 11 218.
70. Oratorio degli Scolari agli Angeli Firenzében. Miniatura Marco Rusticitól. Firenze, Seminario Maggiore
71. Andrea Scolari síremléke. 1426. Nagyvárad (Oradea), r. k. székesegyház előcsarnoka
72. Bordatöredék a székesegyházból. XV. sz. második fele. Nagyvárad (Oradea), Muzeul Țării Crișurilor
73. Töredékek a déli várfalban. Rómer Flóris rajza. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár. Kézirattár. Oct. Hung. 495/I. 21. 1. (részlet)
74. a—b. Építészeti töredékek a déli várfalban. XV. sz.
- 75—76. Gyámkövek üres címerpajzzsal. XV. sz. vége. Nagyvárad (Oradea), Muzeul Țării Crișurilor
77. Gyámkő üres címerpajzzsal. XV. sz. vége. Mezőtelegd (Tileagd), ref. parókia
78. Kapuszemöldöklő a Ker. Sz. János-templomból. XV. sz. vége. Nagyvárad (Oradea), Muzeul Țării Crișurilor
79. Székely Miklós váradhegyfoki kanonok (1503 körül) kódexe: Bruno episcopus super libros Moysi et Isaiam prophetam. XIV. századi magyar munka. Salzburg, Studienbibliothek. Cod. V. 1. B. 19.
80. Vitéz János Tertullianus-kódexének a kötése. Váradon készült 1455-ben. Salzburg Stiftsbibliothek. A. VII. 39.
81. Filipecz János váradi püspök gemmapecsétje. 1475. Budapest, Magyar Országos Levéltár. Dl. 17 722.
82. A nagy Mihályi (érmihályfalvi — Valea lui Mihail) harang. Emericus de Varadino műve. 1491. Rajz 1883-ból. (Bunyitay nyomán)
83. Filipecz János váradi püspök Pontificale-ja. Budai királyi miniátor munkája. 1480-as évek. Esztergom, Érseki Simor Könyvtár (Prímási Könyvtár)
84. Pilasztertöredék a püspöki palotából. 1506—1512. Nagyvárad (Oradea), Muzeul Țării Crișurilor
85. Baluszterorsó töredéke a püspöki palotából. 1506—1512. Nagyvárad (Oradea), Muzeul Țării Crișurilor
86. Baluszter-törpepillér a várfalban, a püspöki palotából. 1506—1512. A váradi várból
87. Baluszter-törpepillér a püspöki palotából. A váradi várból
88. Keresztosztású ablakkeret-töredék a püspöki palotából. 1506—1512. A váradi várból Nagyvárad (Oradea), Muzeul Țării Crișurilor
89. Gyámkőtöredék a püspöki palotából. 1506—1512. Nagyvárad (Oradea), Muzeul Țării Crișurilor
90. Fríztöredék a püspöki palotából. 1506—1512. Nagyvárad (Oradea), Muzeul Țării Crișurilor
91. Thurzó Zsigmond váradi püspök síremléke. 1512. Nagyvárad (Oradea), r. k. székesegyház előcsarnoka
92. Graduale. 1518. I. kötet. Fol. 344b. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár. Cod. lat. 172.
93. Graduale. 1518. II. kötet. Fol. 169b.: Krisztus keresztelése. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár. Cod. lat. 172.

94. *Graduale*. 1518. II. kötet. Fol. 360b. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár. Cod. lat. 172.
95. A váradi káptalan oklevele. 1521. február 11. Budapest, Magyar Országos Levéltár. Dl. 97 915.
96. Perényi Ferenc váradi püspök pásztorbotja. 1526. Nyitra (Nitra), Székesegyház
97. Perényi Ferenc Missale-ja. 1522 körül. Győr, a Papevelde Könyvtára
98. Kályhacsempe Szent László lovas alakjával. 1540. Bukarest (București), magángyűjtemény
99. Várad középkori vára a székesegyházzal és a püspöki palotával. Cesare Porta rajza (részlet). 1599. Karlsruhe, Badisches General-Landesarchiv
100. Sirkőtöredék a várfalból. 1520—1530 körül
101. Ábrámfy István sírköve (†1568). 1570. Nagyvárad (Oradea), Muzeul Țării Crișurilor
102. Báthory István király levele Rudolf császár-királyhoz Ottavio Baldigara építész váradi kiküldetéséről. 1583. nov. 4. — Bécs (Wien), Staatsarchiv, Polen, Fasc. 19.
103. A váradi vár alaprajza. Giovan Marco Isolani rajza. 1598. Innsbruck, Landesregierungsarchiv, Ambraser Akten
104. Antonio da Sangallo il Giovane: tervrajzok várakhoz (részlet). Firenze, Uffizi. No. 758 A.
105. A váradi vár látképe dél felől. 1599. Cesare Porta rajza. Karlsruhe, Badisches General-Landesarchiv
106. A váradi vár látképe dél felől. Részlet Georg Houfnagel rézkarcáról. 1598—1599 körül
107. A váradi vár inventáriuma: a bronzszobrok és a székesegyház leírása. 1598—1599. Budapest, Magyar Országos Levéltár. Urb. et Conscrip. Fasc. CXVI/3. Fol. 13.
108. Várad látképe dél felől. Georg Houfnagel rajza (1598/1599 körül) után rézkarc. Megjelent 1618-ban
108. a. Várad látképe dél felől. Severin Roter vízfestménye 1640 körül régebbi (1598) vázlat nyomán. (6. A. sz.) Bécs (Wien) Österreichische Nationalbibliothek. Cod. 9238.
109. Várad látképe észak felől. Ismeretlen rajzoló után Wilhelm Dillich rézkarca. 1604—1606 körül. Megjelent 1609-ben. Temesvár látképe ugyanazon a lapon
110. Várad látképe észak felől. Ismeretlen metsző Wilhelm Dillich rézkarca után. 1664
111. A vár kelet felől, szemközt a Veres bástya, balra dél felől a Királyfia bástya, jobbra az Aranyos bástya. Fénykép 1873-ból. Budapest, Országos Műemléki Felügyelőség
112. A vár délnyugat felől, szemközt a Bethlen-bástya, jobbra a Királyfia bástya. Fénykép 1873-ból. Budapest, Országos Műemléki Felügyelőség
113. Az Aranyos bástya ormán az évszámos tábla. 1572.
114. Az Aranyos bástya ormán a feliratos táblát tartó oroszlánfej
115. Az Aranyos bástya sarokéle észak felől
116. Az Aranyos bástya sarokéle nyugat felől
117. Az Aranyos bástya. 1572
118. A Bethlen-bástya. 1618
119. A Bethlen-bástya sarka dél felől
120. A Bethlen-bástya sarka nyugat felől
121. Bethlen Gábor saját kezű levele Rhédey Ferenc főkapitányhoz a váradi bástya építéséről. 1618. febr. 24. — Kolozsvár (Cluj-Napoca), Állami Levéltár (volt Erd. Múz. Kéziratára, gróf Kemény József-gyűjt.) Budapest, Magyar Országos Levéltár. Filmtár
122. Bethlen Gábor levelének befejezése aláírásával. 1618. febr. 24.
123. Rajz a „Principes de géometrie” című kéziratból, belekötve Bethlen Gábor Liber Regius-ába. 1625 körül. Budapest, Magyar Országos Levéltár. Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára. Erdélyi fejedelmi kancellária. XI. Liber Regius Gabrielis Bethlen
124. A Királyfia-bástya sarokéle. 1569—1570.
125. Baldassare Peruzzi tervrajza ötszögű várkastélyhoz. 1530—1534 körül Firenze, Uffizi. No. 506 A. Foto G.F.S.G. Firenze
126. Sebastino Serlio tervrajza ötszögletes, ötbástyás várkastélyhoz. 1550—1554 körül. Libro sesto. Fol. 31. München, Bayerische Staatsbibliothek. Cod. Icon. 189.
127. Sebastino Serlio tervrajza: ötszögletes, ötbástyás vár és benne ötszögletes kastély. 1550—1554. Libro sesto. Fol. 30. München, Bayerische Staatsbibliothek. Cod. Icon. 189.

128. Giorgio Vasari il Giovane tervrajza: ötszögletes, ötbástyás vár és benne ötszögletes kastély. 1600 körül Firenze, Uffizi. No. 4531 A. Foto G.F.S.G. Firenze
129. Emléktábla Bethlen Gábor építkezéseiről. 1618–1619. A Bethlen-bástya nyugati falában
130. Ajtóparkány triglyphes tagolással a belső várból. 1620-as évek. Nagyvárad (Oradea), Muzeul Țării Crișurilor
131. Várad látképe nyugat felől. 1692 körül (27. sz.) Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum. Tört. Képcs. Ltsz. T. 3903. (részlet a várral)
132. Várad alaprajza észak felől. 1692. (26. sz.) Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum. Tört. Képcs. Ltsz. T. 6059. (részlet a várral)
133. Az aranyosmedgyesi Lónyay-várkastély emeleti teremsora. 1630 körül. Fénykép 1935-ből
- 134–135. A belső vár egyik termének stukkódíszé állatalakokkal: szarvaspár, egyszarvú
- 136–137. A belső vár egyik termének stukkódíszé állatalakokkal: oroslánpár, elefánt
138. Szalárdi János történetíró aláírása, I. Rákóczy Györgynek 1645. június 19-én Rimaszombatban kelt oklevelén. Kolozsvár (Cluj-Napoca), Városi, utóbb Állami Levéltár. Városi Iratok Fasc. I/164. OL. Filmtár. 11 564.
139. Ibrányi Mihály váradi vicekapitány aláírása 1638. július 17-én a fejedelemhez írott jelentésén. Budapest, Magyar Országos Levéltár, Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára Lymbus, 6-VII. csomó
140. I. Rákóczy György építési emléktáblája. 1640-es évek. Nagyvárad (Oradea), Muzeul Țării Crișurilor
141. Gyámkő a várból. XVII. század második negyede
142. A váradi ötvöscéh mesterlevele Kecskeméti Ötvös Péter részére. 1642. máj. 10. — Kassa (Kosice), Vychodoslovenské Múzeum, Kassai Ötvöscéh iratai között F. 6038.
143. Csobós János váradi mészárosmester sírköve. 1655. Nagyvárad (Oradea), Muzeul Țării Crișurilor
144. Címeres sírkő. Nagyvárad (Oradea), Muzeul Țării Crișurilor
145. A „fejedelem asszony abrosza”. Lorántffy Zsuzsanna ajándéka a váradi „öreg egyháznak”. Torda (Turda), az ótordai ref. templom
146. Úrasztali edények. I. Rákóczy György és Lorántffy Zsuzsanna ajándékai a váradi „öreg egyháznak”. Torda (Turda), az ótordai ref. templom
147. A váradi vár hosszmetSZete és keresztmetSZete. Spanyol rézkarc. 1622. (20. sz.) Felső sáv: keresztmetSZet észak—déli irányban, szemközt a Veres bástya. Alsó sáv: hosszmetSZet kelet—nyugat irányban, előtérben a híd, a várkapu, a harangos torony, raktár-épület, a belső vár toronybástyája, a külső Veres bástyája, háttérben Szent István hegye. Bécs (Wien), Kriegsarchiv, Kartensammlung, Inland. C. V. Env. C. 485/4a. — 147. a. Részlet a rézkarcból
148. Tolcsva, r. k. templom
149. Csetnek, ev. templom
- 150–151. Kályhacsempék a belső várból. 1642 körül. Rómer Flóris rajzai. 1883. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár. Kézirattár. Quart. Hung. 1413/II. 51, 53. l.
- 152–153. Kályhacsempék a belső várból. 1642 körül. Rómer Flóris rajzai. 1883. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár. Kézirattár. Quart. Hung. 1413/II. 55, 58. l.
154. I. Rákóczy György instructiója fia György részére váradi főkapitánnyá való kinevezése alkalmából. 1640. augusztus 14. — Budapest, Magyar Országos Levéltár, Magy. Kamara, Acta Publica. Tom. I. Fasc. 20. Nr. 65. Címlap
155. Az instructio utolsó lapja I. Rákóczy György aláírásával
156. Approbatae Constitutiones. Várad, 1653. Szentzi Kertész Ábrahám nyomtatványa
157. Szentzi Kertész Ábrahám címeres nemeslevele. 1648. Nagyszében (Sibiu), Orsz. Levéltár (Landesarchiv). 511. sz.
158. Iniciale az Approbatae Constitutiones-ből (p. 1.), 1653
159. A váradi ötvös céh pecsétje. 1642. (rajz után)
160. A „váradi Biblia”. Várad—Kolozsvár, 1660–1661. Szentzi Kertész Ábrahám nyomtatványa
161. Emlékirat Várad ostromáról, kelt 1660. augusztus 31-én Debrecenben. 1662-ben készült másodpéldány. Címlap. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár. Kézirattár. Quart. Hung. 98. Fol. 2.
162. Várad ostroma 1660-ban. Rajz az emlékiratban. Ugyanott. Fol. 27.

163. Várad alaprajza észak felől, 1690 körül (17. sz.) Karlsruhe, Badisches General-Landesarchiv
164. Várad, a vár és a város alaprajza észak felől. 1692 (26. sz.). Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum. Tört. Képcsarnok. Ltsz. T. 6059.
165. A váradi vár észak felől. Mathias Kaiserfeld tollrajza. 1692 (28. sz.). Bécs (Wien), Kriegsarchiv, Kartensammlung. H. III. C. 158. N. 1.
166. A vár alaprajza délnyugat felől. Jacob Leppert rajza. 1693. (34. sz.) Bécs, Finanz- und Hofkammerarchiv. Kartensammlung 21.
167. Ernst Friedrich Baron von Borgsdorf tervezete a vár helyreállításához. Bécs (Wien), Kriegsarchiv. Feldakten. 1692/9/1.
168. A vár alaprajza észak felől. Ernst Friedrich Baron von Borgsdorf rajza. 1692 (32. sz.). Bécs (Wien), Kriegsarchiv. Feldakten. 1692/9/1a.
169. A külső vár keresztmetszetei. Ernst Friedrich Baron von Borgsdorf rajza. 1692. (33. sz.). Bécs (Wien), Kriegsarchiv. Feldakten. 1692/9/1b.
170. A vár tervezett új erődítésövezete. Ernst Friedrich Baron von Borgsdorf tervrajza. 1692 (33. sz.). Bécs (Wien), Kriegsarchiv. Feldakten. 1692/9/1c.
171. A vár alaprajza a tervezett új erődítési övezettel. 1692 körül (35. sz.). Budapest, Magyar Országos Levéltár. Térképtár. T. 2. XXXII. No. 1047.
172. A várudvar alaprajza délnyugat felől a kiásott sírbolttal 1755 (37. sz.). Egykor Bécs (Wien), Schatzkammer
173. A vár alaprajza nyugat felől (részlet). 1692 (30. sz.). Bécs (Wien), Kriegsarchiv. Kartensammlung. H. III. C. 160.
174. A várnak és környékének helyszínrajza kelet felől. 1769 körül (38. sz.). Lodovico Marini rajza (?). Bécs (Wien), Kriegsarchiv. Kartensammlung. Inland. C. V. Env. C. Nr. 6.
175. A vár alaprajza nyugat felől. 1752 körül (36. sz.). Valószínűleg Benzini hadimérnök rajza. Bécs (Wien), Kriegsarchiv. Kartensammlung. Inland. C. V. Env. C. Nr. 5.
176. A vár alaprajza kelet felől, valamint nyolc épület keresztmetszete (39. sz.). Lodovico Marini rajza. 1775–1776. Bécs (Wien), Kriegsarchiv. Kartensammlung. Inland. C. V. Env. C. Nr. 7.
177. A belső vár földszinti alaprajza kelet felől (részlet a 39. sz. rajzból). Lodovico Marini rajza. 1775–1776
178. A belső vár második szintjének alaprajza kelet felől (40. sz.). Lodovico Marini rajza. 1775–1776. Bécs (Wien), Kriegsarchiv. Kartensammlung. Inland. C. V. Env. C. Nr. 7.
179. A belső vár harmadik szintjének alaprajza kelet felől (40. sz.). Lodovico Marini rajza. 1775–1776. Bécs (Wien), Kriegsarchiv. Kartensammlung. Inland. C. V. Env. C. Nr. 7.
180. A belső vár alaprajza észak felől, belerajzolva a feltételezett középkori templom (49. sz.). Steinhausz László rajza. 1881. Budapest, Országos Műemléki Felügyelőség. Tervtár. K. 3416.
181. Várad látképe északkelet felől, a bal sarokban a vár (45. sz.). Pollak Zsigmond fametszete. 1857
182. Várad városának térképe, benne a vár alaprajzával (46. sz.). Halácsy Sándor rajza után könyomat. 1859. Bécs (Wien), Kriegsarchiv, Kartensammlung. Inland. C. V. Env. C. Nr. 8.
183. A vár madártávlatból délnyugat felől. Rajz 1903-ból, Adalbert Scholtz kapitány közlése (50. sz.)
184. A vár kelet felől a keleti kapuval, jobbra az Aranyos bástya (48. sz.). Feszty Árpád vízfestménye. XIX. század utolsó negyede. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum. Tört. Képcsarnok. Ltsz. T. 7672.
185. A külső vár nyugati kapuja
186. A külső vár északkeleti kapuja
187. A belső vár udvara délen
188. A belső vár udvara északnyugaton
189. Folyosó a belső vár földszintjén
190. Folyosó a belső vár emeletén
191. Boltozott nagy terem a belső vár emeletén
192. A belső vár kapuja
193. A belső vár északkelet felől (52. sz.). A bukaresti Meridiane légi felvétele. 1960-as évek
194. Lakat a várból. XVII. század. Nagyvárad (Oradea), Muzeul Țării Crișurilor

КÉPEK

pune in hungaria. et sic re-
uictoriosissimus ad ipsa rediit
cum gaudio. De constructioe
waradiensis eccle. et dñote Reg-
ladi.

1. Szent László a váradi székesegyházat építteti. Miniatúra a Képes Krónikából.
1368–1370 körül

2. A váradi káptalan legrégibb
pecsétje. 1200 körül. Lenyomat
1282-ből

3. A váradi káptalan kis pecsétje.
1271. Lenyomat 1384-ből

4. A váradi káptalan legrégibb
pecsétje. 1200 körül. Rajz 1883-ból

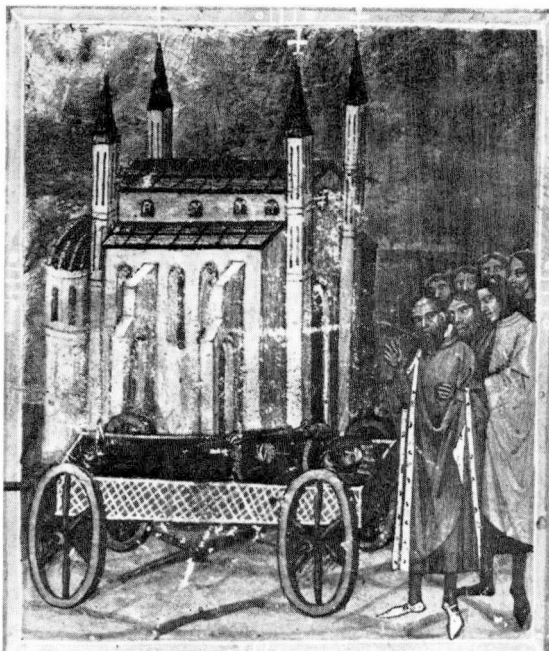
5. A váradi káptalan kis pecsétje.
1291. Rajz 1883-ból

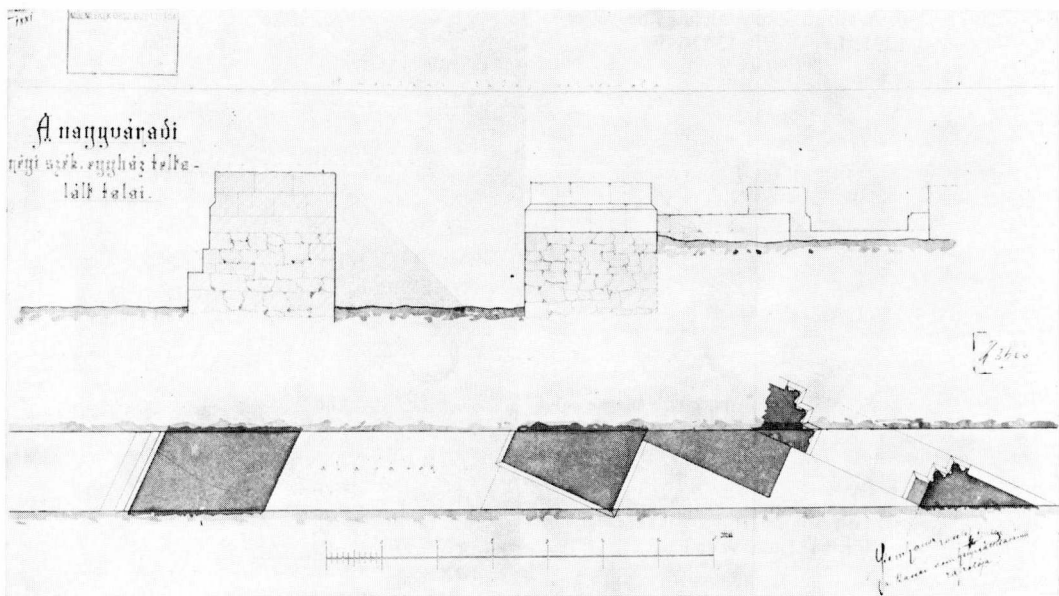

6. A váradi káptalan nagy pecsétje.
1291. Lenyomat 1342-ből

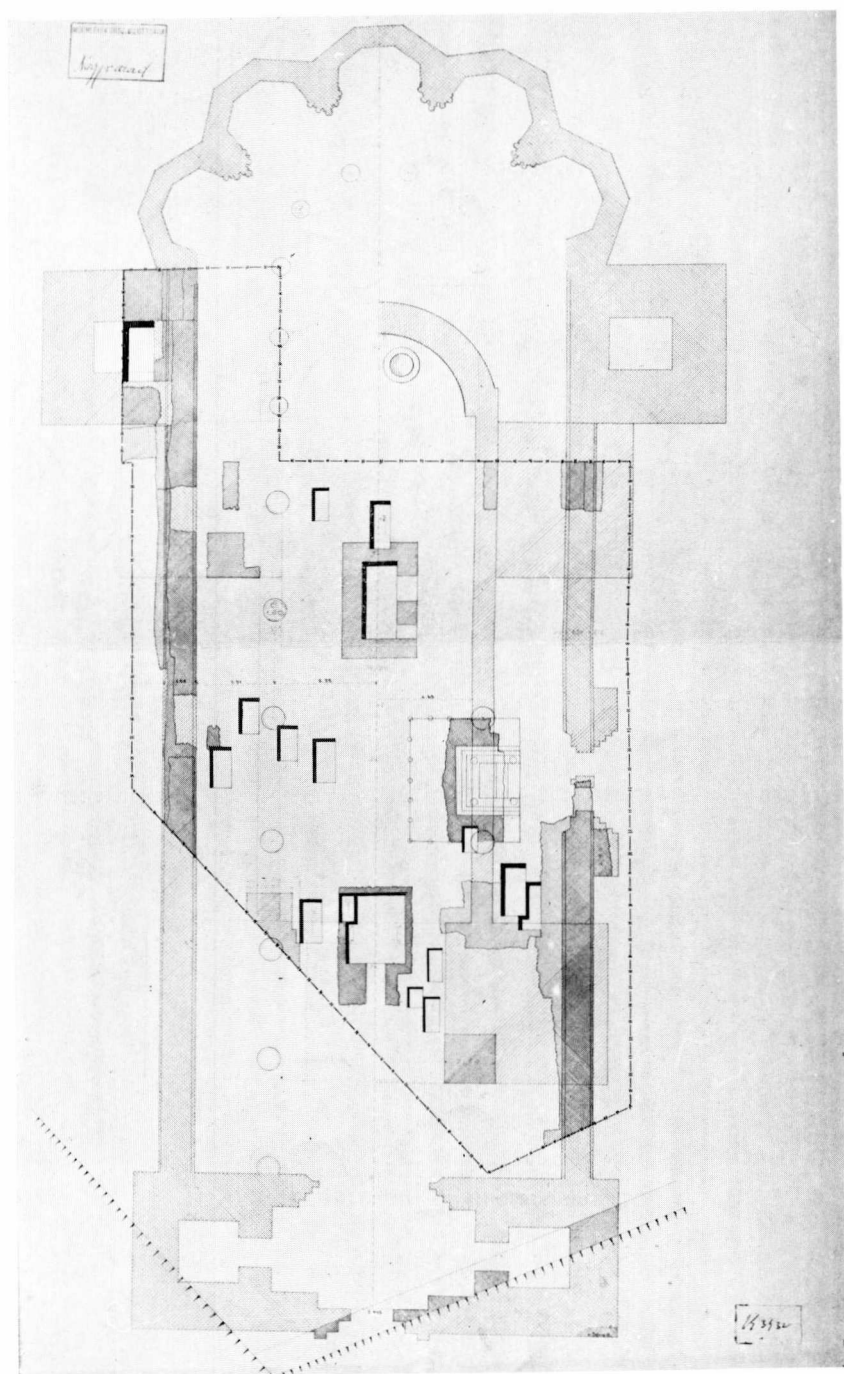

7. Szent László temetése a váradi
székesegyházban. Miniatura a
Képes Krónikában. 1368–1370
körüli

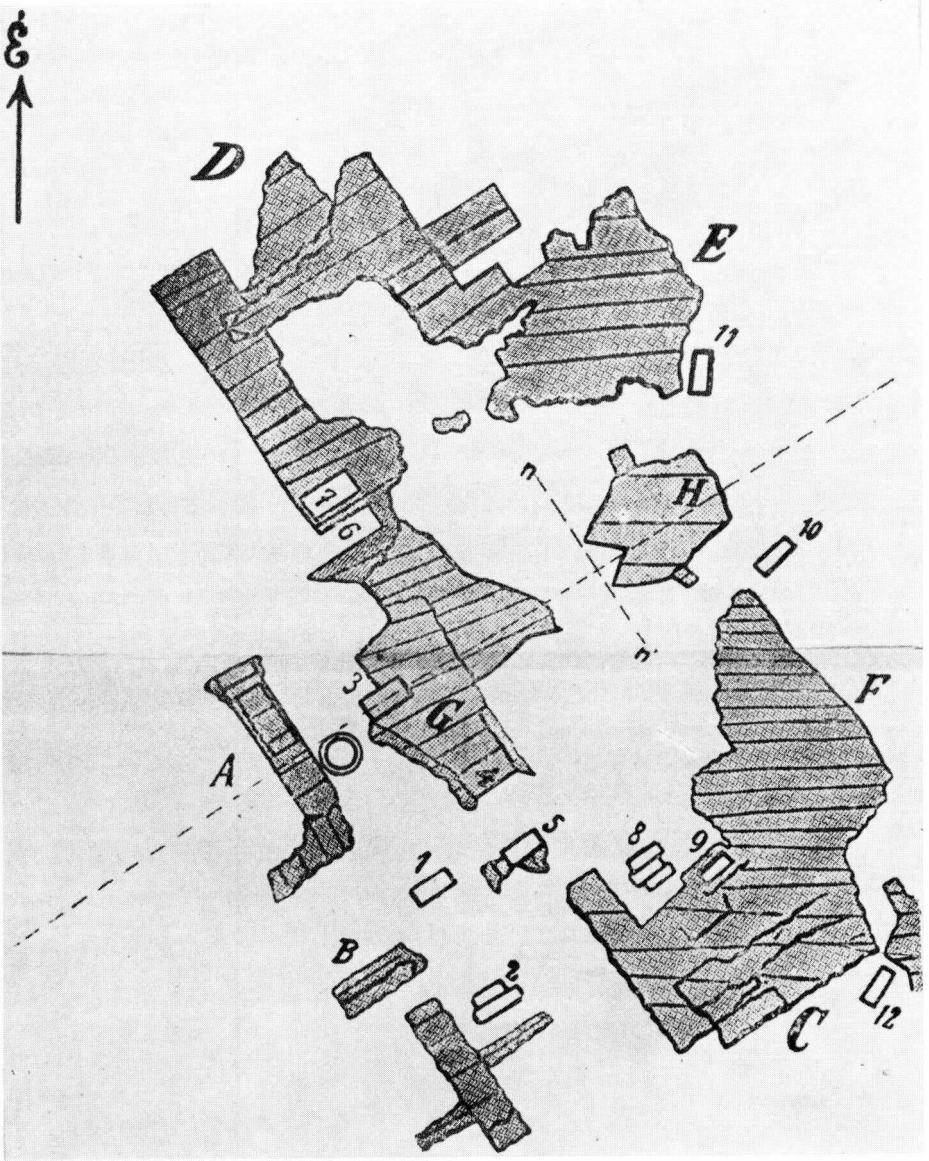
8. A székesegyház falmaradványa. Steinhausz László rajza. 1881

9. A váradi székesegyház rekonstrukciós alaprajza a kiásott falmaradványokkal és sírboltokkal. Steinhausz László rajza. 1881–1883

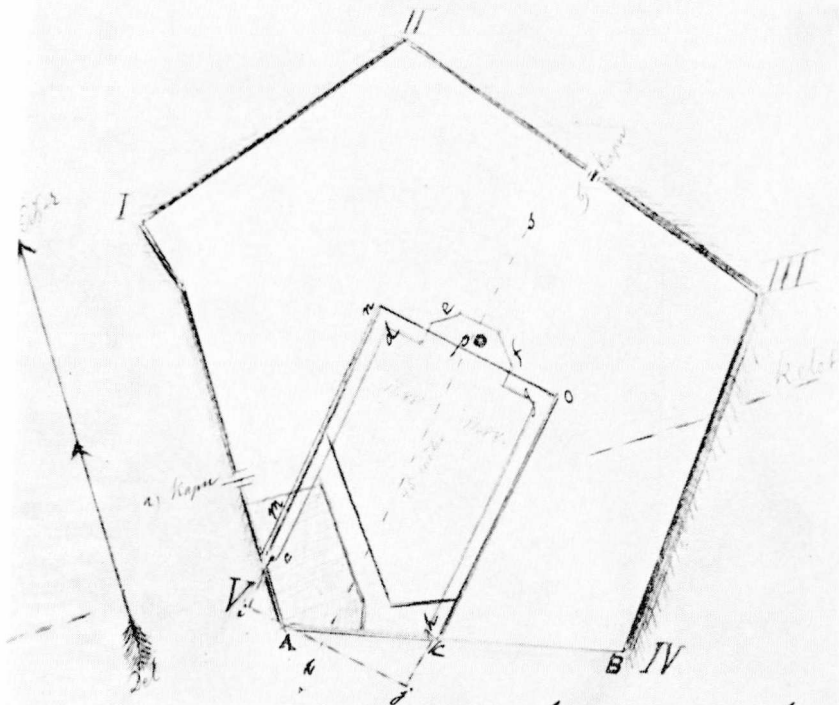
10. A váradi székesegyház 1881–1883. és 1912. évi ásatásainak összesített tervrajza
Foerk Ernőtől

11. Az 1911–1912-ben végzett ásatások alaprajza

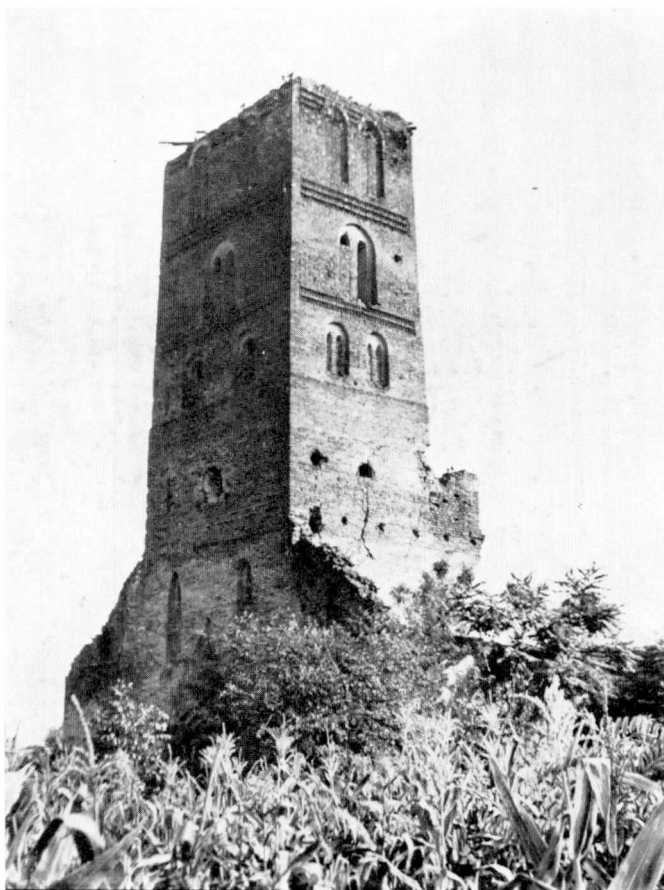
- I. II. III. IV. V. a vár belső udvara;
 a-nál is b-nél a kapuktól.
 c, d, e, f, g, h. Sg. Sajtó környékének vétl
 körülete.
 i, j, k, a felajátott vétl környékéről, mely
 AKB újabb kápolna oldal által jött el a
 kőre.
 m, n, o, k, a kápolna körüli által engedélyezett
 körület.
 p a várbeli Sg.

- A templomra feltételezett vonala rs.
 --- Az Észak-keleti vonal ferint
 húzott kötelezői vonal, melyet
 minden régi katólikus egyházban
 megtartottak.

Várban Maj. 21. é. 882

Rómer.

13. Tamásda, a romtemplom tornya

14. A váradhegyfoki premontrei konvent
pecsétje. 1283

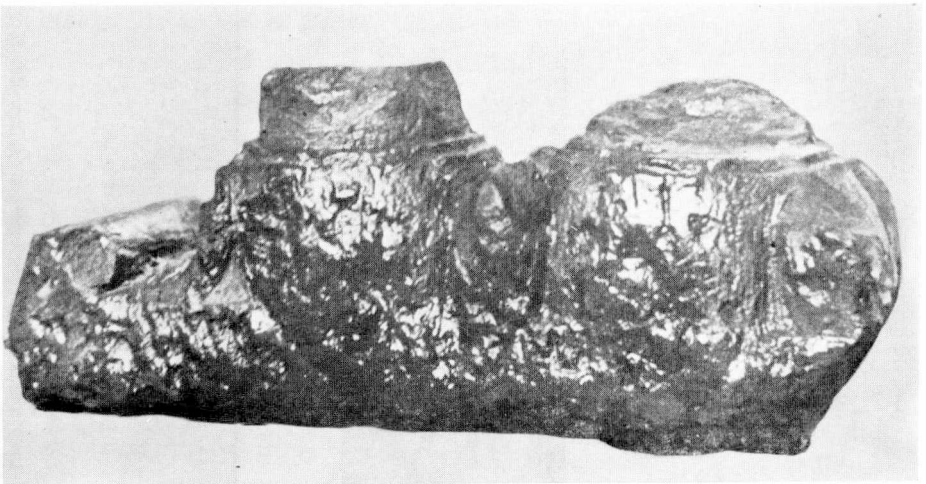

← 0,33 →

15. Diszítőkorong madárpárral a
székesegyházból. XII–XIII. sz.
Steinhausz László rajza. 1881

16. Töredék a székesegyházból: bordakeresztződés. XII. sz.

17. Töredék a székesegyházból: kettős oszlop maradványa. XII. sz.

18. Töredék a székesegyházból. A kapubéllet féloszlopainak fejezete, XII. sz.

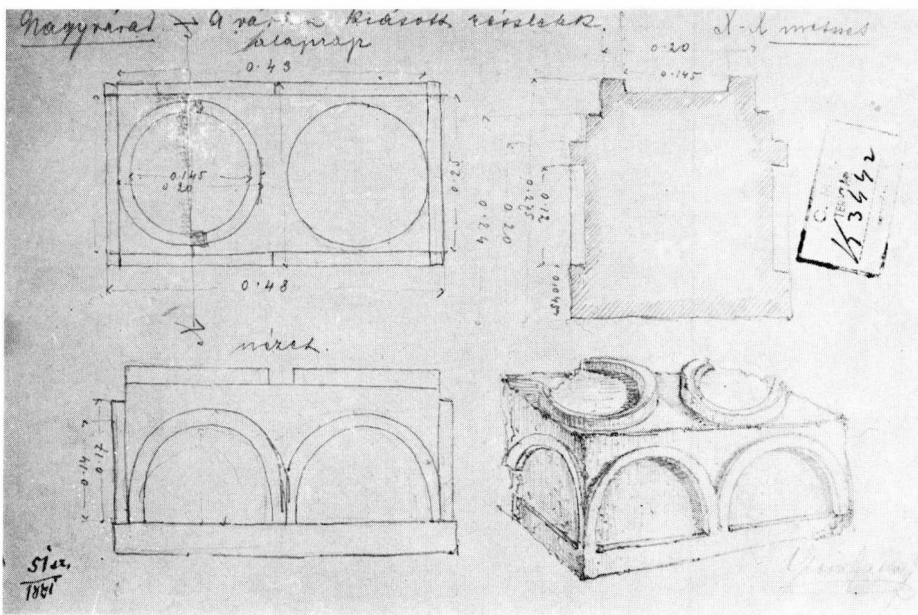

19. Töredék Almásmonostorból. XII. sz.

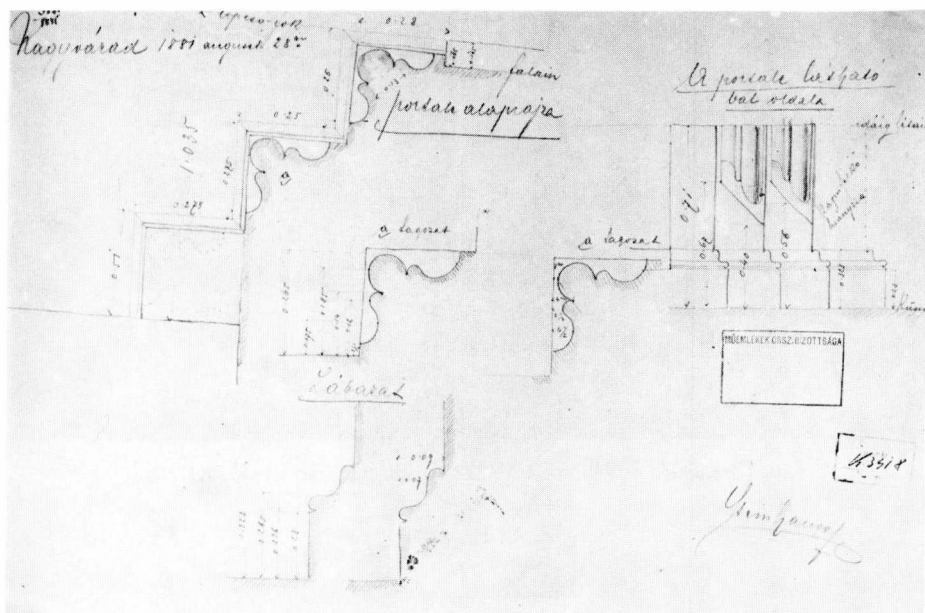

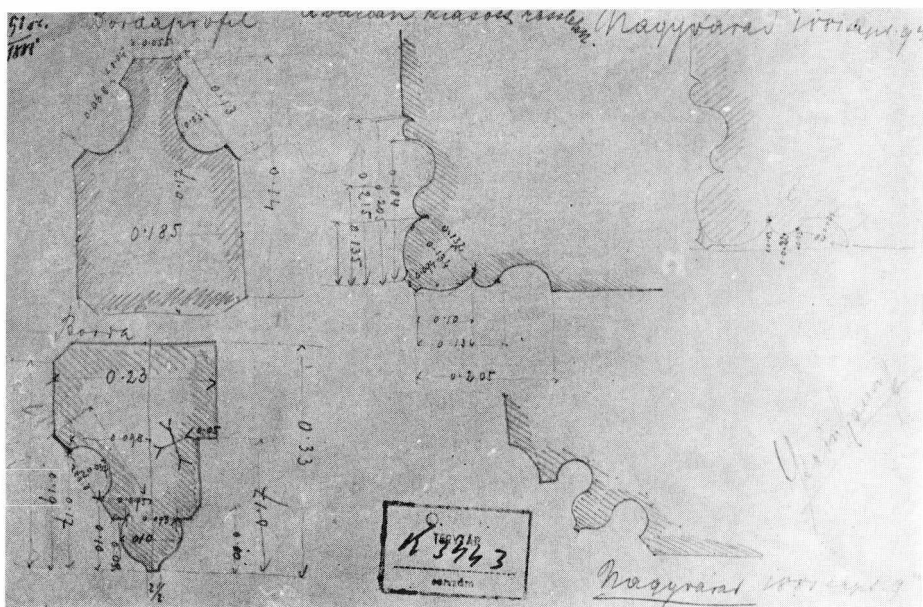
20. Töredékek a székesegyházból: kapuzat maradványai. XII. sz.

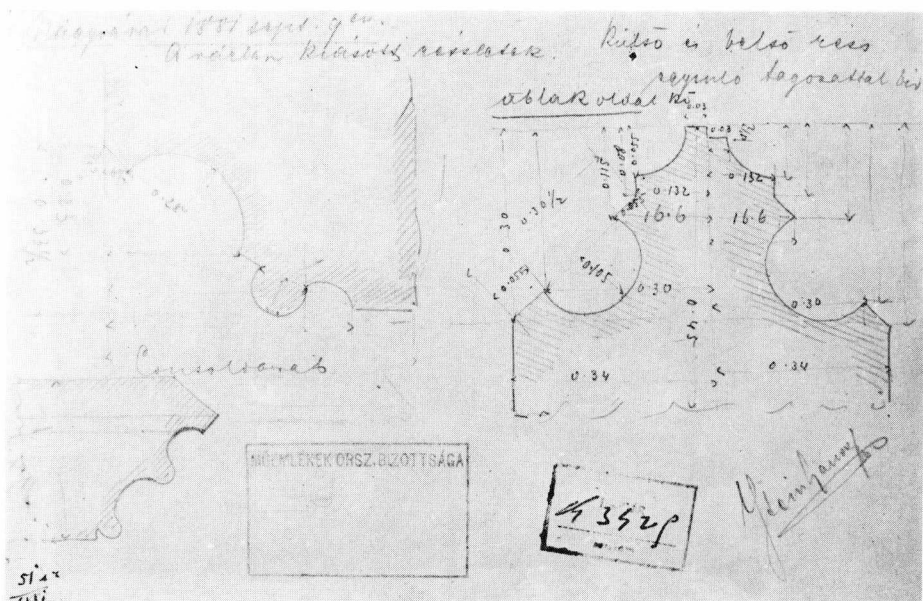
21. Töredék a székesegyházból: kettős oszlop talpzata. XII–XIII. sz.
Steinhausz László rajza. 1881

22. A székesegyház kapuzatának maradványa. Steinhausz László rajza. 1881

23. Törédek a székesegyházból: bordák, nyíláskeretek. Steinhausz László rajza. 1881

24. Törédek a székesegyházból: ablakosztók, gyámkő, nyíláskeret. Steinhausz László rajza. 1881

25. Báthory András püspök pecsétje. 1340

26. Imre váradí püspök
pecsétje. 1299

27. Sándor váradí püspök (1219—1230) gyűrűje
zafírköves antik gemmával

28. Szent László álló szobra. XIV. sz. vége

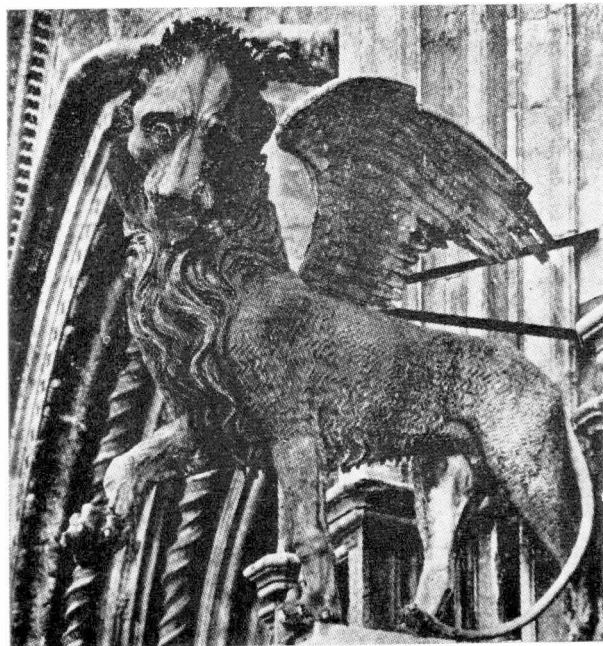
29. István herceg pecsétje. 1351

30. Márton és György kolozsvári mesterek: Szent György bronz lovas szobra (a restaurálás előtt) 1373. Prága

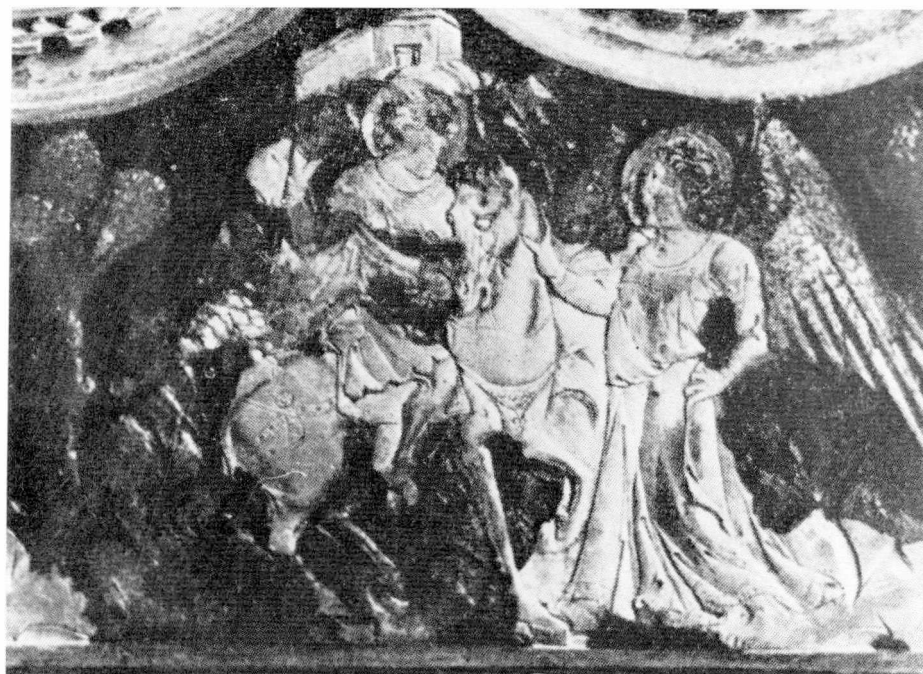
31. Közép-itáliai mester:
Szent György-szobor.
XIII. sz.

32. Szent Márk evangélista
oroszlánja. 1329. Orvieto

33. Domborművek az orvietói székesegyház homlokzatán. 1321—1330 körül

34. San Galgano ereklyetartójának zománcképe: jelenet a szent életéből. XIV. sz. első negyede. Frosiní

35. Szent György-miniatúra az Anjou Bibliából. XIV. sz. első fele

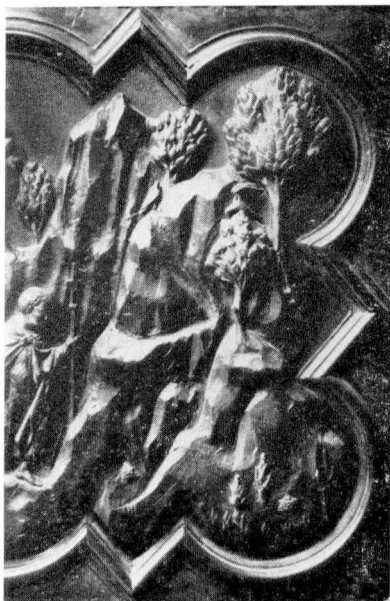
36. Toszkán mester: Oltárkép (részlet). XIV. sz.

37. Szent György-miniatúra
Kolowrat Erzsébetnek, a
prágai Szent György-kolos-
tor apátnőjének a breviá-
riumában. Készült 1387
előtt

38. A Szent György-
szobor a restaurálás
után

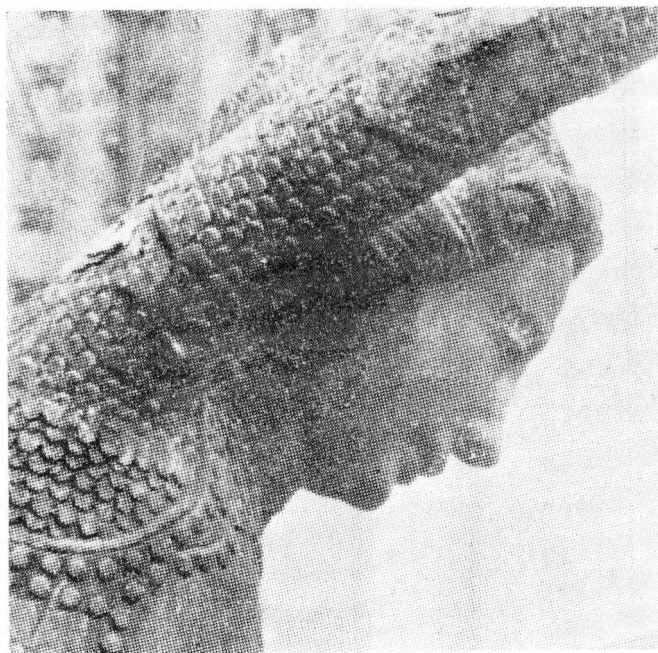

39. Dombormű a firenzei Battistero bronzkapujáról (részlet). Andrea Pisano műve. 1330–1336

40. A Szent György-szobor talapzata (részlet)

41. Szent Mihály bronz-
szobra (részlet). 1356.
Orvieto

42. A Szent György-szo-
bor feje. Profil nézet

43. A Szent György-szobor. Szekesfehervari nézet. Restaurálás után

44. Részlet a Szent György-szoborról: a ló feje. Restaurálás előtt

45. Keresztrefeszítés (részlet). Falfestmény. XIV. sz. közepe. Magyarfenes r. k. templom

46. Pál apostol megtérése (részlet). Falfestmény. 1419. Székelyderzs, unit. templom

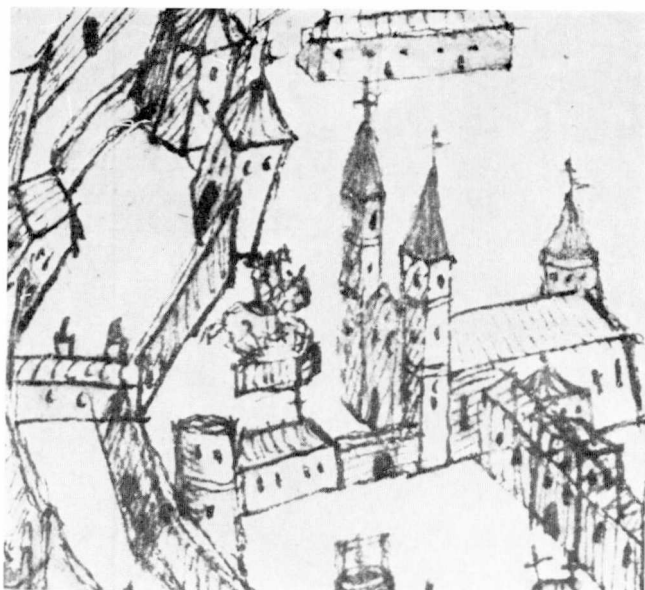
47. A Szent György-szobor feje. Szemközti nézetből. Restaurálás után

48. Szent László lovas szobra Váradon. Georg Houfnagel rajza (1598–1599) után rézkarc (részlet)

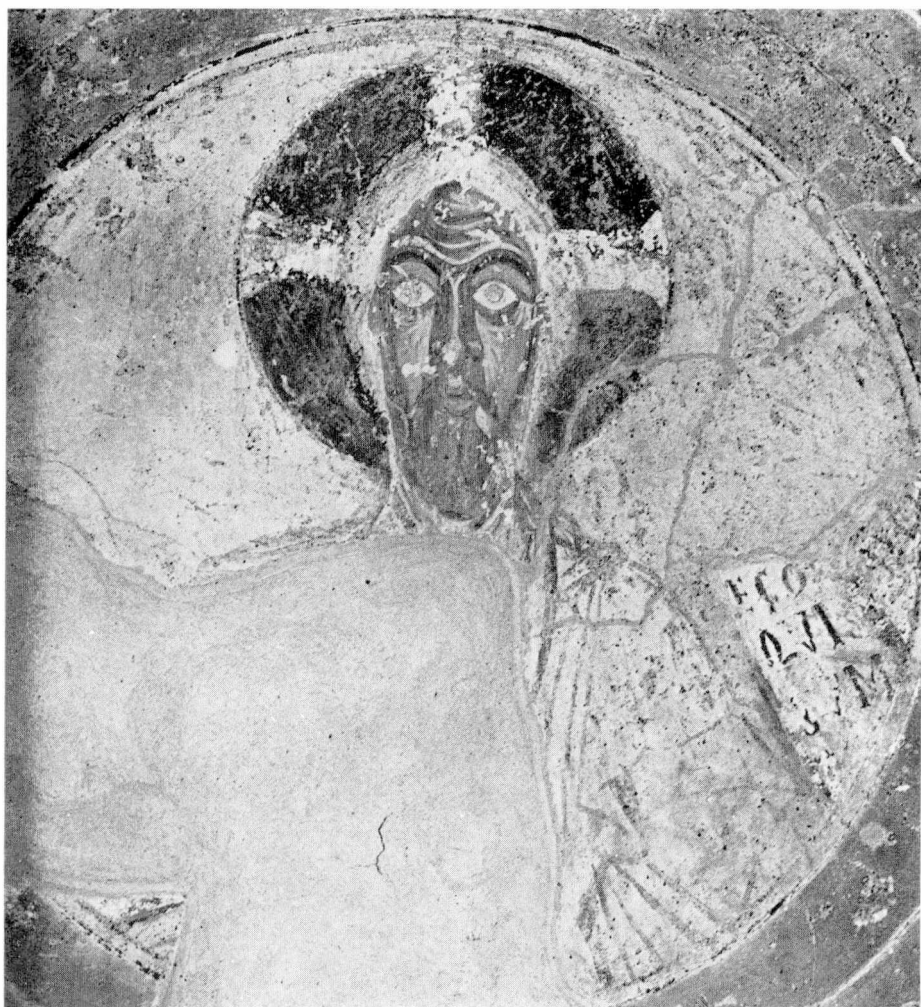
49–50. Goro di Gregorio: Arca di San Cerbone, domborművek: harcosok lépő lovakon. 1324. Massa Marittima

51. Szent László lovas szobra Váradon. Cesare Porta rajza. 1599

52. Szent László búcsúja: a szent lépő lovon. Falfestmény.
XIII. sz. vége. Bögöz, ref. templom

53. Maiestas Domini. Falfestmény. XII. sz. Feldebrő, r. k. templom

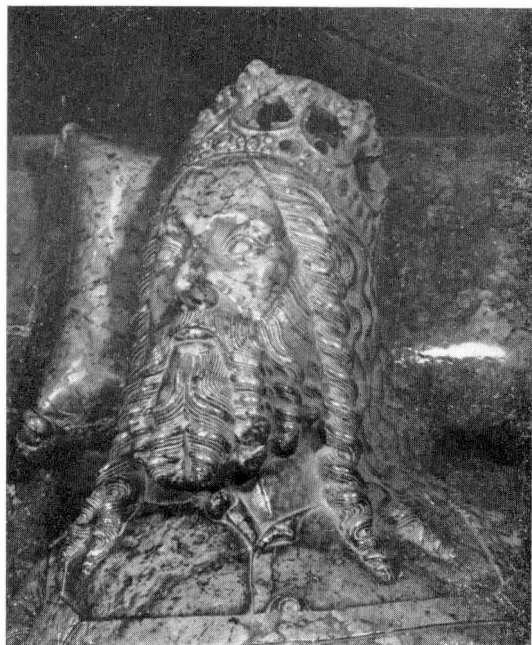

54. Szent László fejereklyetartója. 1400–1402 körül. Győr

55. Francesco da Milano: Dombormű Szt. Simeon ereklyetartójáról. Nagy Lajos fogadtatása Zarában (részlet). 1377–1380. Zadar

56. Nagy Kázmér (†1370) lengyel király síremléke (részlet). Krakkó

57. Szent László fejereklyetartója. Bal profil

58. Szent László fejereklyetartója. Jobb profil

59. Nagybánya ezüst pecsétnyomója.
XIV. sz. második fele. Nagybánya

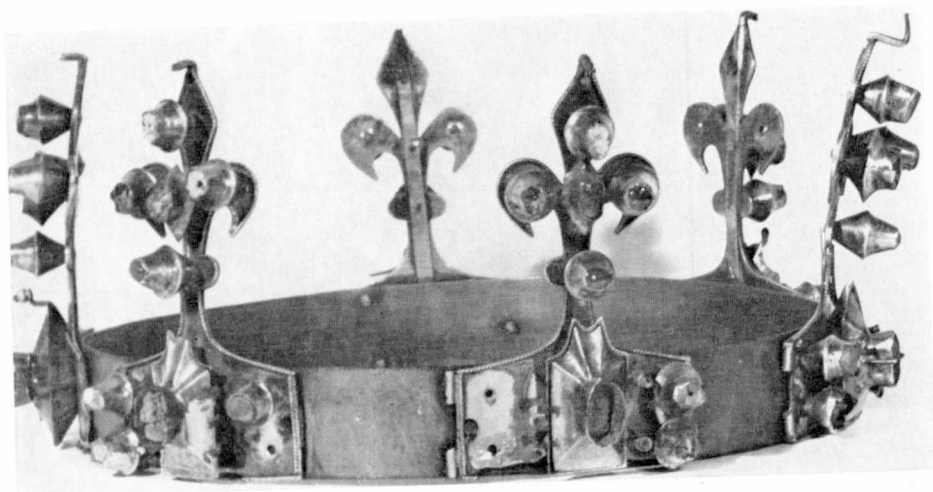

60. Nagybánya pecsétnyomójának
gipszlenomata. Nagybánya

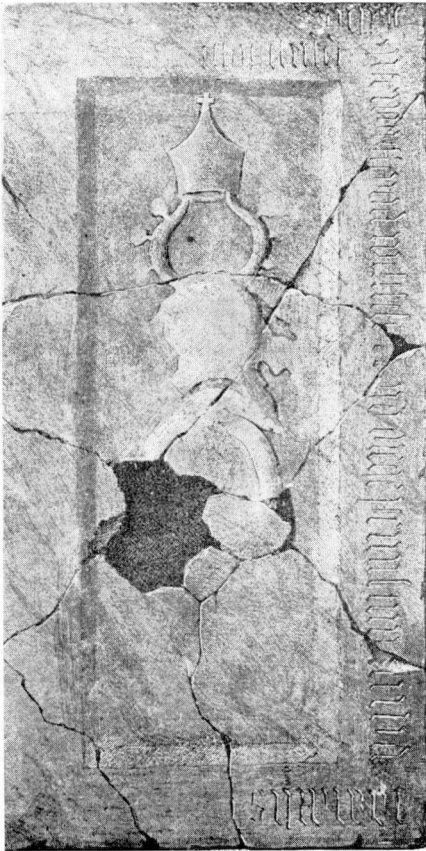
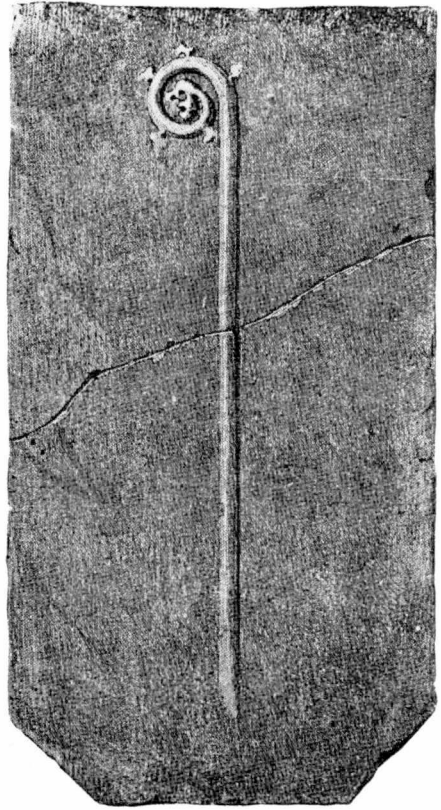

61. Országalma kereszttel a váradi székesegyházból. XIV. sz.

62. Liliomos korona a váradi székesegyházból. XIV. sz.

63. Főpapi síremlék a székesegyházból. XIV. sz. Nagyvárad, r. k. székesegyház előcsarnoka. Rajz. 1883

64. Főpapi síremlék a székesegyházból. XIV. sz. Nagyvárad, r. k. székesegyház előcsarnoka. Rajz 1883-ból

65. Lukács váradi püspök pecsétje. 1398

66. Falfestménytöredék a váradi székesegyházból. XIV. sz. második fele

67. Töredék a székesegyházból: gyámkő ifjúfejjel

68. Keresztrefeszítés. Falfestmény. XV. sz. második fele. Csíkszentmihály, r. k. templom

69. Andrea Scolari váradi püspök pecsétje. 1422

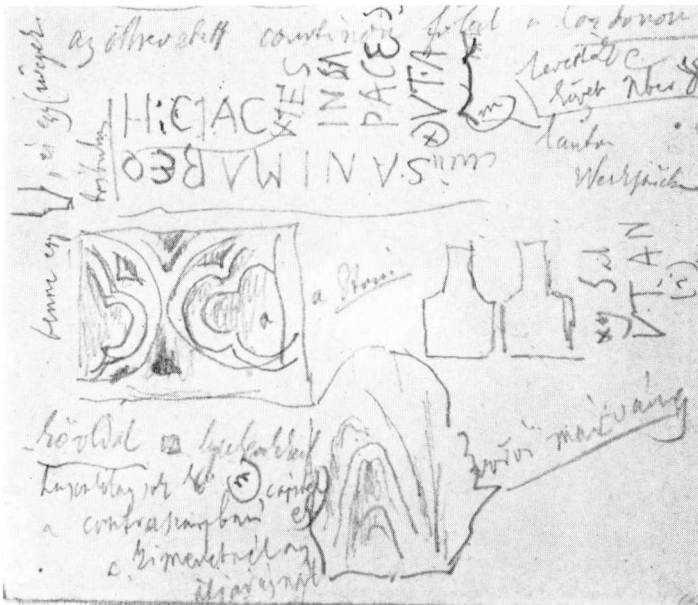
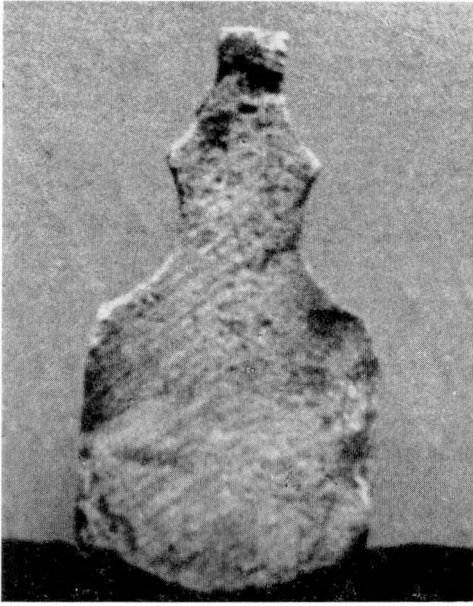
70. Oratorio degli Scolari agli Angeli
Firenzében. Miniatúra Marco Rusticitól

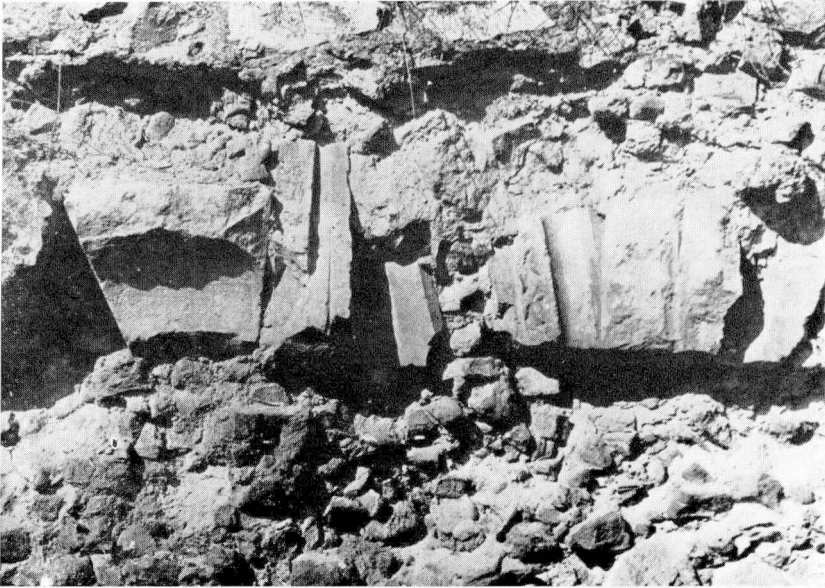
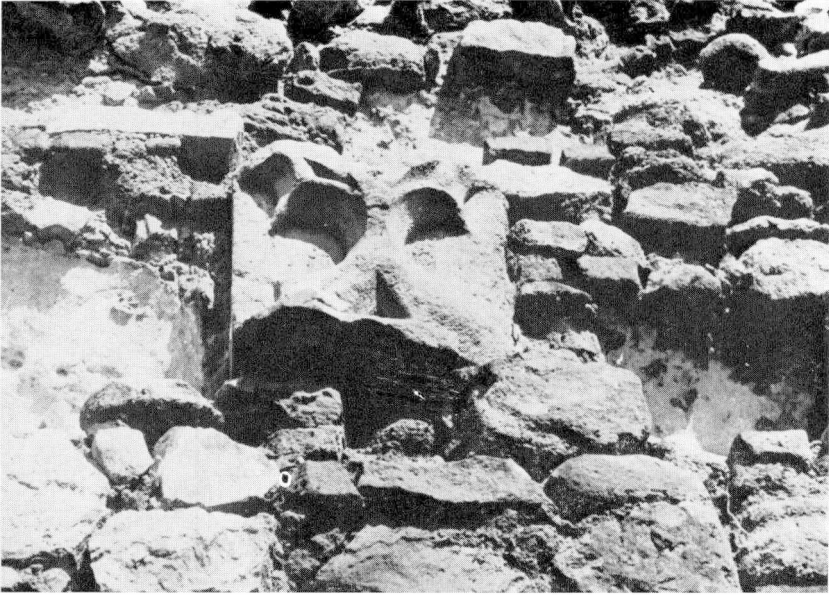
71. Andrea Scolari síremléke. 1426. Nagyvárad, r. k. székesegyház előcsarnoka

72. Bordatöredék a székesegyházból. XV. sz. második fele

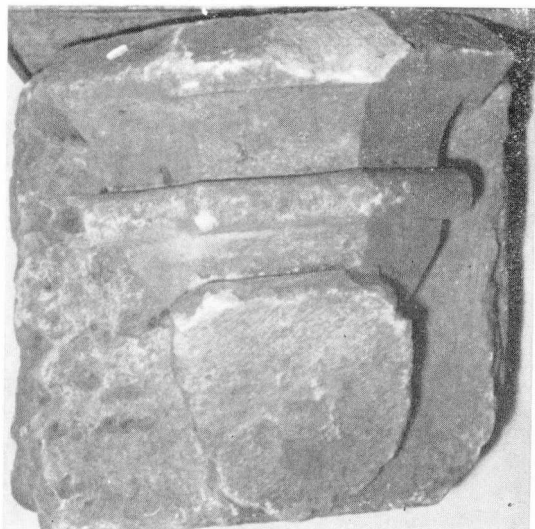
73. Töredék a déli várfalban. Rómer Flóris rajza

74. *a–b.* Építészeti töredékek a déli várfalban. XV. sz. Nagyvárads

75–76. Gyámkövek üres címer-
pajzzsal. XV. sz. vége

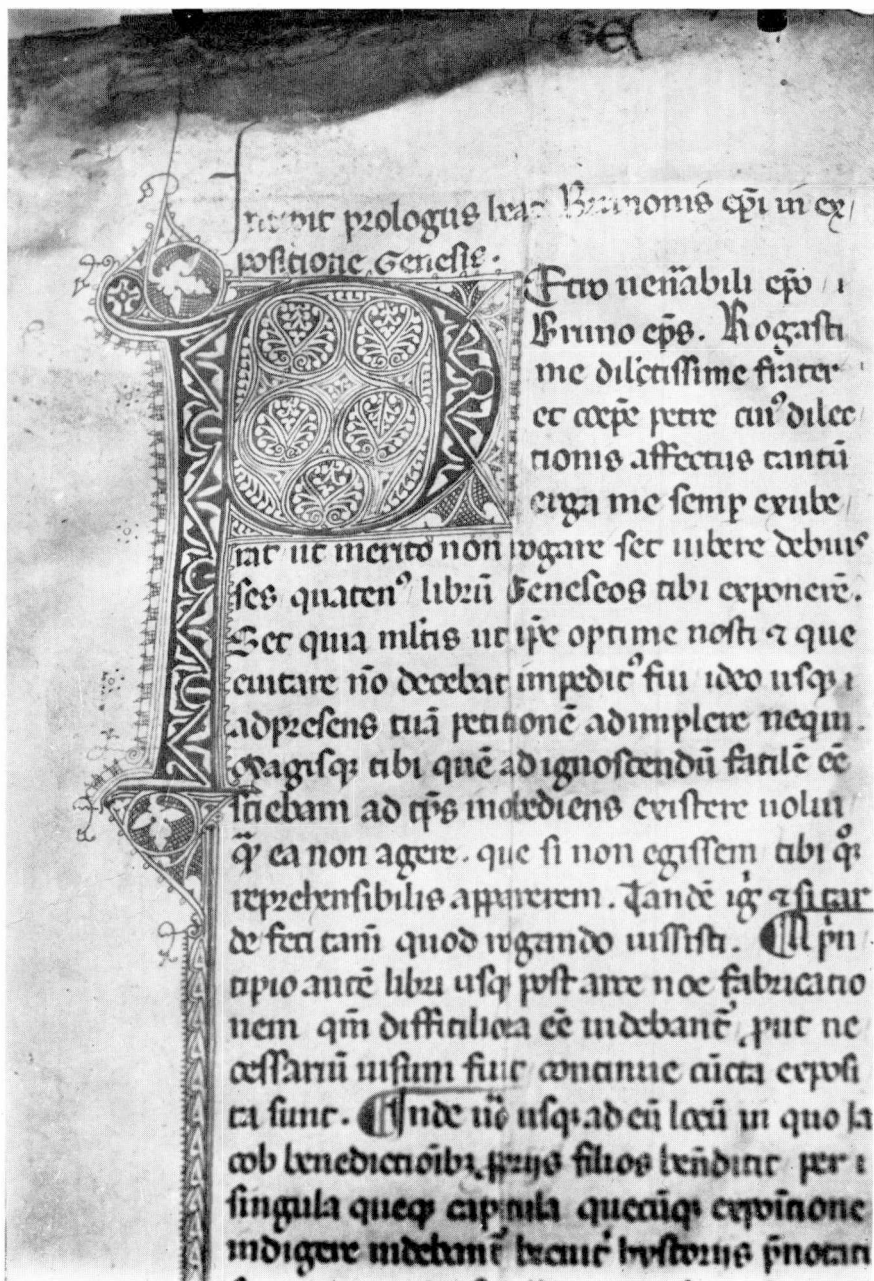

77. Gyámkő üres címerpajzzsal. XV. sz. vége. Mezőtelegd, református parókia

78. Kapuszemöldökkő a Ker. Sz. János-templomból. XV. sz. vége

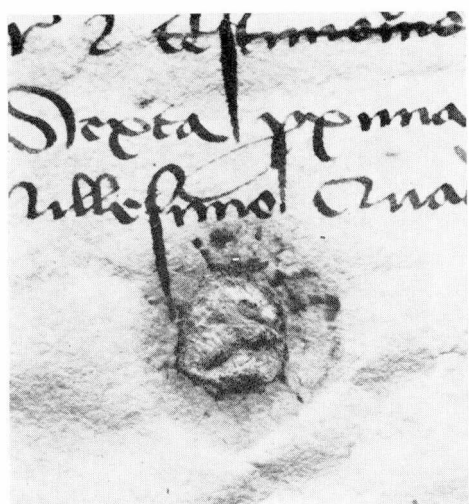

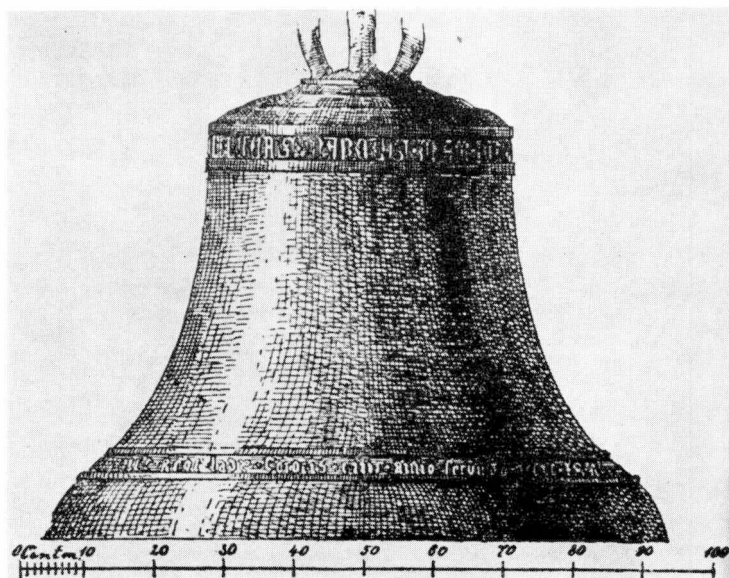
79. Székely Miklós váradihegyfoki kanonok (1503 körül) kódexe: Bruno episcopus super libros Moysi et Isaiam prophetam. XIV. sz. magyar munka

80. Vitéz János Tertullianus-kódexének a kötése. Váradon készült 1455-ben

81. Filipecz János váradi püspök gemma-
pecsétje. 1475

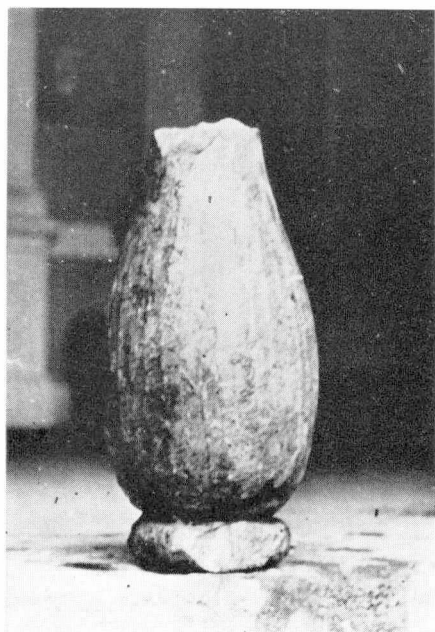
82. A nagymihályi (érmihályfalvi) harang. Emericus de Varadino műve.
1491. Rajz 1883-ból

83. Filipecz János váradi püspök Pontificale-ja. Budai királyi miniátor munkája. 1480-as évek

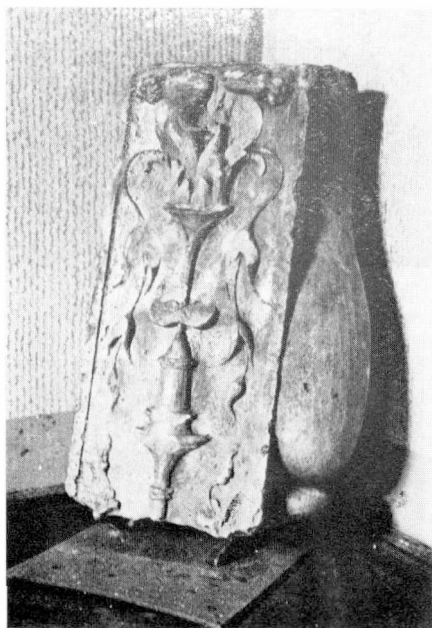
84. Pilasztertöredék a püspöki palotából.
1506–1512

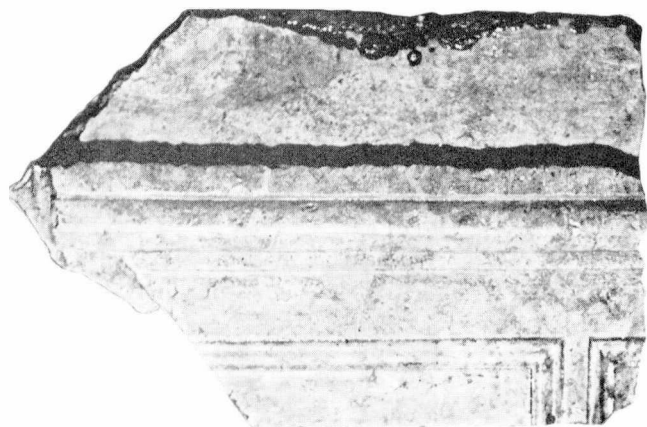
85. Baluszterorsó töredéke a püspöki palotából.
1506–1512

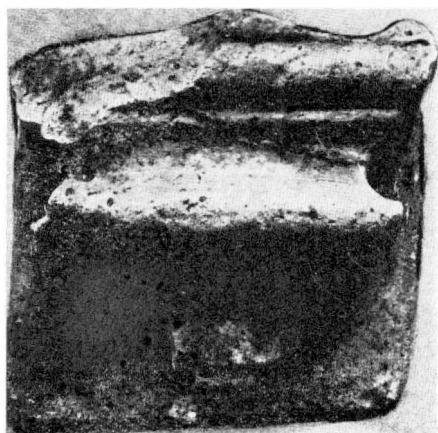
86. Baluszter-törpepillér a várfalban, a püspöki palotából. 1506—1512

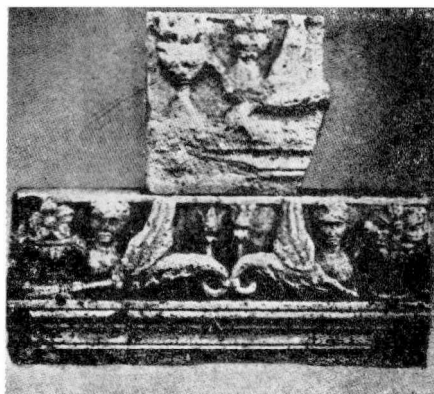
87. Baluszter-törpepillér a várból, a püspöki palotából

88. Keresztosztású ablak-keret-töredék a püspöki palotából. 1506–1512

89. Gyámkőtöredék a püspöki palotából. 1506–1512

90. Fríztöredék a püspöki palotából. 1506–1512

91. Thurzó Zsigmond váradi püspök síremléke. 1512.
Nagyvárad, r. k. székesegyház előcsarnoka

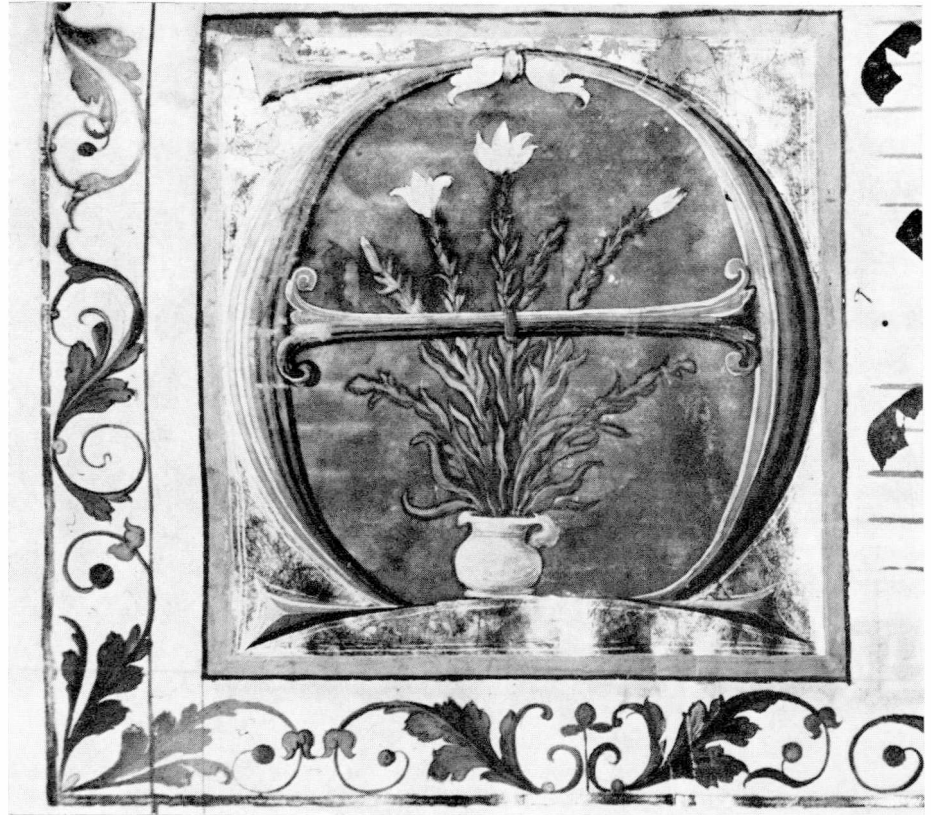

92. Graduale. 1518. I. kötet. Fol. 344b

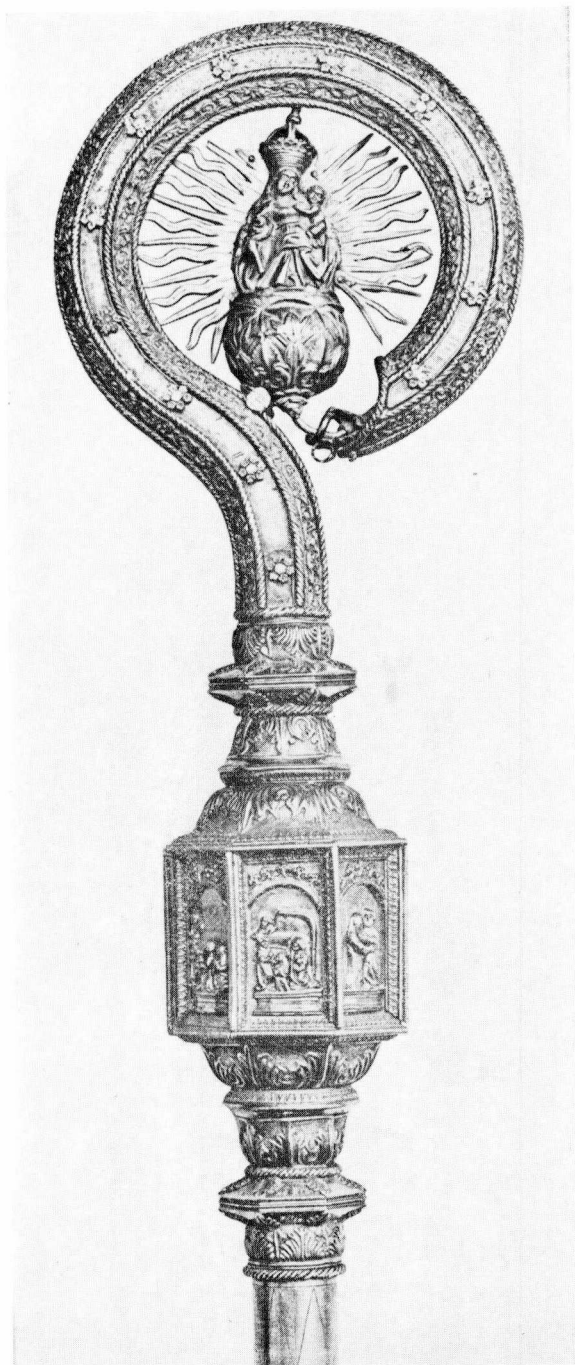
93. Graduale. 1518. II. kötet. Fol. 169b: Krisztus keresztelése

94. Graduale. 1518. II. kötet. Fol. 360b

96. Perényi Ferenc váradi püspök pásztorbotja. 1526

97. Perényi Ferenc Missale-ja. 1522 körül

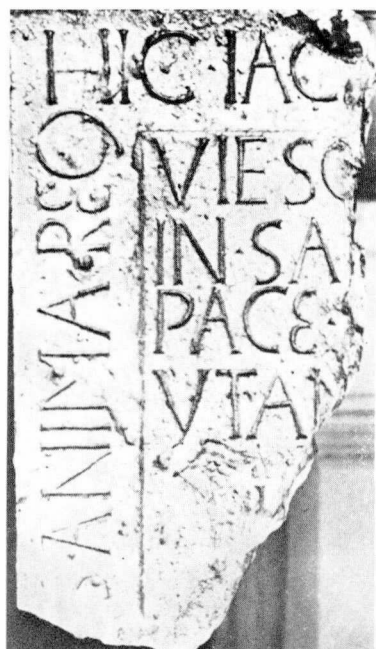

98. Kályhacsempe Szent László lovas alakjával. 1540

99. Várad középkori vára a székesegyházzal és a püspöki palotával. Cesare Porta rajza (részlet). 1598–1599 körül

100. Sírkőtöredék a várfalból. 1520–1530 körül

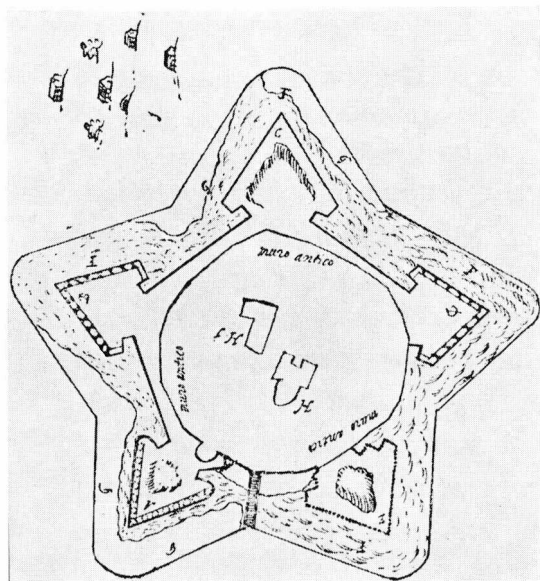

101. Ábrámfy István sírköve (†1568).
1570

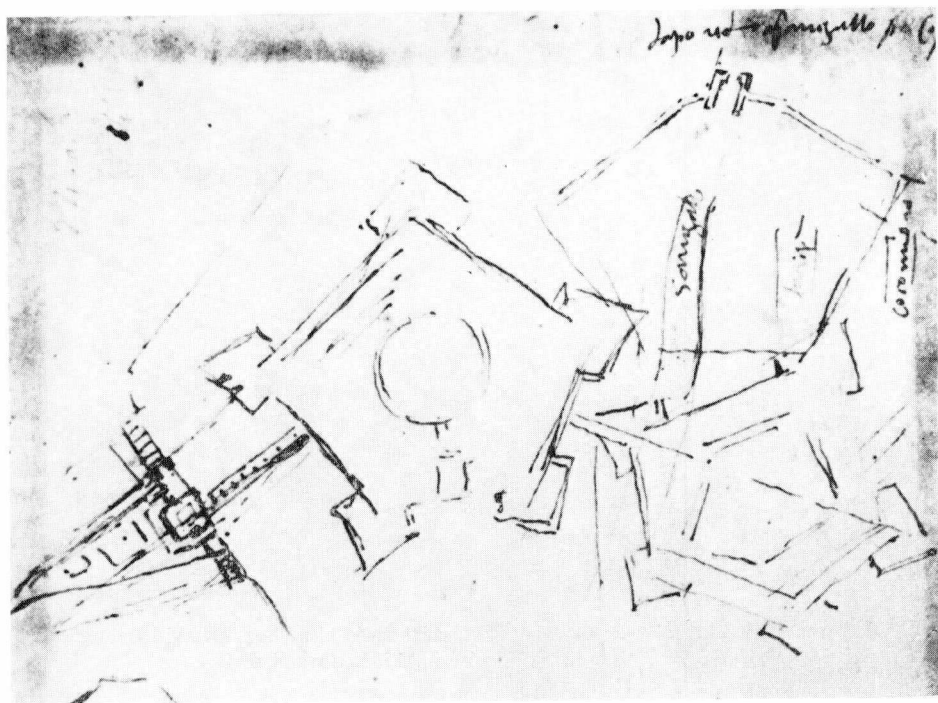
SERENO ET EXCELLENSSIMO Principi Dno. **V**LDOLPHO Dno. a sacrae et Imperialis Ele-
 cto Romanorum Imperatori Semper Augusto ac Germaniae, Hungariae, Bohemiae, Dalmatiae,
 Croatiae, Slavoniae etc. Regi, Insulari Hungariae, Archiduci Austriae, Duci Burgundiae, Stig-
 niae, Carinthiae, Carniolae, Wirtembergiae, et Marchioni Moraviae, Comiti Tyrolis etc. Dno
 amico et vicino mio carissimo. **S**TEPHANVS Dei gratia Rex Poloniae, Magnus
 Dux Lituaniae, Russiae, Prussiae, Alisociae, Samogitiae, Livoniae, Transilvaniae, Poloniae,
 Valachiae, etc. Princeps Transilvaniae. Salutem et mutui amoris incrementum. **S**ERENE et
 Excellentissime Princeps, Dne amice et vicine nr carissime. Aliquot iam ab annis ad Arrem nam
 Varadieri munitionibus incumbimus; in eamque rem magnos sumptus fecimus. Cum autem post
 nr in Transilvania discessum nulla praeter artem et ordinem, muniendique normam ibi existi-
 ta esse intelligamus, eaque corrigi necesse sit, petendum a Mte Vin duximus, ut quem habet nobi-
 lem Architectum, Balaigianum, cum bona venia Variadinum proficisci, permittat, ibique per aliquod
 tempus commorari, ut quae in propugnaculis caeterisque munitionibus sunt vitia animadvertere, et quae
 parte e sententia illius corrigi debeant nobis significare possit. Regulam id nobis a Mte Vin acci-
 derit. Et libenter vicissim cum usus fuerit Mti Vin gratificabimur. Quam bene dno; valere exo-
 plamus. Datae Preskae die IIII. mensis Novembris. Anno Dni MDLXXXIII. Regni nr. VIII.

Stephanus Rex

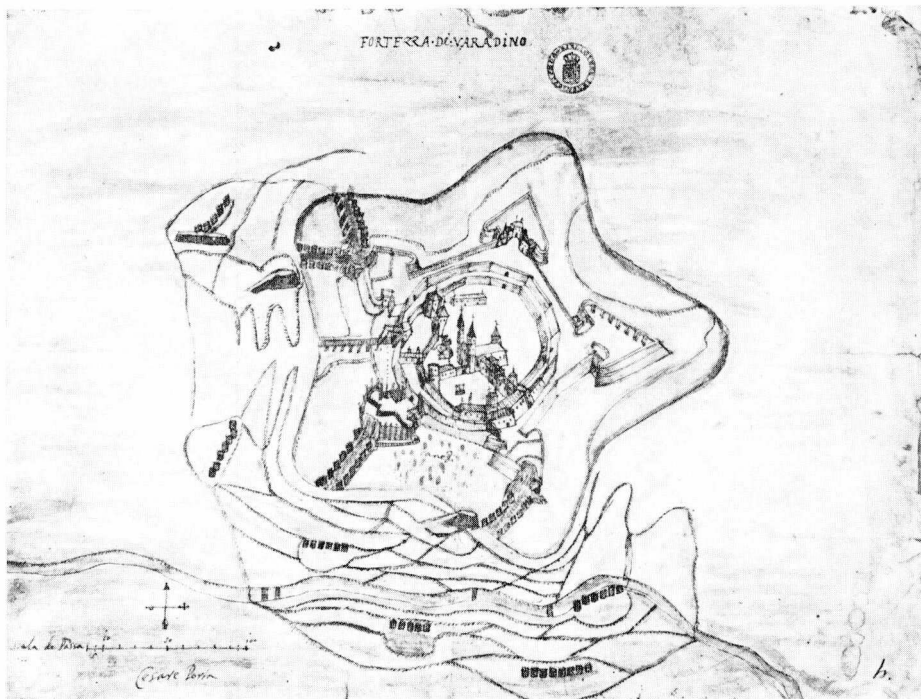

103. A váradi vár alaprajza. Giovan Marco Isolani rajza. 1598

104. Antonio da Sangallo il Giovane: Tervrajzok várakhoz (részlet)

105. A váradí vár látképe dél felől. 1598–1599 körül. Cesare Porta rajza

106. A váradí vár látképe dél felől. Részlet Georg Houfnagel rézkarcáról. 1598–1599 körül

Circa Culina cubiculum vna in quo. Ho. 1.
 1. Hecus
 2. Sponde et Chimib
 3. Panna duplici circa Janitib,
 volas continet Ho. 3
 Quid sequitur aliud cubiculum ab
 arca, com sine pro.
 1. Fama in pafforela Ho. 1.
 Fenestra in tra in hpa Ho. 2
 Camin Ho. 1.
 Morsa Ho. 2

Locas Nostri panis.
 Supra orificium Cellarij quibus domus
 est habitatio Masfij ex cuius
 nume pium et lateribz cum hinc
 fenestris fusticibz formari Jania
 et Morsa, distincta

Descendendo ex hac domo.

Ad sinistra manum descendendo ex parte S.
 Lpd. Hay Regis et care hinc affi
 a Amago pstra qui in Billa p dicitur
 Secundo latero in dextra cu Regio
 Diademate gladio et pignone accensy.
 Ad dextram autem manum circa Cellam
 nu quous domus, in hinc latidat co
 limnis et pat finitio hinc effusa
 care Amaginos in quatuordecim
 hominis. In prima Columna est, S
 Emorius des pignone habet indicem
 An zeta Columna. S. Stagg amib
 Rex cum Regaly Diademate et pignone
 cum cruce hinc indicem, cernitur
 Super istam columnam est supra dicitur
 Sanctus Labi flaus sine Equo pignone
 qui finitio habet indicem
 In oppositum hor sunt duo stabula, in
 quibz sunt camin et lateribz constructy
 pro agonibz ad satisfaciendum p apti
 et hoc stabula et hinc hinc quod ha
 bitus venicudo in artem a dextris, sunt
 ta, et pibz facta, et hinc habitata Janus

54. KIR.
 1572 JANUARI 1572

107. A váradi vár inventáriuma: a bronzszobrok leírása. 1598—1599

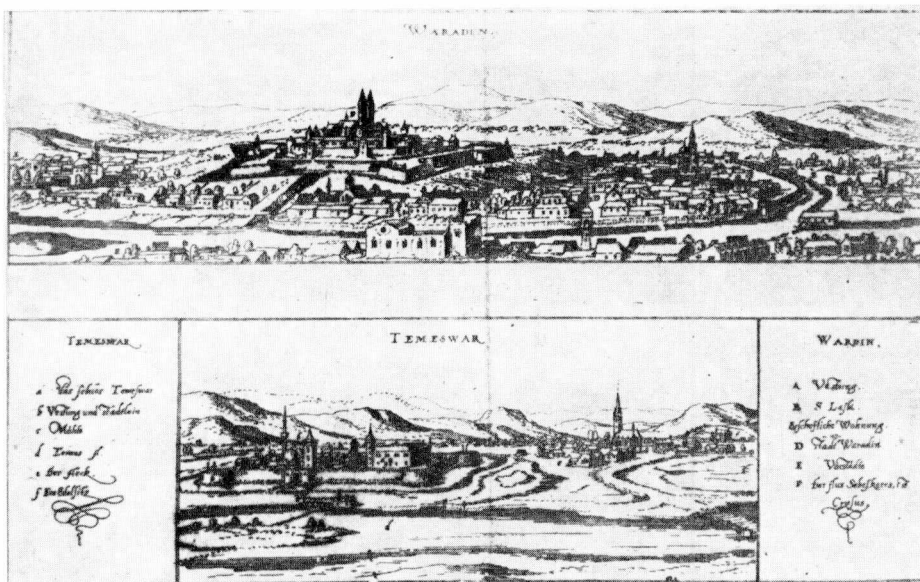

108. Várad látképe dél felől. Rézkarc Georg Houfnagel rajza (1598–1599 körül) után. Megjelent 1618-ban

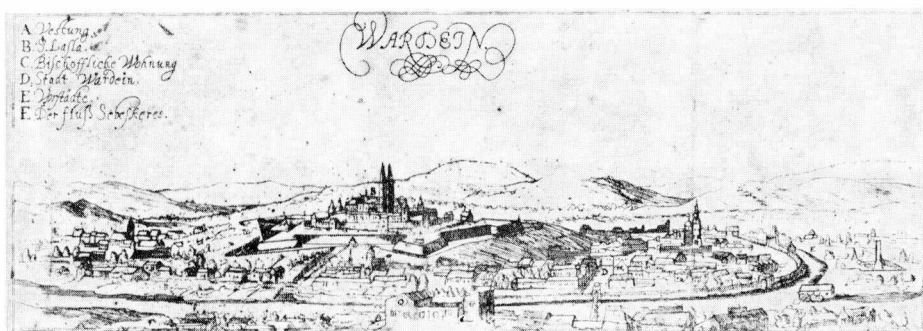

108. a. Várad látképe dél felől. Severin Roter vízfestménye 1640 körül régebbi (1598) vázlat nyomán. (6. A. sz.)

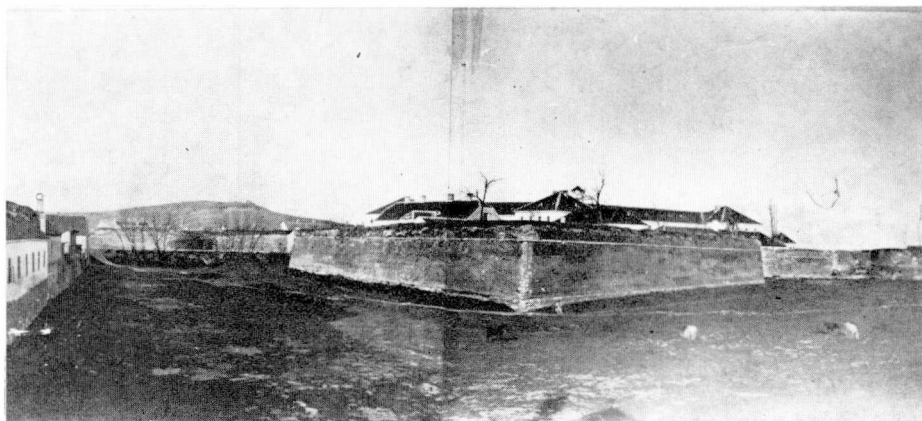
109. Várak látkepe észak felől. Ismeretlen rajzoló után Wilhelm Dillich rézkarca. 1604–1606 körül. Megjelent 1609-ben. Temesvár látkepe ugyanazon a lapon

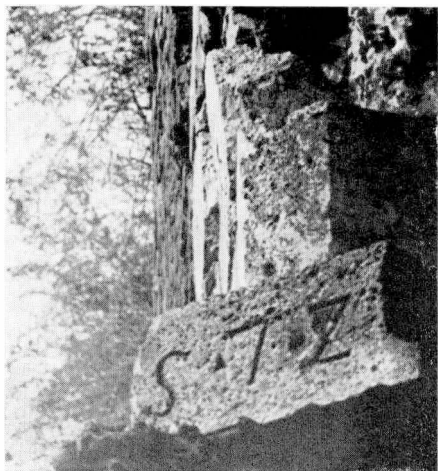
110. Várak látkepe észak felől. Ismeretlen metsző Wilhelm Dillich rézkarca után. 1664

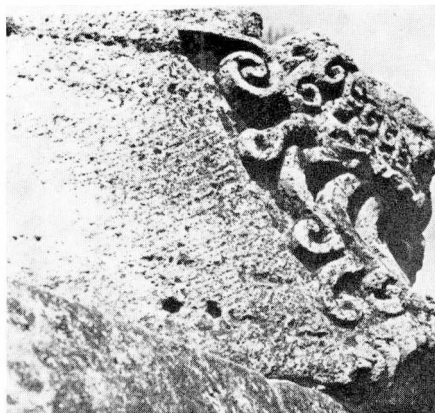
III. A vár kelet felől, szemközt a Veres bástya, balra dél felől a Királyfia bástya, jobbra az Aranyos bástya. Fénykép 1873-ból

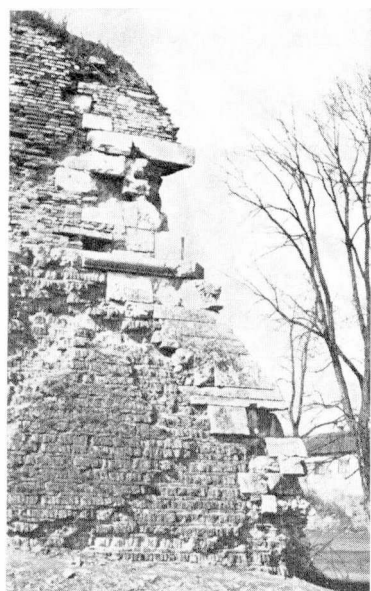
II2. A vár délnyugat felől, szemközt a Bethlen-bástya, jobbra a Királyfia bástya. Fénykép 1873-ból

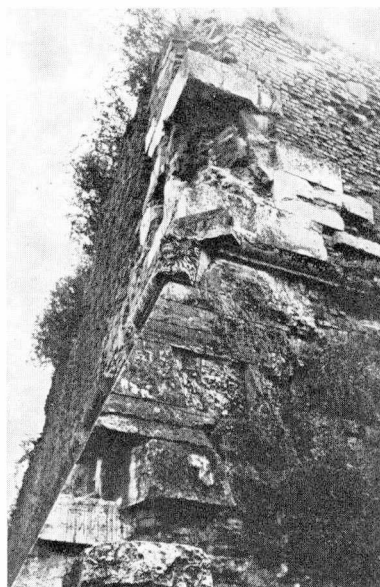
113. Az Aranyos bástya ormán az évszámos tábla. 1572

114. Az Aranyos bástya ormán a feliratos táblát tartó oroszlánfej

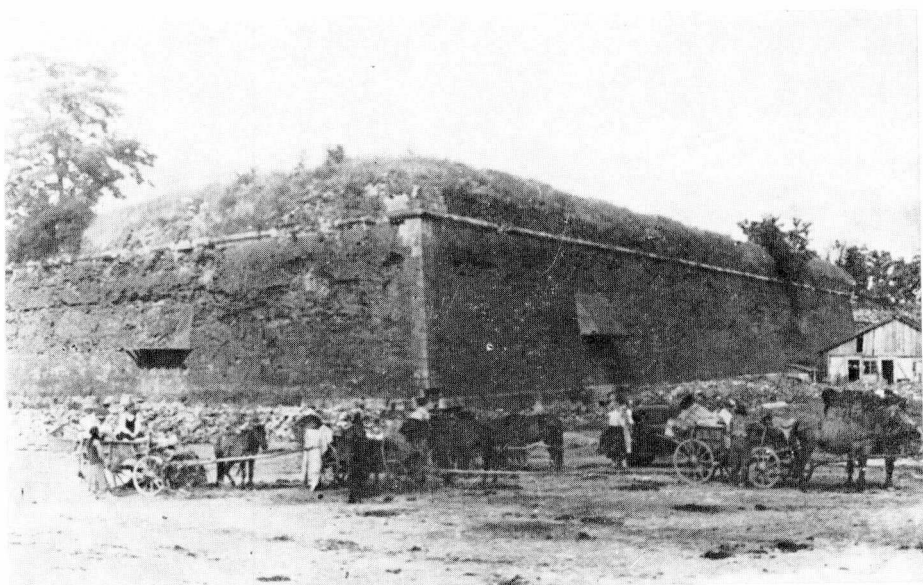
115. Az Aranyos bástya sarokéle észak felől

116. Az Aranyos bástya sarokéle nyugat felől

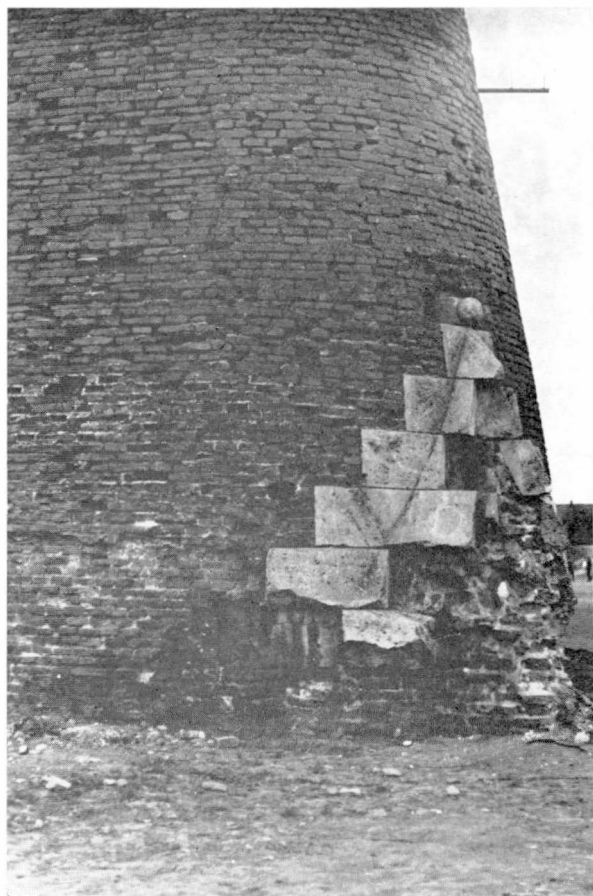
117. Az Aranyos bástya. 1872

118. A Bethlen-bástya. 1868

119. A Bethlen-bástya sarka dél felől

120. A Bethlen-bástya sarka nyugat felől

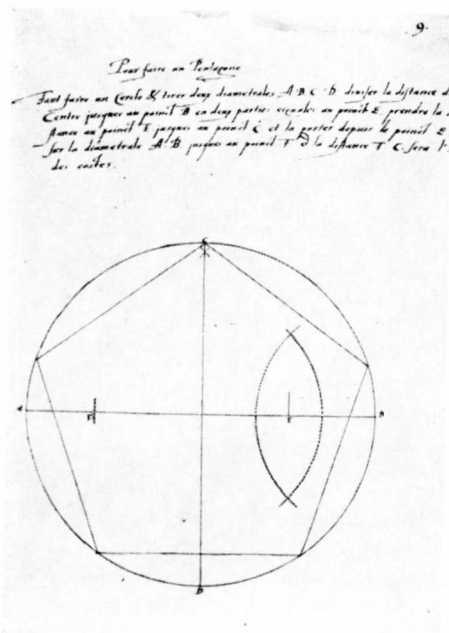

Handwritten text in a cursive script, likely Latin or Hungarian, filling most of the page. The text is dense and difficult to decipher due to the cursive style and some fading.

[Handwritten signature]
[Handwritten signature]
[Handwritten signature]

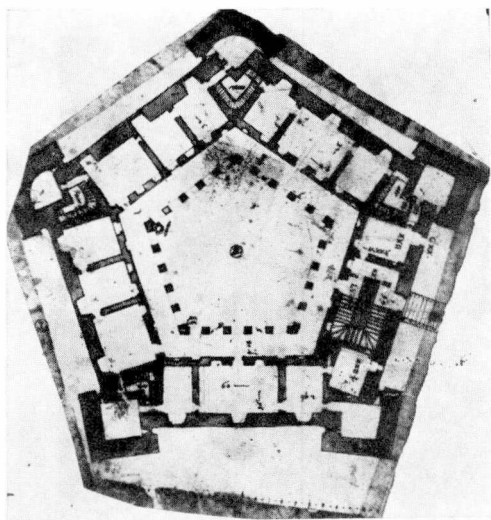
122. Bethlen Gábor levelének befejezése aláírásával. 1618. február 24.

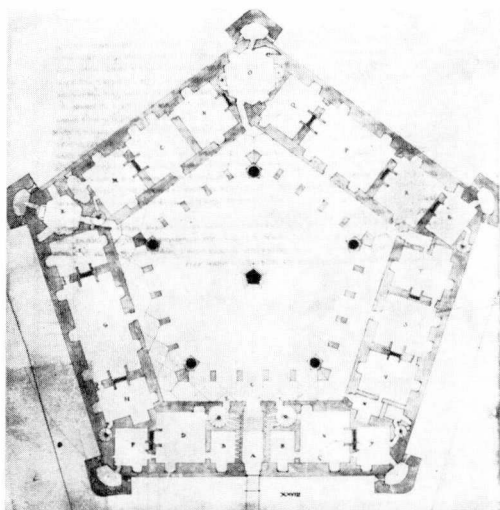
123. Rajz a „Principes de géometrie” című kéziratból, belekötve Bethlen Gábor Liber Regius-ába. 1625 körül

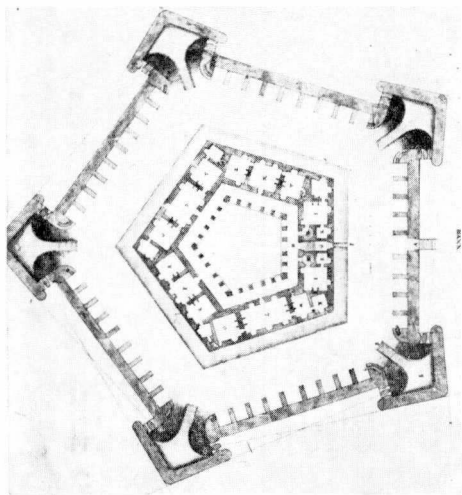
124. A Királyfia bástya sarokéle. 1569–1570

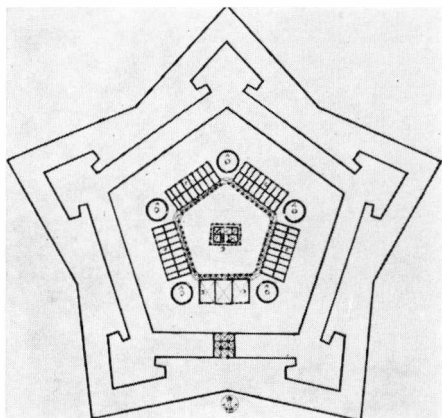
125. Baldassare Peruzzi tervrajza ötszögű várkastélyhoz. 1530–1534 körül

126. Sebastino Serlio tervrajza ötszögletes, ötbástyás várkastélyhoz. 1550–1554 körül. Libro sesto. Fol. 31.

127. Sebastino Serlio tervrajza. Ötszögletes, ötbástyás vár és benne ötszögletes kastély. 1550–1554. Libro sesto. Fol. 30.

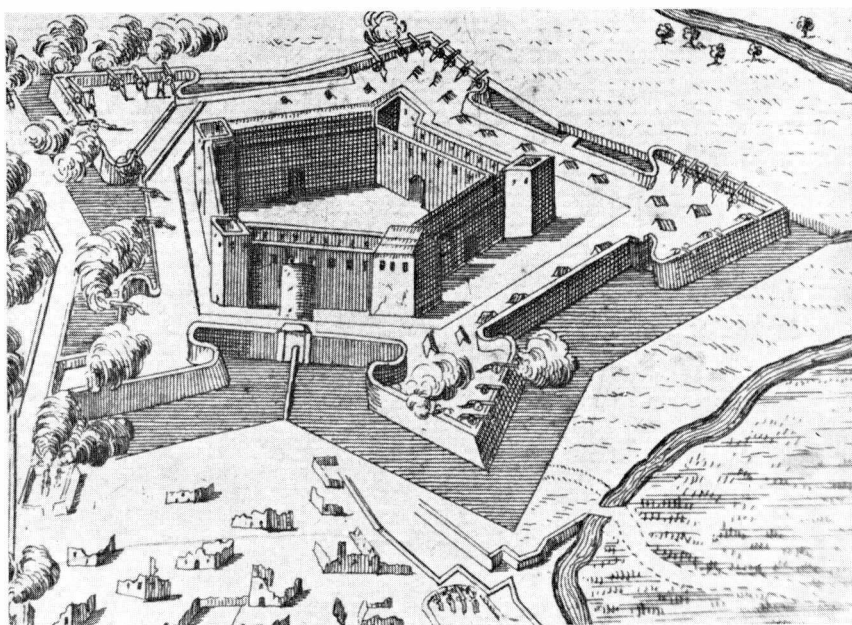
128. Giorgio Vasari il Giovane tervrajza. Ötszögletes, ötbástyás vár és benne ötszögletes kastély. 1600 körül

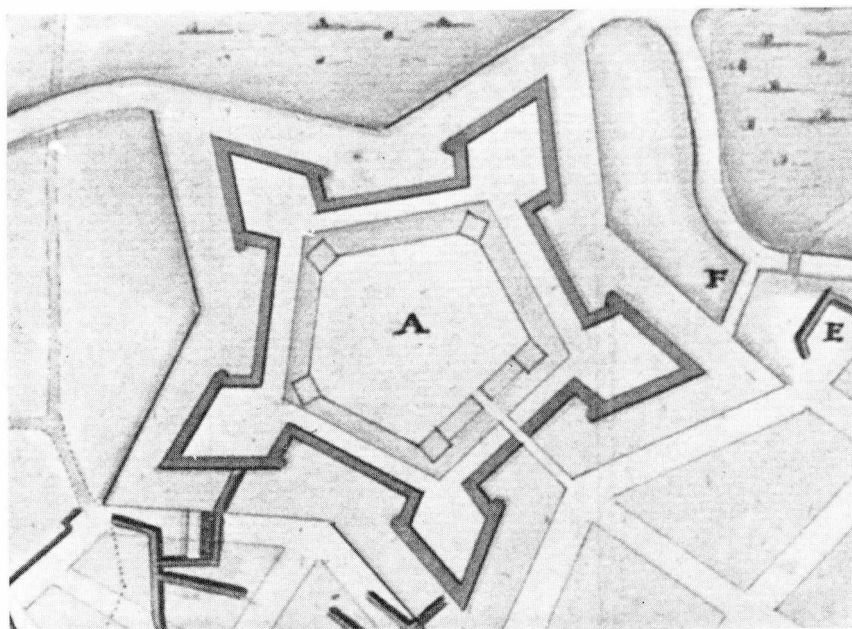
129. Emléktábla Bethlen Gábor építkezéseiről. 1618—1619. A Bethlen-bástya nyugati falában

130. Ajtópárkány trigly phes tagolással a belső várból. 1620-as évek

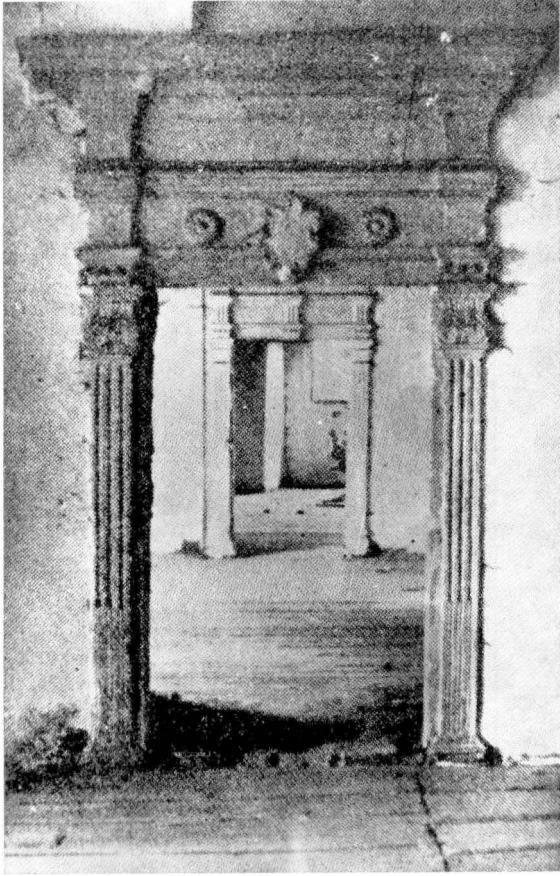

131. Várad látképe nyugat felől, 1692 körül. (27. sz.)

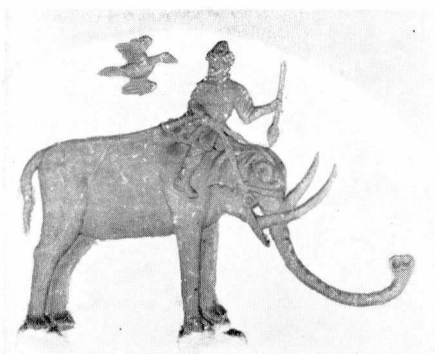
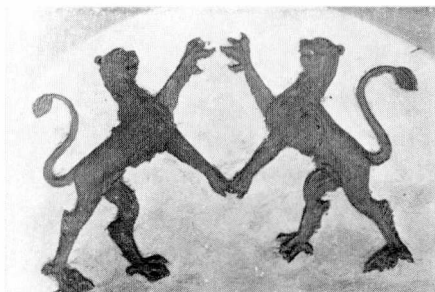
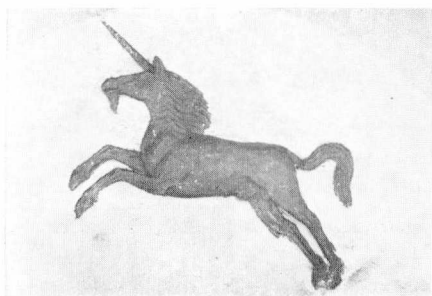
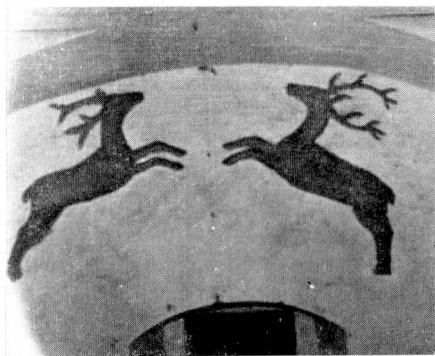
132. Várad alaprajza észak felől, 1692. (26. sz.)

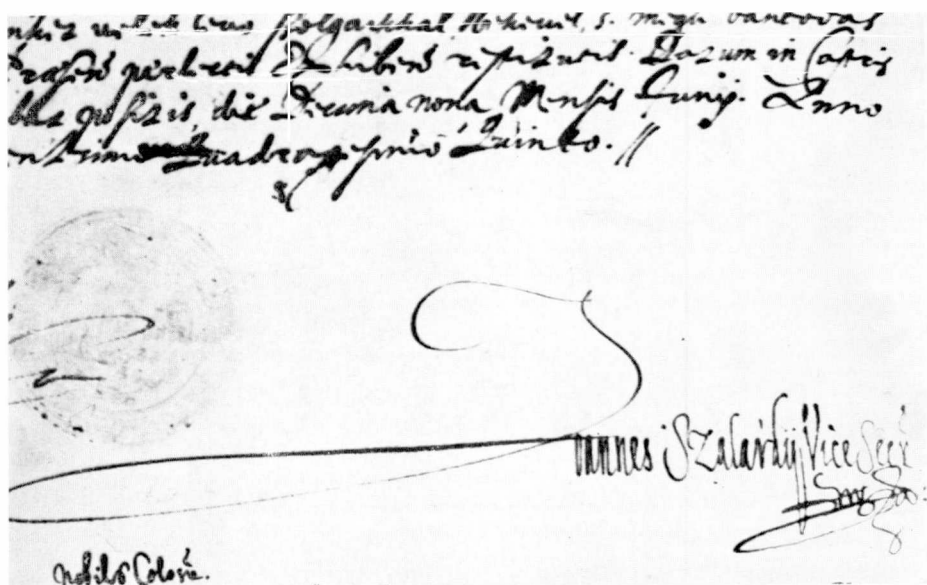

133. Az aranyosmedgyesi Lónyay-várkastély emeleti teremsora. 1630 körül. Fénykép 1935-ből

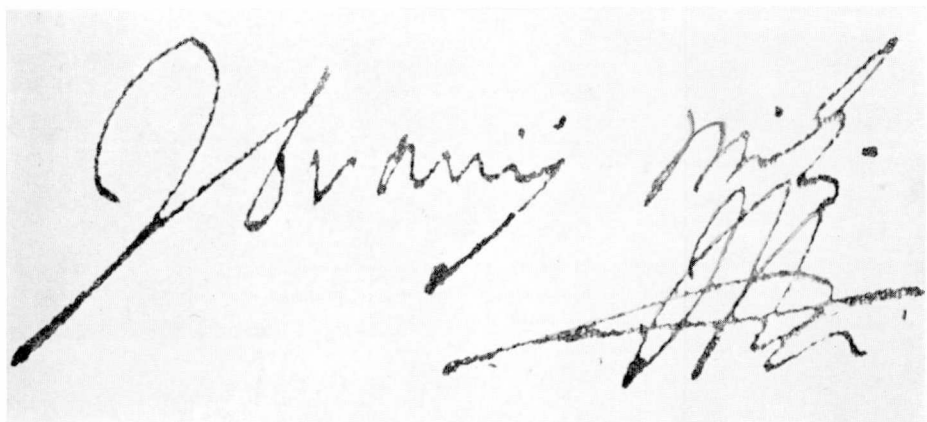
134—135. A belső vár egyik termének stukkó-
díszje állatalakokkal: szarvaspár, egyszarvú

136—137. A belső vár egyik termének stukkó-
díszje állatalakokkal: oroszlánpár, elefánt

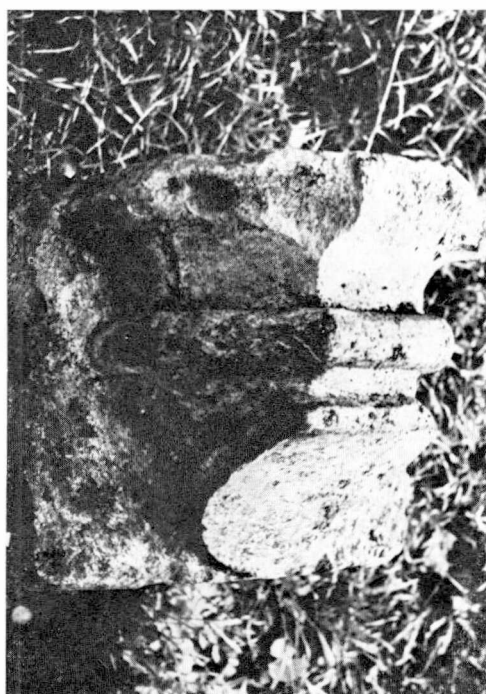
138. Szalárdi János történetíró aláírása I. Rákóczy Györgynek 1645. június 19-én Rimaszombatban kelt oklevelén

139. Ibrányi Mihály váradi vicekapitány aláírása 1638. július 17-én a fejedelemhez írott jelentésén

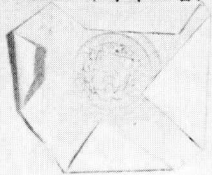
140. I. Rákóczy György építési emléktáblája. 1640-es évek

141. Gyámkő a várból. XVII. sz. második negyede

Nos. GIÖRGI, CZERGEI ET. PETR; MANAKI. MAGISTRI. CEHA.

Austriacae Regiae Liberae Civitatis Voral, Coetoniae Magistri, iam senioris, quam Junioris; Michael Szegedi, Stephan Komor, Stephan Szegedi, Basilii
Köcheri, Gaspari Mikalakai, Michael Kovaci, Gregorii Nagy, de Noran facim, per presentes, quibus, ex parte universis, et singulis, diuini huius Artificialis
Gyuris, et Sociis, ubivis, et quibus, cumq; Civitatibus, et Oppidiis existentibus, et constitutis. Quod Glecom petri Viri, Stephan Komor praenominati, cum rebus hactenus
ex Collegio artificiose nostri Artificialis Personarum nostram adveniens praesentiam, seu Collegium, advenit. Eum, servitio, Coram nobis agens, Juvencum Petrum
Kecskemeti, servum, seu peditum, sumum, quem in artificiose nostrae, in die S. Michaelis, huius Millesimi Septuagesimi tricesimi septimi, qui
etiam amos serviles, et ut vocantur, in Artificiose cuiusvis manuali, Siencitis integros quatuor protrahit, honeste, prode, fideliter, apud eundem, et ad
ipsam diem S. Michaelis, 2mi Millesimi, Sexagesimi quadragesimi primi, explevit. Unde ipsum, tanquam Probum, morigerum, et bene morum, hactenus
nulla, cuiusvis, in familia, nostra, quae hactenus ipsi, executionem, habere possit, inquinatum, a se pacifice dimisit, et licet, in, in moris, et, ac, ad
in cuius, rei, testimonium, ac, evidenti, eidem, Petro, Kecskemeti, tanquam, bene, merito, hactenus, hactenus, nostras, testimoniales, usque, hactenus, Cetero, hactenus,
munus, et, dandas, et, concedendas, esse, concessimus, ut, quocumq; terrarum, et, Regionum, praesentium, Juvencus, veniens, solium, suum, Artificium, libere, et, sine,
tione, alius, in, familia, exercere, possit. Quae, omnes, hactenus, amicum, Artificium, hactenus, tanquam, vestros, pro, ac, hactenus, simo, sum, hactenus,
regnum, vestrum, et, praesentium, litterarum, nostrarum, testimonialium, tanquam, legitimarum, debitam, rationem, habentes, memorato, Petro, Kecskemeti, in, ob
cinis, seu, erga, terris, non, honesti, solium, laudare, Verum, vestro, etiam, auxilio, indigenti, in, omnibus, suis, pro, honesta, Juvencus, merito, hactenus,
ferre, pro, viri, hactenus, non, dedignemini, quoad, hactenus, nostris, Cetero, nostris, sigillo, obsequio, imperaverim, vicissim, ad, omnia, hactenus, officia, nos, et
stringim, praesentium, periculis, exhiberi, debent, restituitis. Datum, ex, praescripta, Regia, Libera, Civitate, Voral, die, decima, Mensis, Maii, Anno, Millesimi, Sex
centesimo, quadragesimo, secundo,

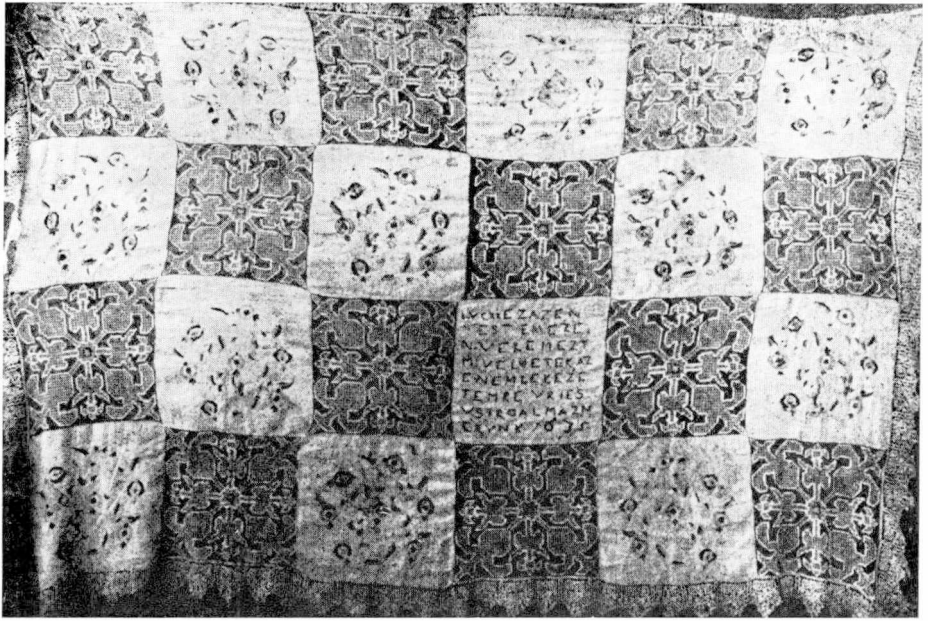

143. Csobós János váradi mészárosmester
sírköve. 1655

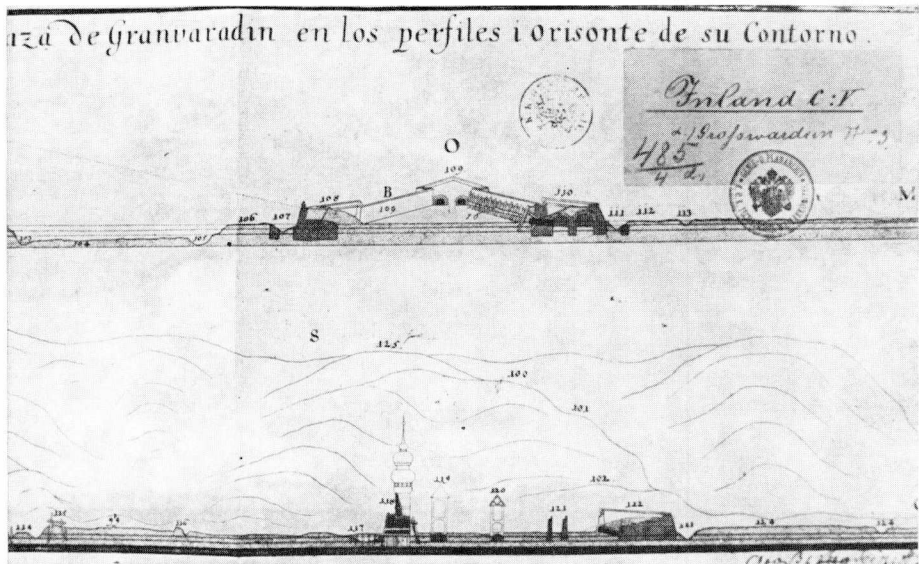
144. Címeres sírkő. XVII. sz.

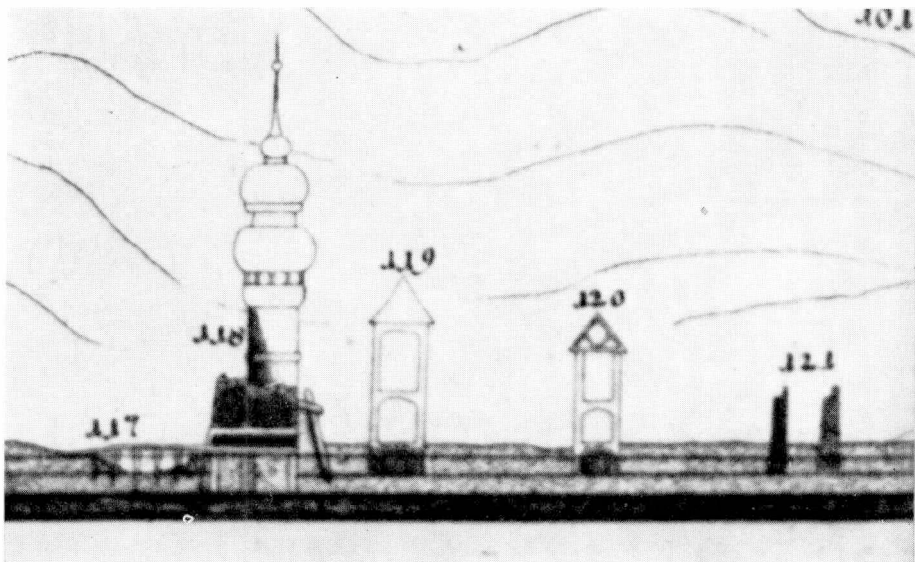
145. A „fejedelemszony abrosza”. Lorántffy Zsuzsanna ajándéka a váradi „öreg egyháznak”

146. Úrasztali edények. I. Rákóczy György és Lorántffy Zsuzsanna ajándékai a váradi „öreg egyháznak”

147. A váradi vár keresztmetszete és hossz-metszete. Spanyol rézkarc. 1691. (20. sz.) Felső sáv: keresztmetszet észak—déli irányban, szemközt a Veres bástya. Alsó sáv: hossz-metszet kelet—nyugat irányban, előtérben a híd, a várkapu, a harangos torony, raktár-épület, a belső vár toronybástyája, a Veres bástya, háttérben Szent István hegye. — A hossz-metszet számjelzései (147. a. kép): 117 a vár hidja és kapuja; 118 a harangos torony; 119 raktárépület (a belső vár keleti toronybástyája?); 120 a belső vár délnyugati toronybástyája, benne a nagyerem

147. a. A vár hosszmetsete. Spanyol rézkarc (részlet). 1691. (20. sz.)

148. Tolcsva, r. k. templom

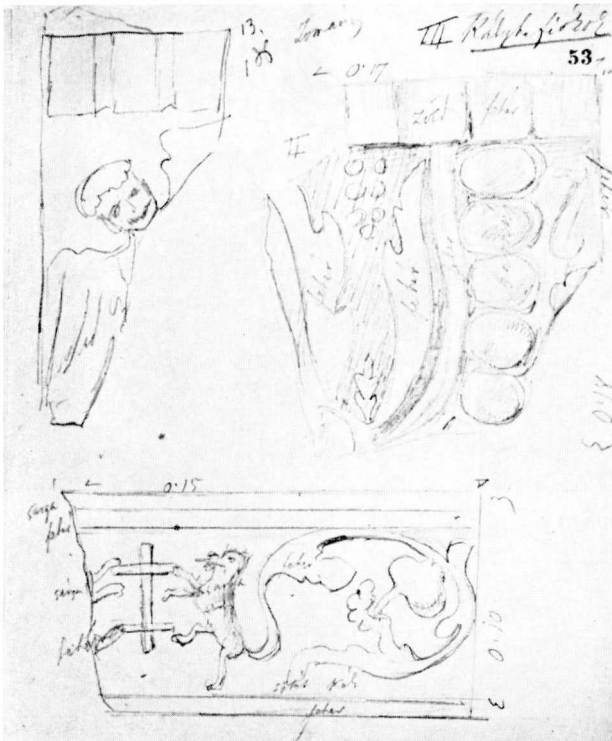

149. Csetnek, ev. templom

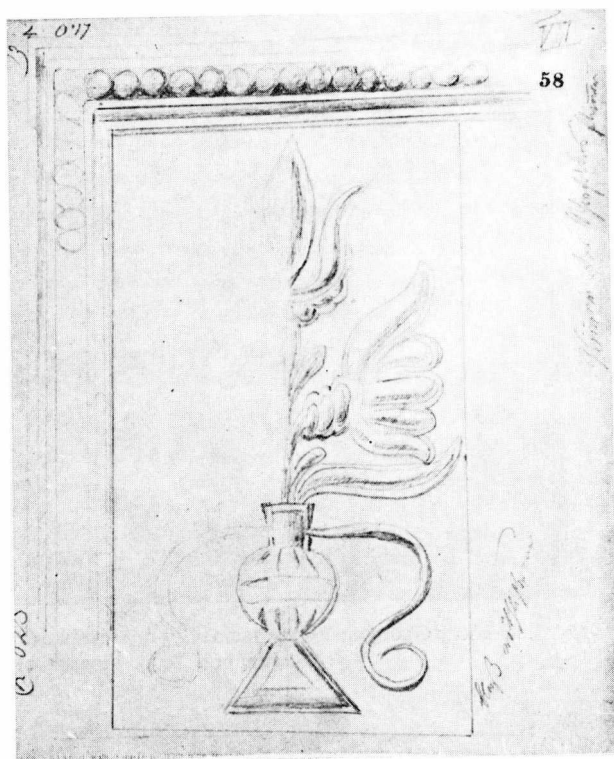
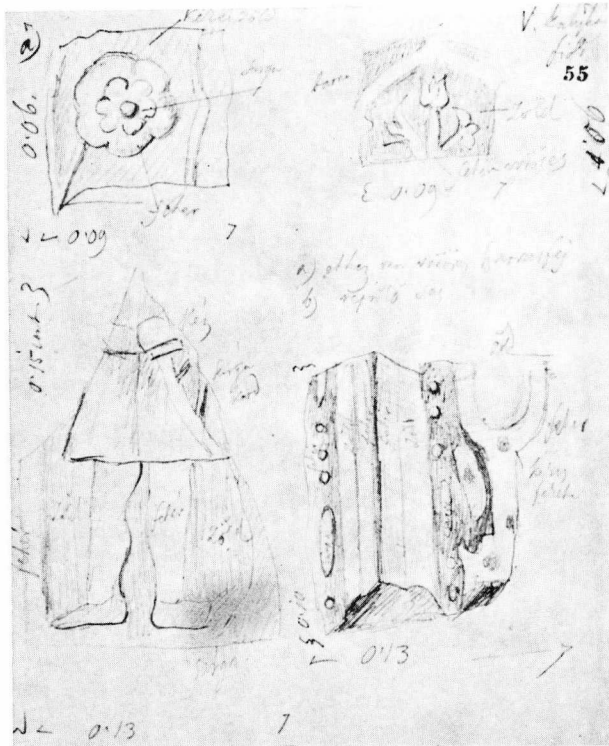
Kályhafüzet I
51

150—151. Kályhacsempék a belső várból. 1642 körül. Rómer Flóris rajzai. 1883

152—153. Kályhacsempék
a belső várból. 1642 körül.
Rómer Flóris rajzai. 1883

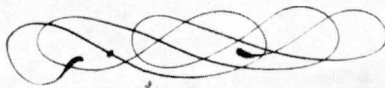

GEORGIUS

RAKOCI

DEI gratia Princeps Transilvaniae partium Regni Hungariae

DOMINVS
& Siculorum Comes &c.

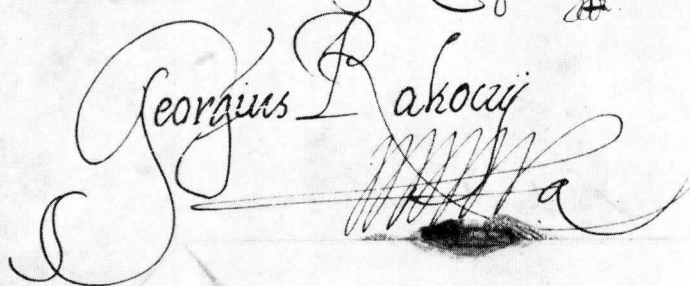

INSTRVCTIO

PRO ILLUSTRIS & MAGNIFICO
GEORGIO RAKOCI de Telseö Vadász;
Arcis & praesidij nostri Varadieri Capitano
Supremo, Filio nostro charissimo. 2° 1638

My tegedet io fiam Rakoci Geörgy atz Istennek szent aldasaval im atz nevezetes
s. atz eghesz keresztjensegben hires neves, s ez Fegegy hatarnak legh feobbik
Bastyaianak Varadnak feo Kapitansaganak tisztben allattunk be, kiben
atzi reghi bodogh miedoben, kik uoltanak ez szef Vegh hatban feo Kapitanok,
ha azoknak ditsiretes maghok uiseleset tsak megh gondolodis s atzis mitsoda
nagy allapatra mentek nemelylek abbol ez huiatalban ualo io maghok uiselesek
utari, felette ighen ighen serkenenek, mind atz Istenes 1038an kegyes betsilletes
szokilletes uigyorso magad uiselesedre, s egyssers mind arra atz szef Veghadstra ua-
lo hasznos gonduiselesre, kiben mi most tegedet ugy koldtunk es allattunk
mint edes fiunkat: Hely huiatalban, ha magadat Isteneisen, ditsiretessen,
moh y es hett attunk volt mind 1038an
mogunk volt nyommal kedged valahol olvost
mosok ehez fzen fzen bevezett attunk

Teőb sokszorú Attyai íntesrőnk es parantsolatunk keőzött,
 az eleőbbi iratott Instructioke szerint, mostani első feő Tiszte-
 : ben, szereztésen, háfnassan, idűőbegezésen, s. mind Isten,
 es emberek eleőte dicsireteben, iedűendő allapatodnak ne-
 - ukekedésuelis, hogy eleőb mehess, Attyai szeretetrőnk-
 - beöl s. tiszta szüurőnkbeöl az Vr Istentől, iofium RA-
 : KOCI GEÖRGY minden szerkeségis se-
 - gitségét es beéségés aldasokat kéuamunk. Amen.
 Datum in ciuitate nostra Alba Iulia die decima
 quarta Mensis Augusti. Anno Domini Mil-
 - lesimo Sexcentesimo Quadragesimo. *GF*

Georgius Rakoczi

Philippenses Capi quarto

verso 8:

Quod reliquum est fratres (Fili mi) quaecun-
 que sunt vera, quaecunque honesta quaecun-
 que iusta quaecun- que pura quaecun- que amabilia, quaecu-
 que boni nominis: si qua uirtus et si qua laus
 33 haec cogitate (cogita)

APPROBATAE
CONSTITUTIONES
REGNI TRANSYLVANIAE
ET PARTIUM HUNGARIAE
EIDEM ANNEXARUM,

Ex Articulis ab Anno Millesimo Quingentesimo
Quadragesimo, ad praesentem huncusque Millesimum
Sexcentesium Quinquagesimum tertium con-
clulis, compilatae;

Ac primum quidem per Dominos Consiliarios revisa, tan-
demq; in Generali Dominorum Regnicolarum, ex edicto
Celsissimi Principis, D. D. GEORGII RAKOCI, Dei
gratia Principis Transylvaniae, Partium regni Hungariae
Dñi, & Siculorum Comitum, &c. Dñi eorum Clementissi-
mi, in Civitatem Albam Juliam ad diem decimumquin-
tum mensis Januarii Anni praesentis congregatorum,
conventu, publice relectae, intermixtis etiam
Constitutionibus sub eadem
Diata editis.

V A R A D I N I,
Apud ABRAHAMUM KERTESZ SZENCIENSEM,
C L O I O C L I I I.

157. Szenci Kertész Ábrahám címeres nemeslevele. 1648

158. Iniciálé az Approbatae
Constitutiones-ből (p. 1).
1653

159. A váradi ötvöscéh
pecsétje. 1642

SZENT
BIBLIA,
AZ-AZ:
**ISTENNEK O ES
UJ TESTAMENTOMA-
BAN FOGLALTATOTT
EGESZ SZENT IRAS.**

MAGYAR nyelvre fordítottott
KAROLI GASPÁR
által.

Mostan pedig újobban ez öreg formában némelly ne-
hezebb, és homályosabb fordítású Szent Írásbeli *Locus*oknak értelmes
magyarázatival, az Istennek a' Magyar Nemzetben lévő
Anyafentegyházának hathatos épülésére
ki-botsáttatott.

V Á R A D O N,
Kezdetterett nyomtatása a' vezédelem előtt: és el-végeztetett
KOLOSVARATT, SZENTZI K. ÁBRAHÁM által.
M. DC. LXI.

161. Emlékirat Várad ostromáról, kelt 1660. augusztus 31-én Debrecenben. 1662-ben készült másolat-példány. Címlap

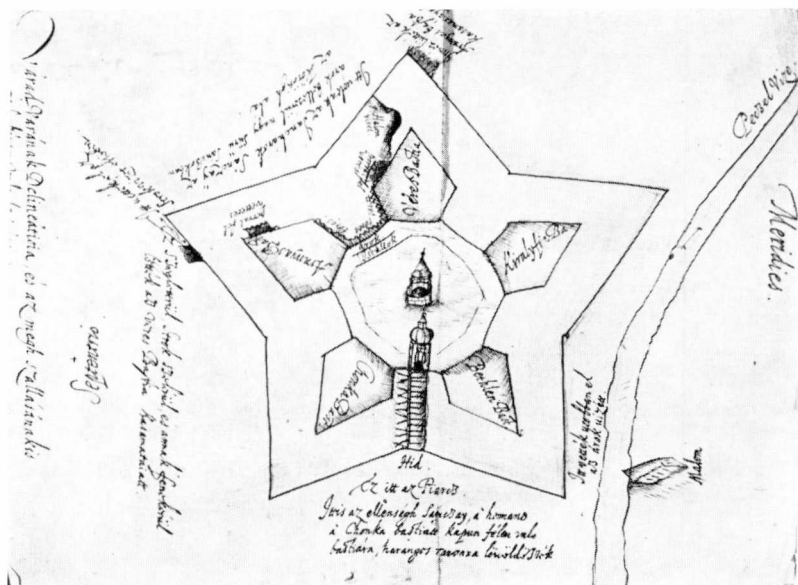
**VÁRAD VÁRÁ-
NAK, AZ POGÁNY**
Török által

Megh szállásarul, veszedelmés ál,
lopottyarul, és Véghe, nem lévén
már sohonnand segítséghe,
bély reménséghe, bizonyos io
Conditioik alatt, föl adásarul
Valo rövid
emlékezete.

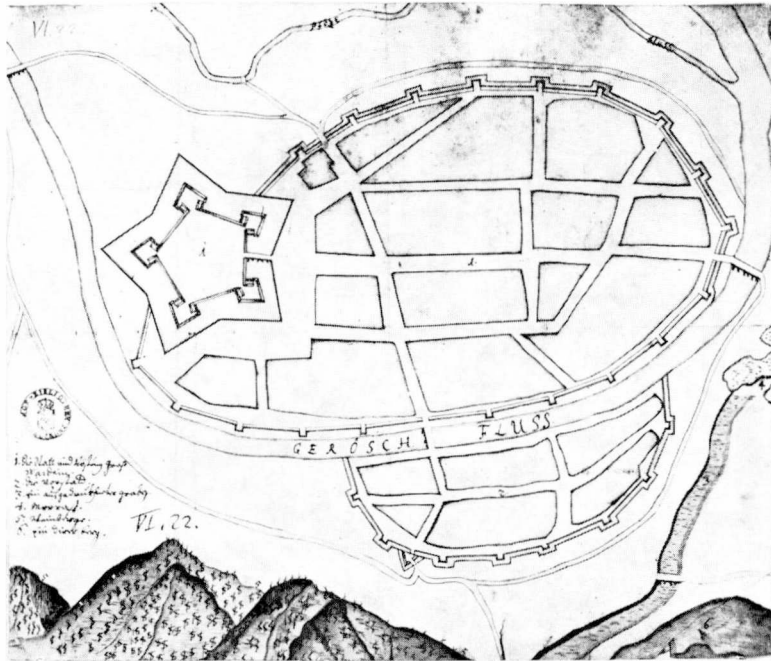
Melly azon veszedelmes obsidio után megh mara,
dot, és Szeidy Amhet Bassa által azon Várody
Várbul Debrecsény Várossában kíséretett keűs
számu Nemességhe által, nagy kesereden szíuel
az egész Keresztényesség helyben terjesztetett
1662.

Marron Jagothich. In 20 August

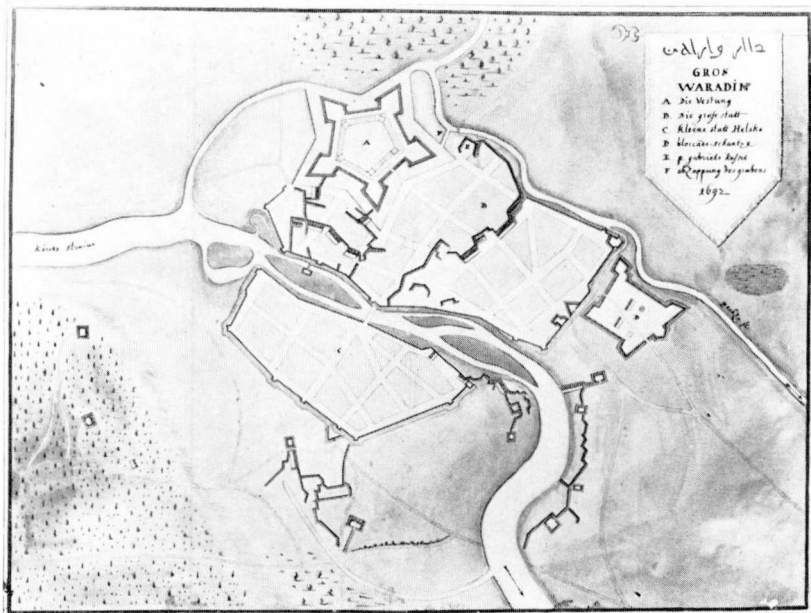
1662. Dec. XVII. ind

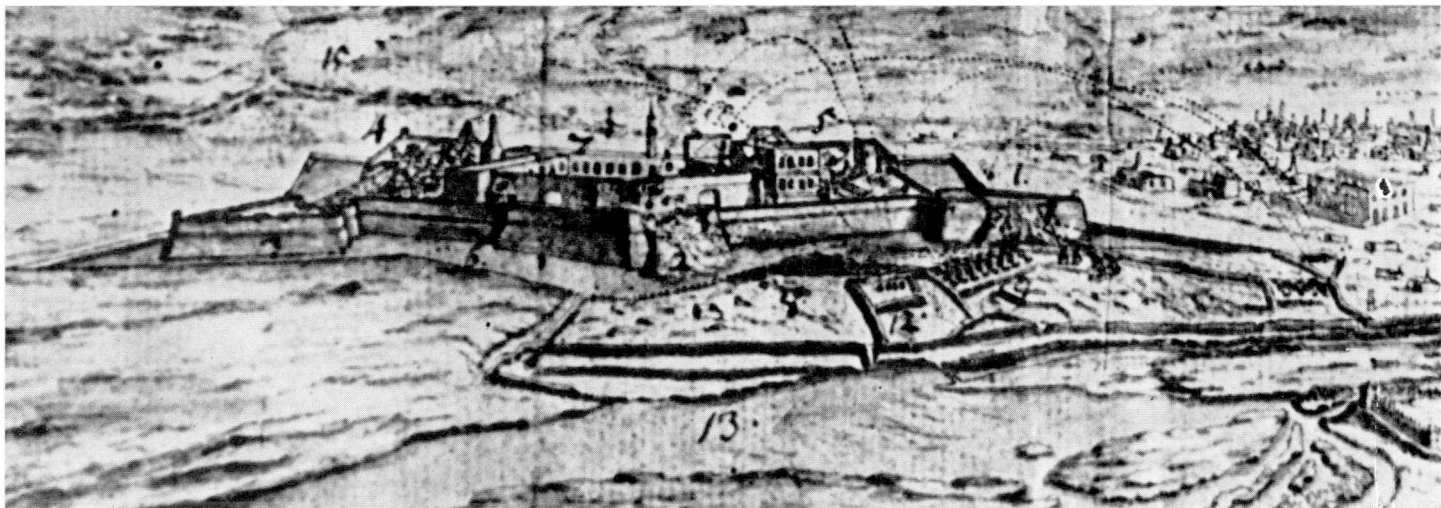
162. Várad ostroma 1660-ban. Rajz az emlékiratban

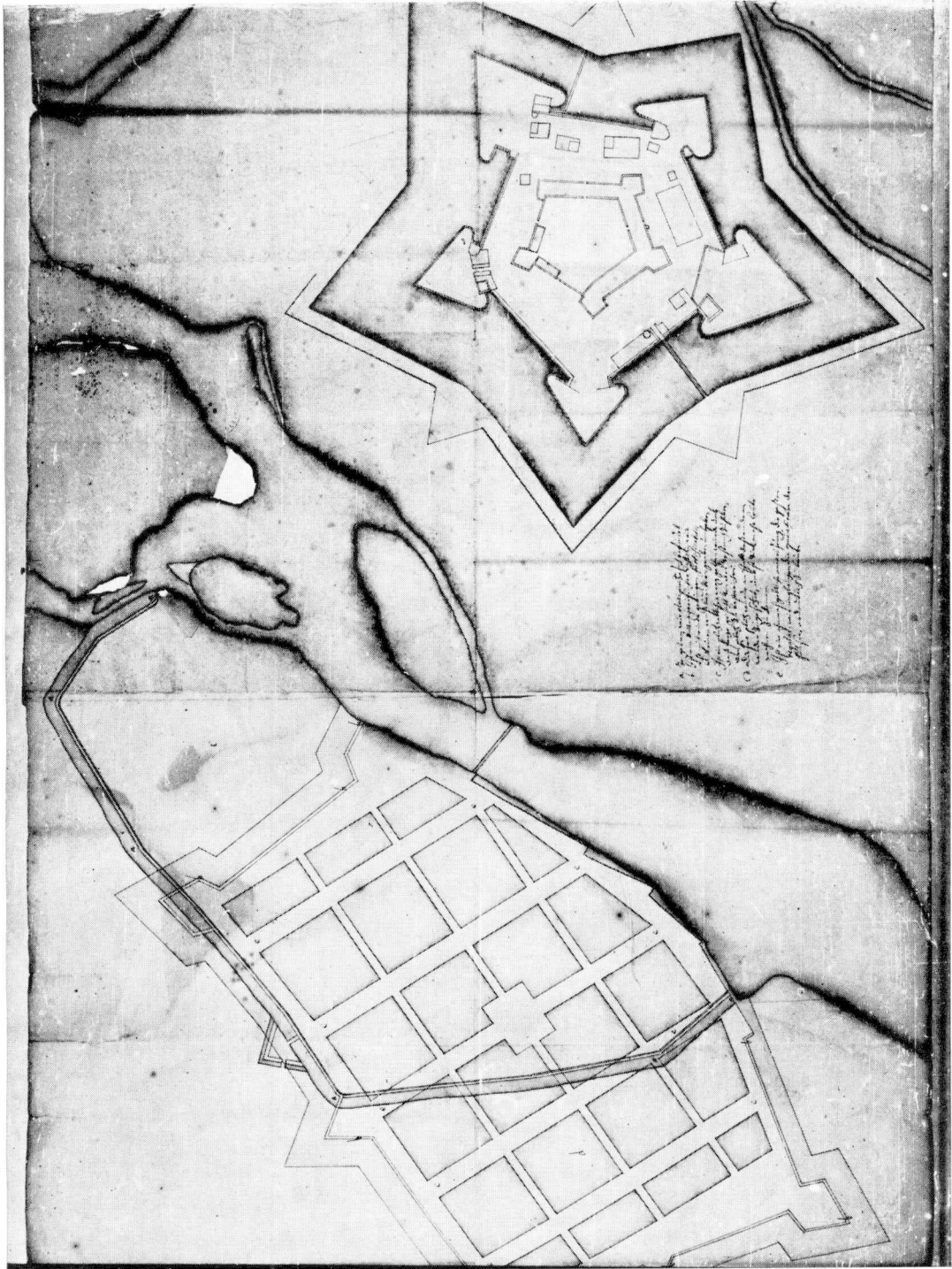
163. Várad alaprajza észak felől. 1690 körül. (17. sz.)

164. Várad, a vár és a város alaprajza észak felől. 1692. (26. sz.)

165. A váradi vár észak felől. Mathias Kaiserfeld tollrajza. 1692. (28. sz.)

1692.

9.

1.

Im vorerwähnten Mai,
natus

Wegen Verbesserung der
Fortification Mutscharts,
Grazraden.

Wurde solte durch Kunst zu wider-
nig Sitten von dem Besatzung des
Burgschloßes, d. d. 1692.

1692.

179

167. Ernst Friedrich Baron von Borgsdorf tervezete a vár helyre-
állításához

Die Vorung Groszmaradein in Ober Ungarn
von der Stadt nach der Fortification Mutscharts,
Grazraden d. d. 1692.

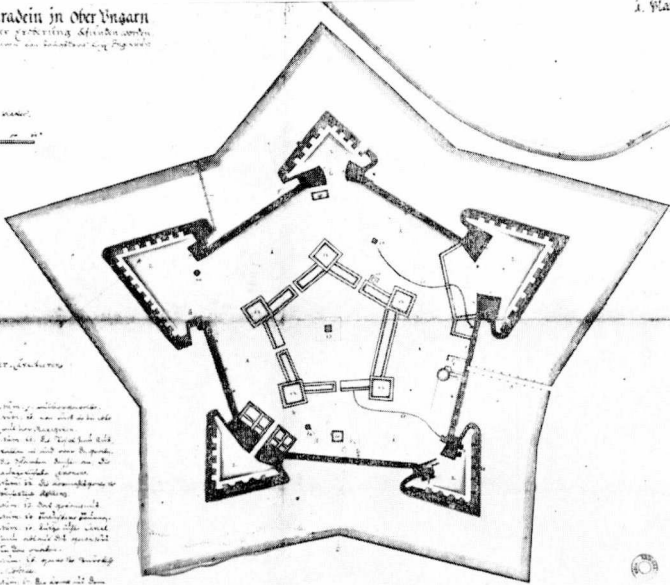
1. Plat.

Veranschaulicht die Vorung des Schlosses

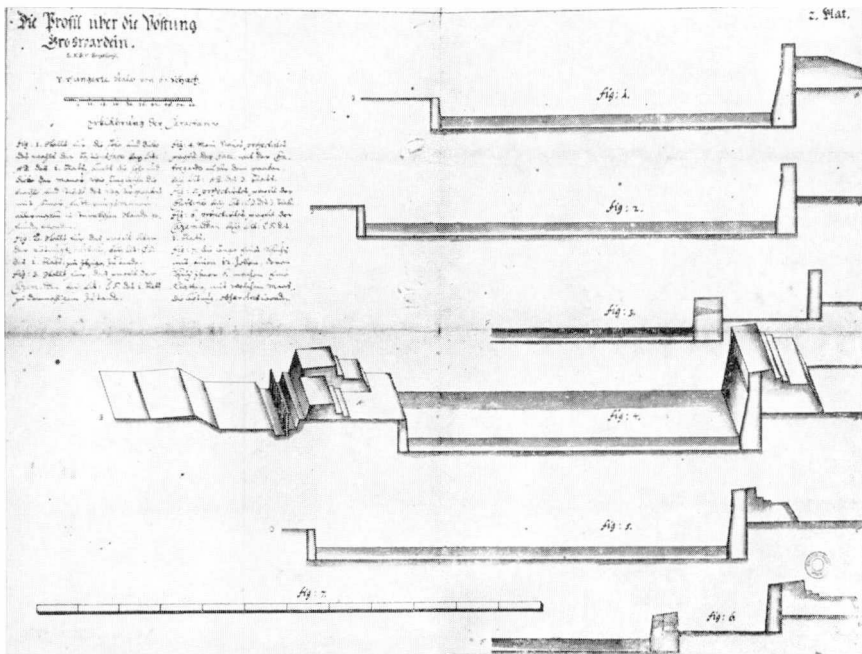

Beschreibung der Vorung

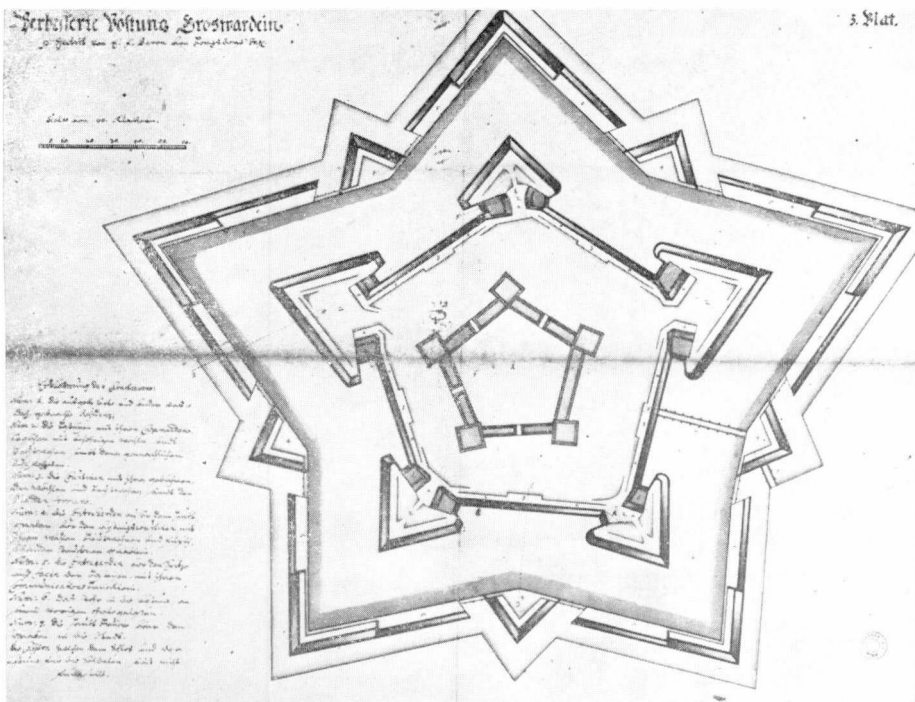
Die Vorung des Schlosses ist ein
viereckiges Gebäude mit vier
Ecktürmen. Die Mauern sind
aus Ziegeln erbaut und haben
eine Dicke von 12 Fuß. Die
Türme sind mit Kanonen besetzt
und haben eine Höhe von 20
Fuß. Die Vorung ist durch
eine Brücke mit dem Schloss
verbunden. Die Brücke ist aus
Stein erbaut und hat eine
Länge von 50 Fuß. Die Vorung
ist ein sehr starkes Gebäude
und kann gegen alle Angriffe
verteidigt werden.

168. A vár alaprajza észak felől. Ernst Friedrich Baron von Borgsdorf rajza.
1692. (32. sz.)

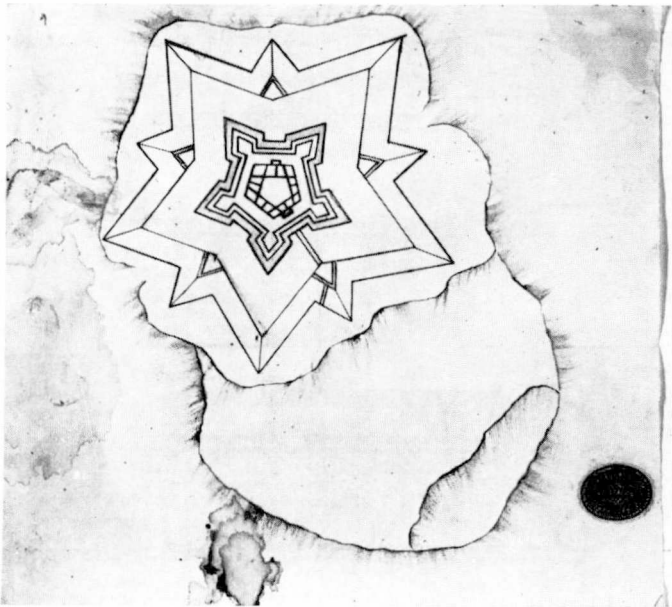

169. A külső vár keresztmetszetei. (19. sz.) Spanyol metszet. 1692

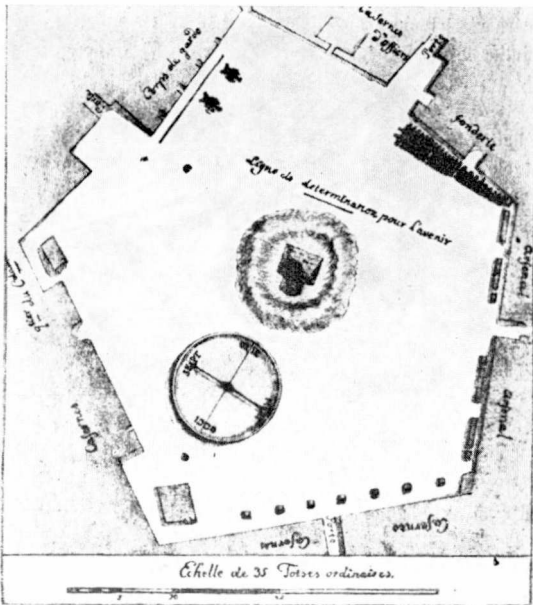

170. A vár tervezett új erődítésővezete. Ernst Friedrich Baron von Borgsdorf tervrajza. 169 (33. sz.)

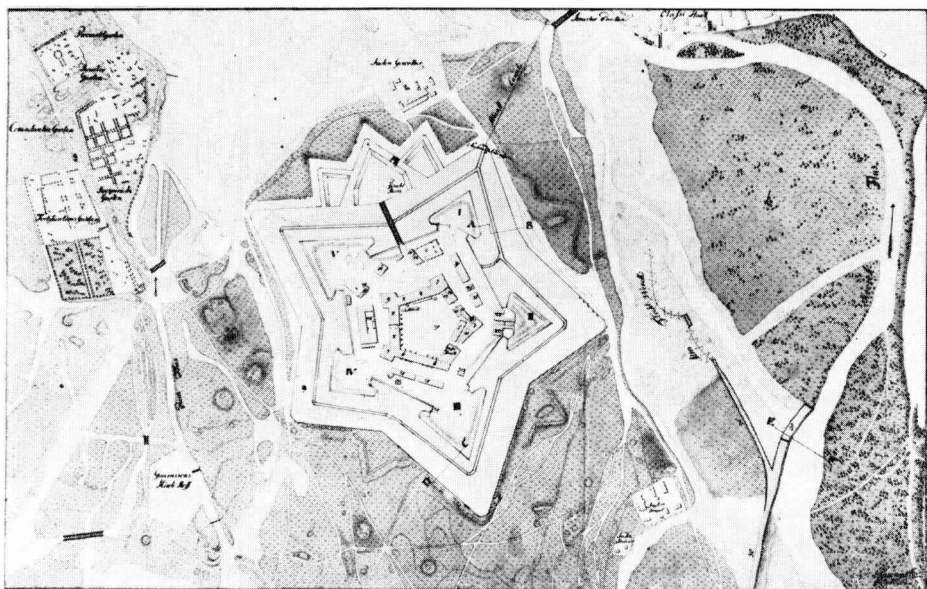
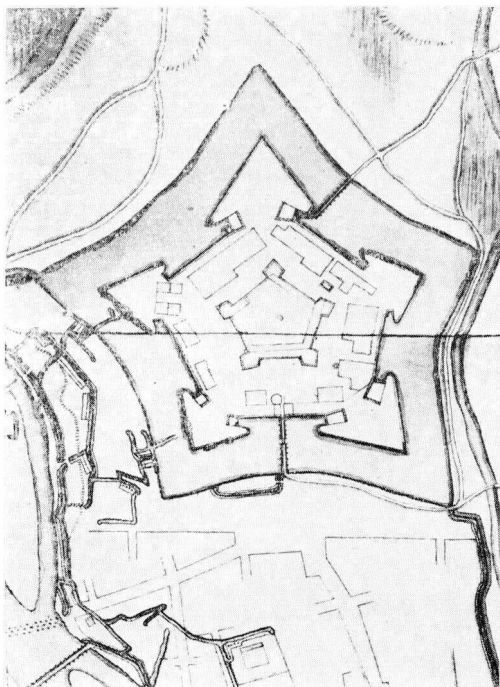

171. A vár alaprajza a tervezett új erődítési övezettel. 1692 körül. (35. sz.)

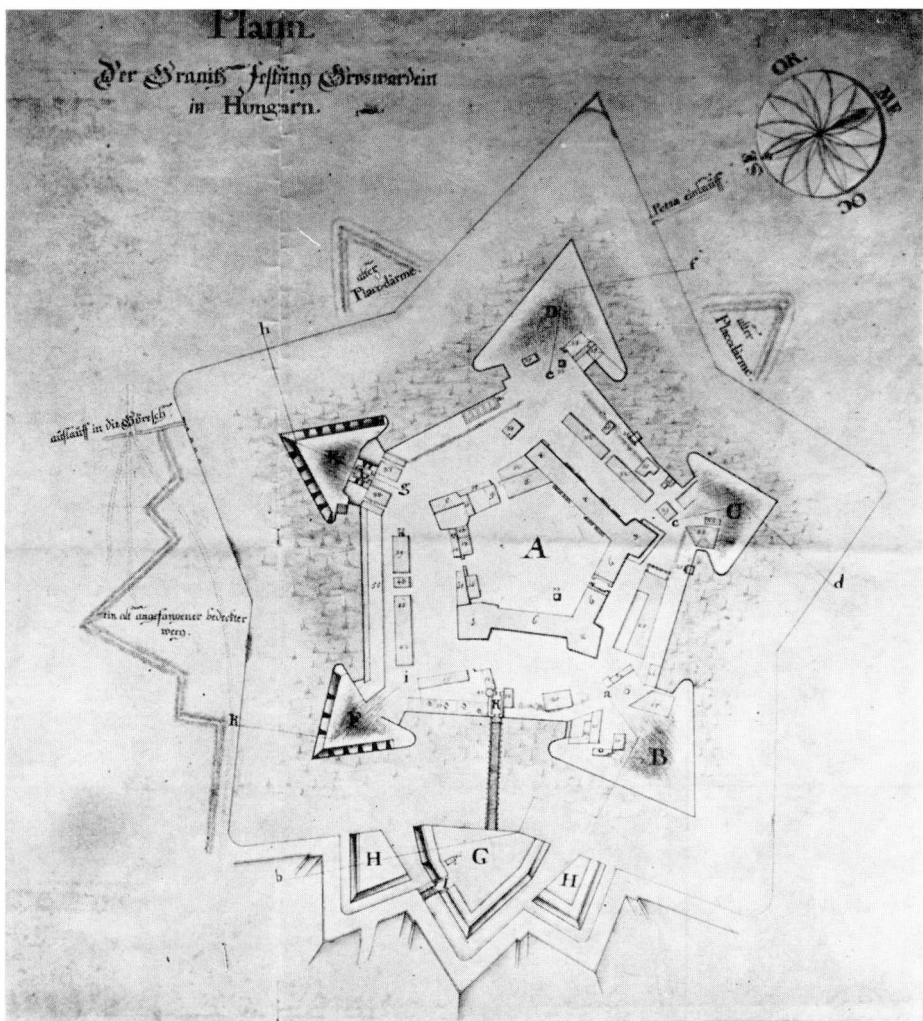

172. A várudvar alaprajza délnyugat felől a kiásott sírbolttal. 1755. (37. sz.)

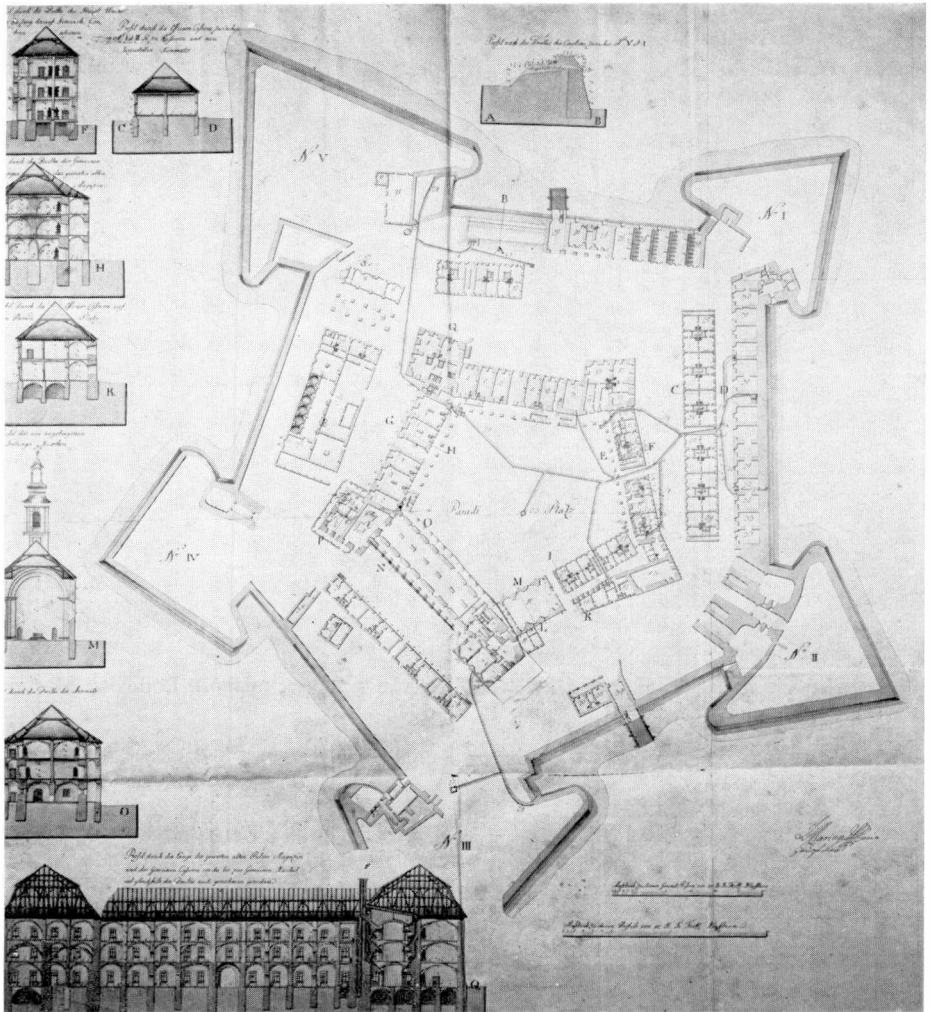
173. A vár alaprajza nyugat felől
(részlet). 1692. (30. sz.)

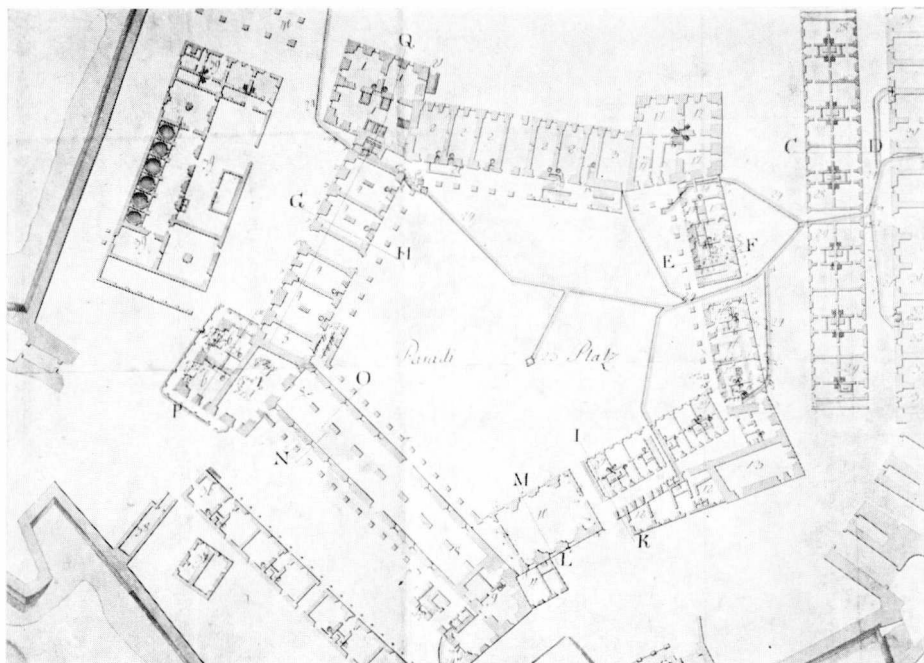
174. A várnak és környékének helyszínrajza kelet felől. 1769 körül. (38. sz.) Lodovico Marini
rajza (?)

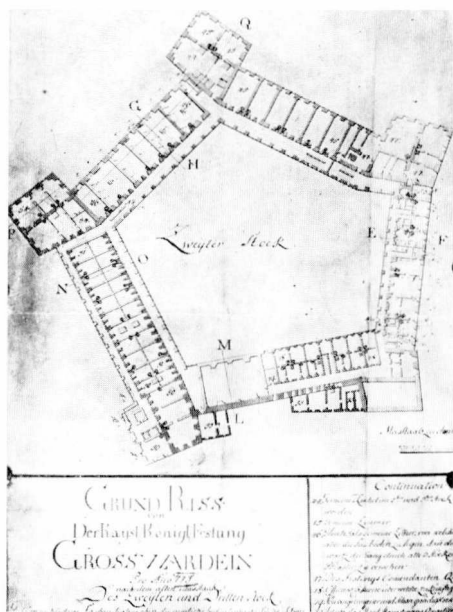
175. A vár alaprajza nyugat felől. 1752 körül. (36. sz.) Valószínűleg Benzini hadimérnök rajza.

176. A vár alaprajza kelet felől, valamint nyolc épület keresztmetszete. (39. sz.) Lodovico Marini rajza. 1775–1776

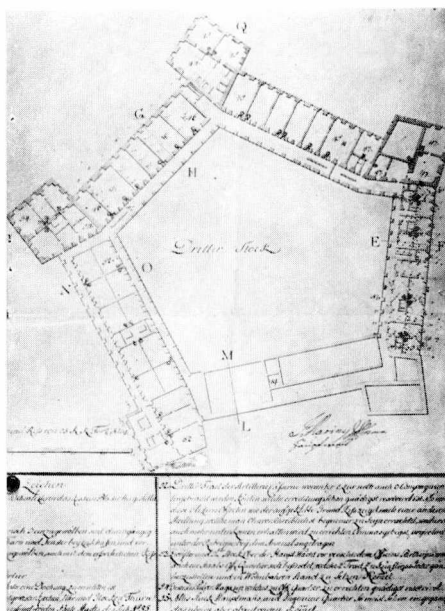

177. A belső vár földszinti alaprajza kelet felől (részlet a 39. sz. rajzból). Lodovico Marini rajza. 1775–1776

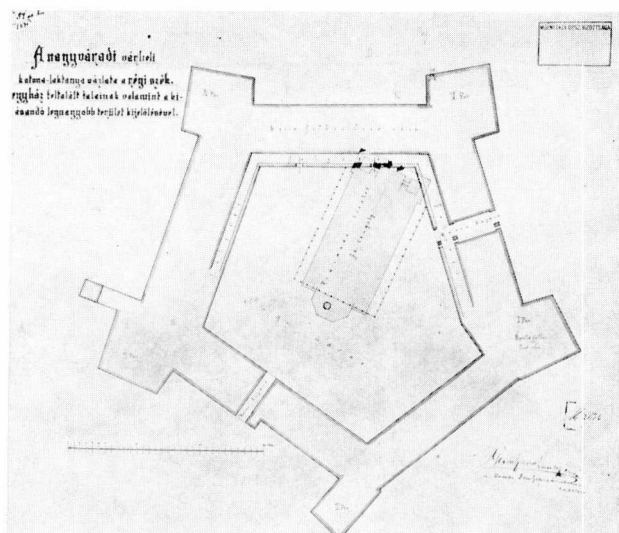

178. A belső vár második szintjének alaprajza kelet felől. (40. sz.) Lodovico Marini rajza. 1775–1776

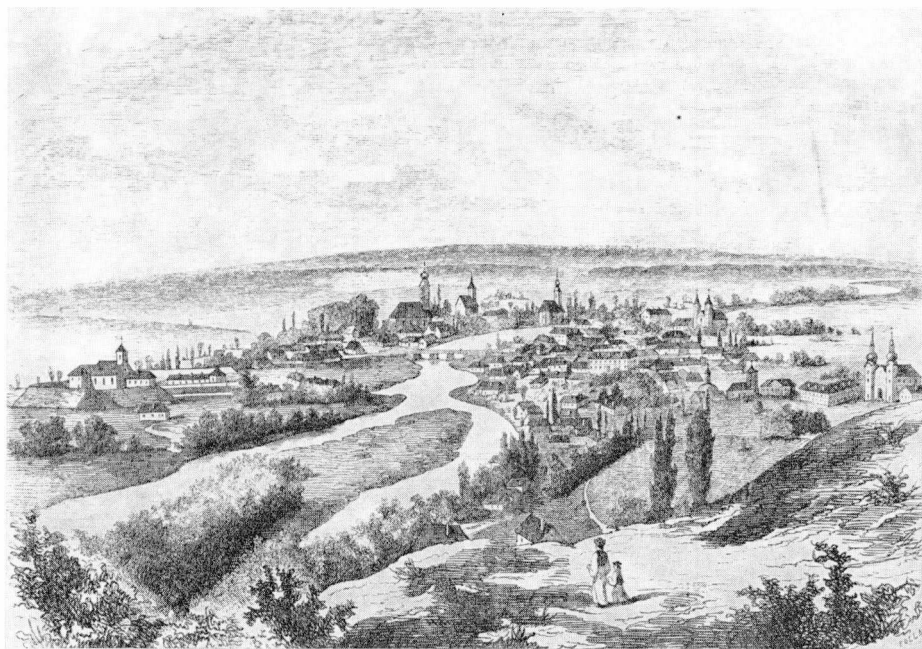
179. A belső vár harmadik szintjének az alaprajza kelet felől. (40. sz.) Lodovico Marini rajza. 1775–1776

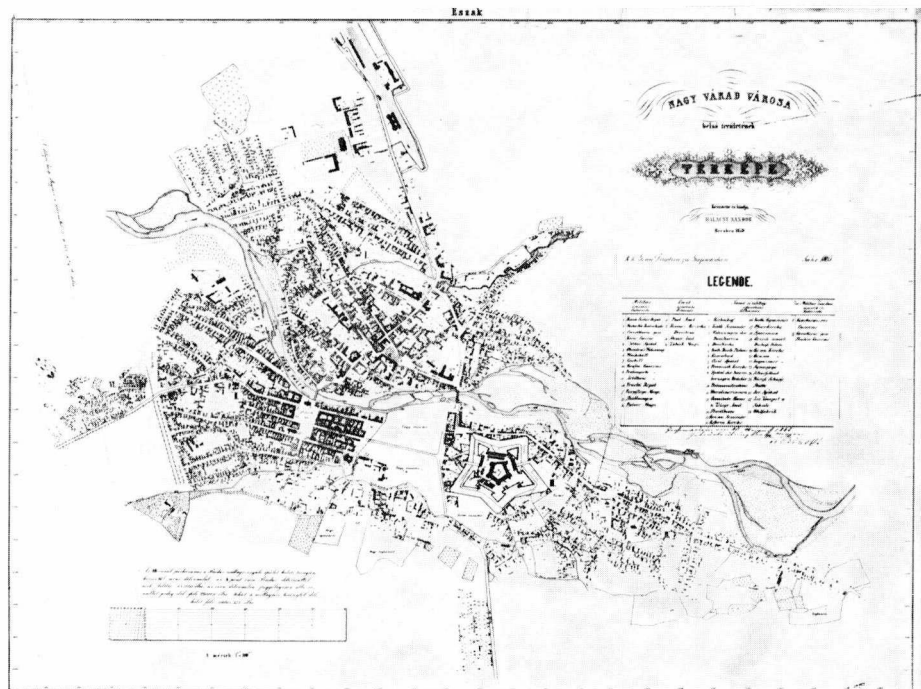
180. A belső vár alaprajza észak felől, belerajzolva a feltételezett középkori templom. (49. sz.) Steinhausz László rajza. 1881

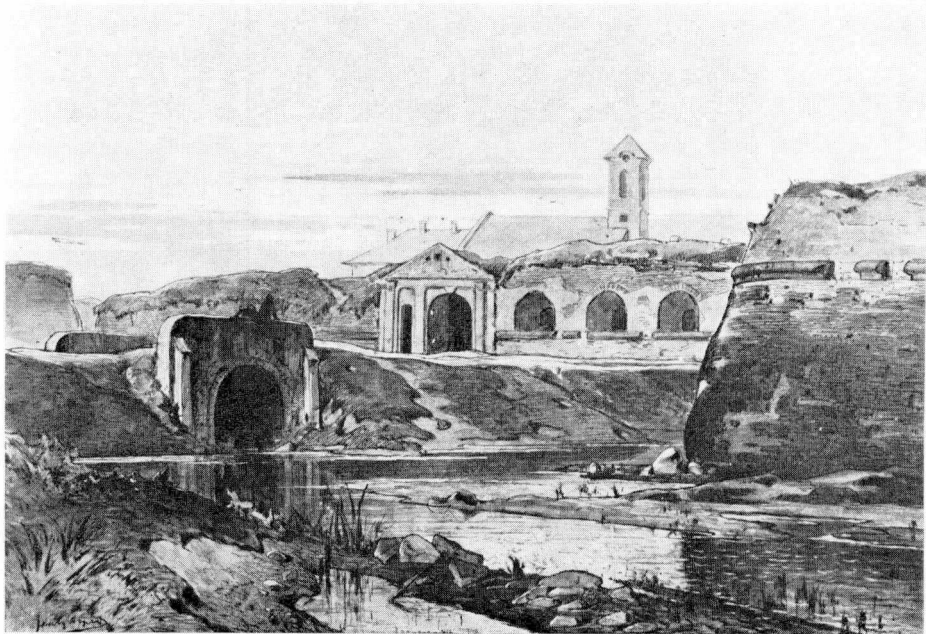
181. Várada látképe északkelet felől, a bal sarokban a vár. (45. sz.) Pollak Zsigmond fametszete. 1857

182. Várada városának térképe a vár alaprajzával. (46. sz.) Halácsy Sándor rajza után kőnyomat. 1859

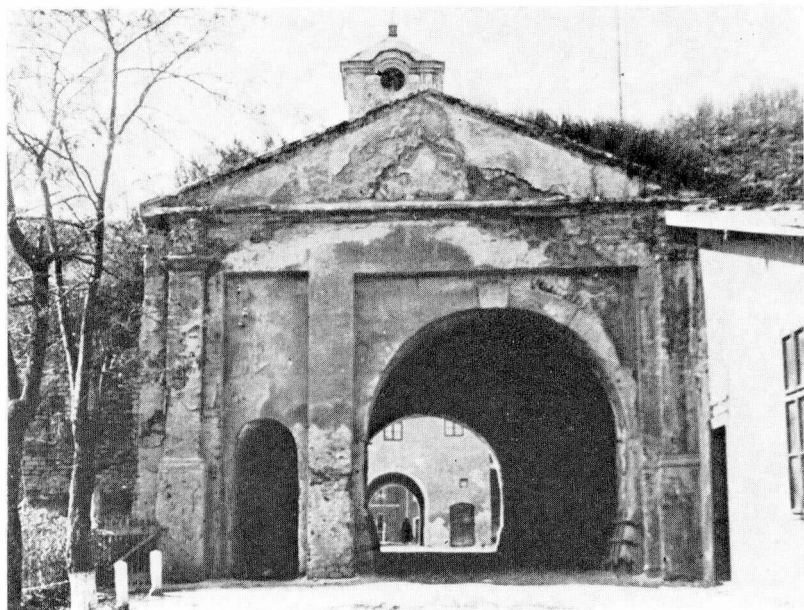
183. A vár madártávlatból délnyugat felől. Rajz 1903-ból, Adalbert Scholtz kapitány közlése. (50. sz.)

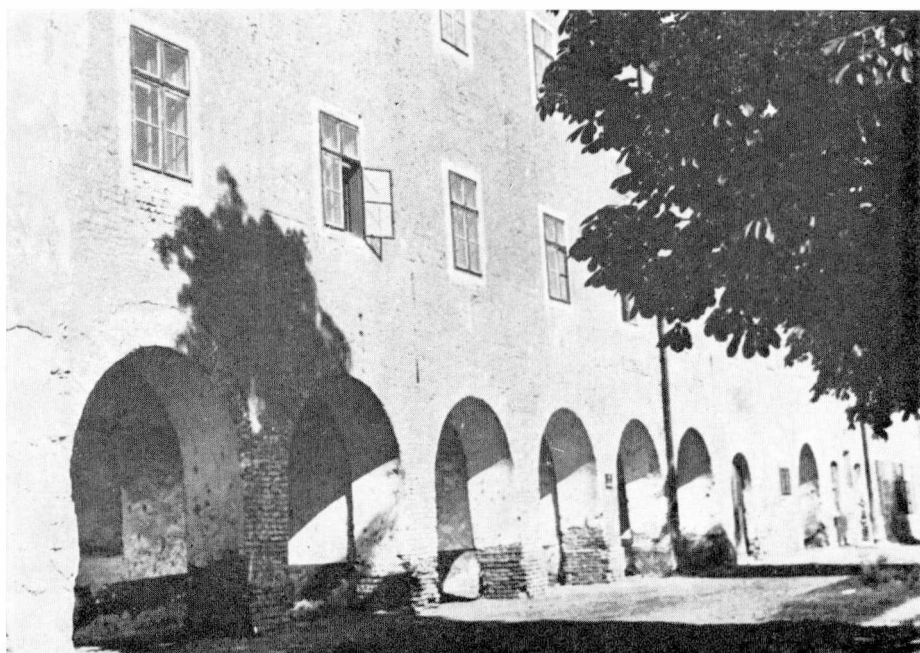
184. A vár kelet felől a keleti kapuval, jobbra az Aranyos bástya. Feszty Árpád vízfestménye. XIX. sz. utolsó negyede. (48. sz.)

185. A külső vár nyugati kapuja

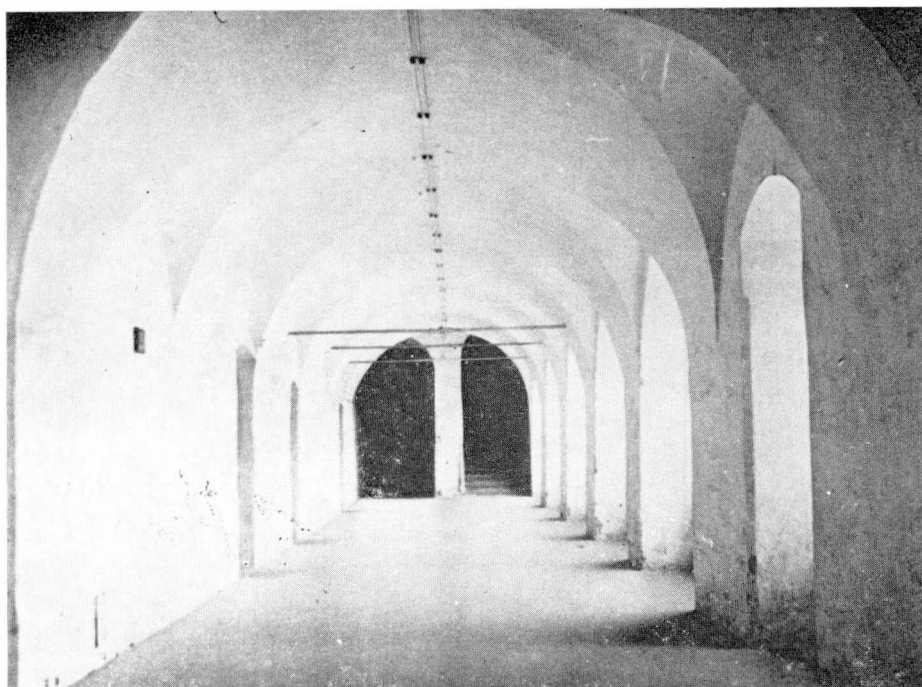
186. A külső vár északkeleti kapuja

187. A belső vár udvara délen

188. A belső vár udvara északnyugaton

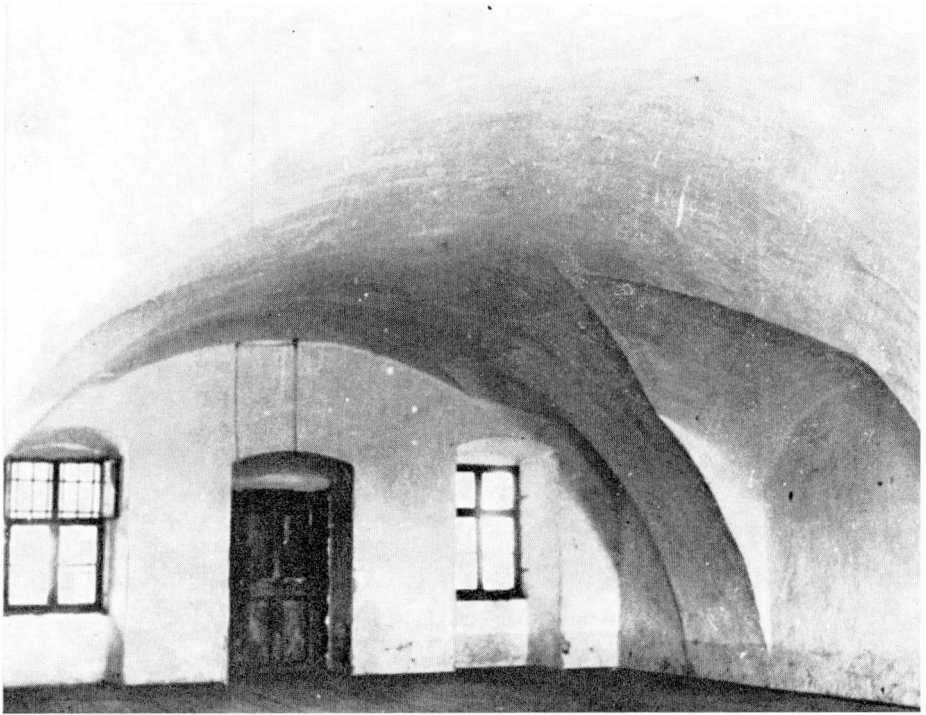

189. Folyosó a belső vár földszintjén

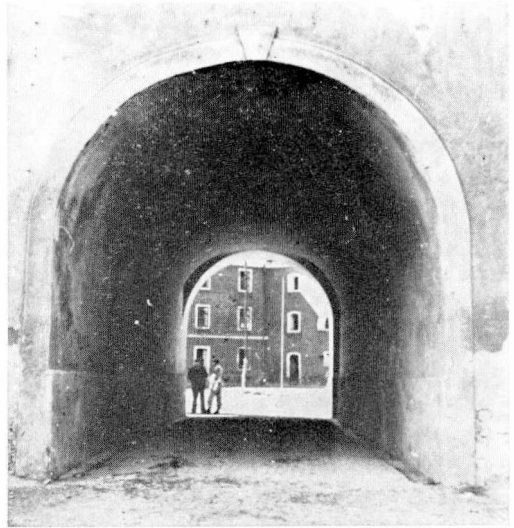

190. Folyosó a belső vár emeletén

191. Boltozott nagy terem a belső vár emeletén

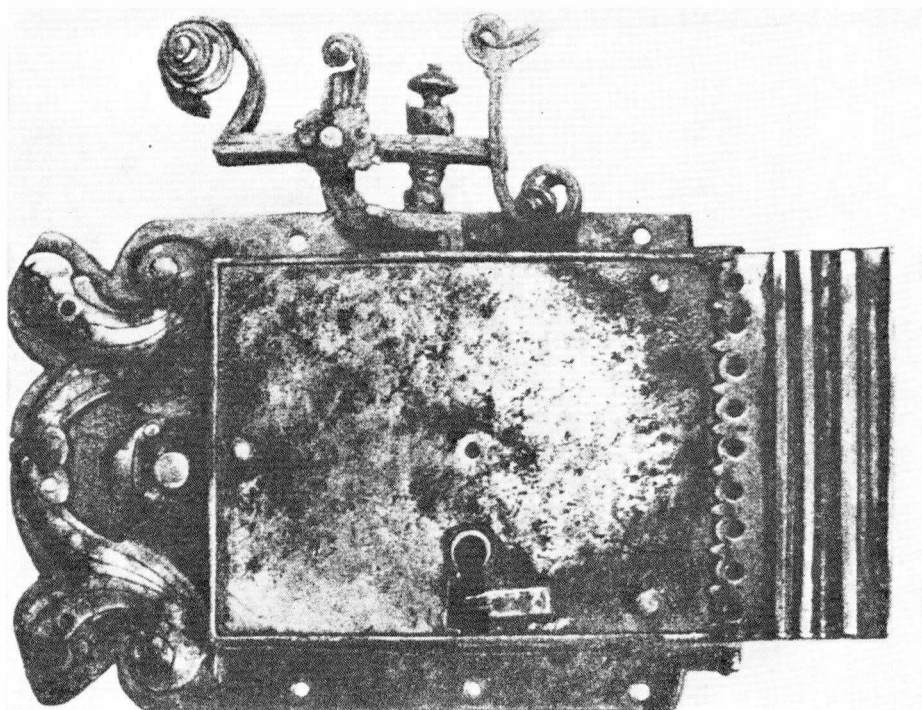

192. A belső vár kapuja

193. A belső vár északkelet felől. (52. sz.)

194. Lakat a várból. XVII. sz.

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója

Felelős szerkesztő: Balla Imre és Nagy Tiborné

Műszaki szerkesztő: Csákvári András

Terjedelem: 9,8 (A/5) ív + 116 oldal melléklet

AK 1890 k 8387 HU — ISSN 0324—7791

9831 — Akadémiai Nyomda, Budapest

Felelős vezető: Bernát György

ISBN 963 05 2900 9 (13/1—13/2.kötet)

ISBN 963 05 2901 7 (13/1.kötet)

